

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

Темур САЪДУЛЛАЕВ асарчи

МУҲАММАД РИЗО ОҒАҲИЙ

Муҳаммад Ризо ОГАҲИЙ

БИР НЕЧА КУН МЕҲМОН УМР

*Васл аро мушқил гами ҳижрон эканни билмадим,
Ҳажр дарди буйла бедармон эканни билмадим.*

*Шукр қилмай васлига тушдим гами фурқат аро,
Ушбу гам мундоқ балойи жон эканни билмадим.*

*Базмгоҳи васл аро эрдим жаҳондин беҳабар,
Ҳажр аро тушқач, жаҳон зиндон эканни билмадим.*

*Оҳким, то кирмагунча ҳажр муҳлик даштига
Васл базми равзайи ризвон эканни билмадим.*

*Етмагунча токи жоним комига захри фироқ,
Ёр лаъли чашмайи ҳайвон эканни билмадим.*

*Жонга осойиш висол ичра етиб шому саҳар,
Ҳажр дардидин ўлум осон эканни билмадим.*

*Дарди ҳижрон дафъиға дедимки тортай соғаре,
Ёрсиз саҳбойи гулгун қон эканни билмадим.*

*Борча авқотимни беҳуда ўтурдим, гўйиё
Умрни бир неча кун меҳмон эканни билмадим.*

*Огаҳий янглиғ ҳамиша айш ила мағрур ўлуб,
Васл аро мушқил гами ҳижрон эканни билмадим.*

Tafakkur ТАФАККУР

Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, рангли-безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙҮЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайриддин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИВОЙ
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАҒИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот кўмитасида 00124 рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир. Журналдан кўчириб басилганда мана ба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68, 139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1999 йил 7 январь куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70×100¹/₁₆, 8 басма тобқ. 3327-буюртма. Нашр адади 11500 нуска.

Журналини Ольга ЖОЛДАСОВА безаган.

Ушбу сонда Машраб Нуринов ва Фарход Қурбонбоев олган суратлардан фойдаланилди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин.
Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Телерадиокомпанияси раисининг саволларига жавоблари4

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Хайриддин СУЛТОН. Мўъжизанинг туғилиши..... 14

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Тарихий жараён ва ҳолислик мезони.
Тарихчи Мирсодиқ Исҳоқов билан суҳбат.....20

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Гога ҲИДОЯТОВ. Умуминсоний кадриятлар ва миллий равнақ34

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Абдулла АЪЗАМ. Фан ва дин: муносабат диалектикаси.....42

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. Жамиятнинг мақсади.....60

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Абдусалом НОРМАТОВ. Мувозанат манзаралари.....74

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Раҳимжон РАҲМАТ. "Кипригим оғирлик қиларди...".....92

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ. Эрксевар халқнинг эркисизлиги.....98

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Хайрулла ИСМАТУЛЛА. Бухоро амирининг махфий мактуби..... 104

تېئوى شىئىل بىر دۈستى و مۇددت ارسالداشته و رجاء وائق و امید
 صادق از سكارم اخلاق و معا سن اشفاق آن والا جاه چنان است
 كه از برای صلاح كار عامه رعایا سعى جمیل نموده دعا برجماع
 مسلمین را از خود و بزرگ دربارہ دولت بے نهایت علیا از جمله
 نعمتات بے انگشته باشند خالی از كرم شاهانه خواهد بودن ' باقى
 كلام صداقت پیام دوستى انجام را وارد حضور سیرت و بهجت
 سرور گردیده بعرض علیا رساند موجب صدق انگشته الطاف بے
 نهایت شامتشیى را ارزائى سیرموده باشند ' خالی از نتیجه كرم
 نخواهد بود -

جمادى الاولى

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Икки дунёни куйдирган олов..... 107

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Салима МИРЗАЕВА. Халқ дoston-ларида эпик вақт..... 112

Ибодулла ЭРГАШЕВ. Шахс ва давр вобасталиги..... 114

Жўлибой ЭЛТАЗАРОВ. Эл тарихининг кўзгуси..... 116

Нодирбек ҒАФҒОРОВ. Муршиди сулук..... 119

Олим ТОШБОЕВ Давлатчилик таянчи... 120

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф лугати..... 122

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни..... 127

АДОЛАТ

ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин

Ўтган 1998 йил мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий ҳаётида чуқур из қолдирди. Айниқса, Самарқанд ва Навоий вилоятлари халқ депутатлари кенгашларининг навбатдан ташқари сессияларида муҳокама этилган масалалар жамоатчилик эътиборини тортган муҳим воқеалар сирасидандир. Мазкур йиғилишларда ўртага қўйилган долзарб ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни кенг қўламда тушунтириш зарурати юзага келгани муносабати билан Президент Ислом Каримовга Ўзбекистон Телерадиокомпанияси раиси бир неча савол билан мурожаат қилди.

Президент ўз жавобларида, жумладан, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат қуриш бош мақсадимиз эканини таъкидлаб, бу йўлда адолат асосий мезондир, деган фикрни илгари сурди. Дарҳақиқат, инсон очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди. Илло, адолат йўқ жойда ишонч-эътиқод йўқ, тараққиёт йўқ. Адолатли жамият барпо қилиш учун интилаётган мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида ана шу мезоннинг тақдируламал аҳамиятини назарда тутиб, таҳририят ушбу суҳбатни журналхонларга тақдим этишни лозим топди.

САВОЛ. Муҳтарам Ислоҳ Абдуғаниевич, куни кеча Самарқанд ва Навоий вилоятлари халқ депутатлари кенгашларининг навбатдан ташқари сессиялари бўлиб ўтди. Жамоатчилигимиз бу анжуманларда муҳокама этилган масалалардан оммавий ахборот воситалари орқали етарлича маълумот олди, одамлар ўз муносабатларини ҳам билдирмоқдалар. Шу билан бирга ҳар икки сессияда Сизнинг чиқишингизни кузатар эканмиз, айниқса, “юрагимни бўшатишни истардим-у, майли...” деган сўзларингизни эшитганда, журналист сифатида ватандошларимизга яна айтмоқчи бўлган қатор фикрларингиз борлигини сезгандек бўлдим...

ЖАВОБ. Ҳақиқатан, халқимиз гувоҳ бўлганидек, ҳар икки сессия ҳам кескин, танқидий руҳда ўтди. Мазкур вилоятларнинг раҳбар доираларида вужудга келган носоғлом муҳит ҳақида аччиқ, аммо ҳаққоний сўзлар айтилди. Бундай номақбул одат тусига кириб қолаётган ачинарли ҳолатлар бугунги ҳаётимиздаги ижтимоий муҳитнинг бузилишига ва аҳолининг адолатга бўлган ишончининг йўқолишига сабаб бўлмоқда. Бу фикрлар аслида амал курсисидан кетаётган кимсалар учун эмас, шу вилоятларда яшаётган меҳнаткаш, адолатга ташна инсонлар, ҳаётга эндигина кириб келаётган ёшлар

учун, миллатимиз, халқимизнинг эртанги куни ҳақида қайғуриб айтилди, десак, хато бўлмайди.

Шу йиғилишларда тилга олинган маънавий-ахлоқий, сиёсий-ижтимоий муаммоларнинг баъзи бир жиҳатларини қисқача изоҳлаб ўтиш зарур, деб ҳисоблайман. Чунки улар бизнинг бугунги ҳаёти-

миз, олға қараб қилаётган ҳаракатларимиз билан чамбарчас боғлиқ.

Умрим давомида орттирган озми-кўпми ҳаётий тажрибаларим асосида шундай хулосага келдимки, дунёда инсон иродасини синайдиган воситалар кўп. Аммо уларнинг бирортаси ҳам амал, лавозим, мансаб каби одамзотнинг кимлигини, унинг қиёфаси ва моҳиятини яққол очиб бера олмайди.

Шу хусусда кўп ўйлайман. Мансаб деганлари қандай сирли, бетизгин куч эканки, нега у манаман деган, ақлли-хушли, оқ-қорани таниган, туппа-тузук инсонларнинг эл-юрт, давлат ишониб топширган ваколатларни суиистеъмол қилишига, инсофини йўқотишига олиб келади, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, порахўрлик, калондимоғлик каби иллатлар домига тортади? Бунинг сабаблари нимада? Бу ярамас иллат қаердан, қандай пайдо бўлади? Бу хунук, аянчли аҳволни қандай қилиб бартараф этиш, жамият танасига канадай ёпишган бу балодан қай тариқа халос бўлиш мумкин?

Бу касаллик илдизи хонлар, беклар, қозилар, мингбошию юзбошилар ҳукм сурган олис замонларга бориб тақалади. Балки халқ эртақларидаги порахўр амалдорлар, Абдулла Қодирий тасвирлаган ришватга ботган хон мансабдорлари ёки бўлмаса Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур “Ўғри” ҳикоясида қаламга олинган воқеалар фақатгина бадиий тўқима маҳсули эмасдир?..

Айни чоғда тарихимизнинг турли саҳифаларини кўздан кечирганда, халқимиз маънавияти билан боғлиқ шундай маълумотларга дуч келасизки, улар ҳалоллик, ҳаромдан ҳазар, таъмагирликдан нафратланиш, камтарлик, адолатпарварлик сингари туйғулар миллатимизга хос энг олижаноб фазилатлар эканидан далолат беради. “Бировнинг ҳақи”, “қиёмат қарз”, “пешона тери”, “молимардумхўр” деган сўзлар бунинг яққол ифодасидир.

Биргина мисол.

Маълумки, Бобур Мирзонинг отаси Умаршайх Мирзо темурий ҳукмдорлардан бири эди. Бобур ўз хотираларида отасининг нақадар адолатли ва ҳалол одам бўлганини кўрсатувчи шундай маълумотни келтириб ўтади. Қай бир йили Хитойдан Фарғонага келаётган минг кишилиқ карвон Ўш тоғларида қор кўчкини остида қолиб ҳалок бўлади. Умаршайх Мирзо дарҳол одамларини юбориб, карвоннинг юklarини назорат остига олдиради. Эгалари ҳалок бўлган шу молларни икки йилдан зиёд эҳтиётлаб сақлайди. Хуросон ва

Самарқандга махсус одам юбориб, карвон эгаларининг меросхўрларини дараклатиб топтиради ва уларни ўз мамлакатига чақиртириб, молларни тўлалигича қўлларига топширади.

Бундай мисолларни ўтмишдаги оддий одамлар ҳаётидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Худога минг шукрки, ҳозир ҳам ҳаётимизда шу эзгу тушунчалар барқарор ва устувор. Шунинг учун ҳам биз йўлимизда тўсиқ бўлиб турган, халқимизнинг, фуқароларимизнинг ҳақли равишда норозилиги ва қаҳр-ғазабига сабаб бўлаётган баъзи бемаъни ишларни таг-томири билан йўқотиш ҳақида очиқ, ошқора гапиряпмиз.

Чунки замонавий дунёқарашимиз, маънавий тамойилларимиз, урф-одатларимиз, кўникмаларимиз янгича асосда шаклланаётган ва шубҳасиз эртанги авлод таълим-тарбиясига асос бўладиган ижтимоий-ахлоқий қарашларимиз вужудга келаётган бугунги ҳал қилувчи паллада бу нарса Президент сифатида мен учун ҳам, бутун халқимиз учун ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Дунёнинг кўп-кўп мамлакатлари, жаҳон халқларининг ҳаёти, тарихи, иқтисоди, сиёсати, фалсафаси, маданияти шуни кўрсатадики, ёвузликнинг, жумладан порахўрлик, ўғрилик, товламачиликнинг миллати, насл-насаби йўқ. Бу офат башарият бошига битган шундай ашаддий балоки, унинг салбий оқибатларини оламдаги жуда кўп давлатлар, юксак тараққий топган мамлакатлар ҳам ўз ўтмиши, бугунги ҳаётида кўриб-сезиб турибди.

Биз озодликка эришган илк кунимиздан бошлаб, ўз миллий давлатчилигимизни тиклашга киришган дастлабки пайтданоқ ният ва муддаоларимизни бутун дунёга очиқ-ойдин маълум қилганмиз: мақсадимиз аниқ — Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат куриш. Инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унинг орзу-умидларини рўёбга чиқариш учун шароит яратиш — бош вазифамиз. **Бу жамиятда халқ ҳукмдорларга эмас, ҳукмдорлар халққа хизмат қилиши — асосий қоида.**

Биз ана шу тамойил ва йўл-йўриқларни ҳаётимизнинг мазмун-мундарижасига айлантириш учун интиляпмиз. Энг муҳим гап шуки, бошлаган барча ислоҳотларимизнинг пировард мақсади битта — **адолатли жамият барпо этиш.**

“Адолат” сўзи минг йиллар давомида инсонга ҳамроҳ бўлиб келган. Асрлар давомида кишилар адолат учун курашган, мислсиз қурбонлар берган.

Адолат ҳақида жуда чиройли гапириш мумкин. Адолат ҳақида жуда узоқ гапириш мумкин. Аммо гап чиройли ва узоқ гапиришда эмас, балки ҳаётда адолатни ўрната олишда.

Айниқса, раҳбар адолати, элу юртга етакчилик қилишдек оғир масъулиятни бўйнига олган одам-

нинг адолати бугунги кунда беқиёс аҳамиятга эга. Авваллари ҳам кўп бор айтган бир фикримни яна такрорламоқчиман: **халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолат-сизликка чидай олмайди.**

Одил ҳукмдор, адолатли раҳбар ғояси Форобийдан тортиб Алишер Навоийгача ва яна бошқа кўп-кўп мутафаккирларимизнинг улуғ маънавий идеали бўлиб келган. Шарқда қадимдан жуда машҳур бўлган “Сиёсатнома” деган асарда подшоҳ, ҳоким, амир ва беклар, қозию қуззотнинг, замонавий тил билан айтганда, раҳбарнинг бош вазифаси — **“кўю кўзиларни бўрилардан муҳофаза қилиб, ҳаром кўлларни кесиб, ер юзини ёмонлик қилувчилардан тозалаш, жаҳонни адолат ва осойишталик билан обод қилишдан иборат”**, деб кўрсатилган.

Ҳар сафар шу каби ҳикматли фикрларни ўқиганимда чуқур ўйга толаман. Қани эди, шу сўзлар ҳар бир раҳбарнинг, амал курсисида ўтирган катта-кичик мансабдорларнинг иймон-эътиқодига айланса, деб орзу қиламан.

САВОЛ. Фикрингизни бўлганим учун узр. Сиз доимо эзгу орзуниятлар билан яшаш, ҳаракат қилиш деган тушунчаларни иймон, эътиқод, охират каби тушунчалар билан ёнма-ён қўйиб мушоҳада юритасиз. Бунда қандай маъно бор?

ЖАВОБ. Гапингизни тушундим. Лекин мен саволингизга жавобни саволдан бошласам. Ота-боболаримиздан қолган мана шундай доно ўғитлар, Қуръони карим, ҳадислар нима учун хизмат қилиши керак? Ахир улар бизга, эй банда, сен — одамсан, сени Оллоҳ таоло инсон қилиб яратган, шунга муносиб бўл, юриш-туришинг, хатти-ҳаракатинг, ҳаётинг инсонлик шаънига, инсонлик номига яраша бўлсин, деган фикрни англатиш учун керак эмасми?

Менинг комил ишончим шундан иборатки, дунёда **адолат қонуни** мавжуд эканини ҳеч ким инкор этолмайди. Эртами-кечми ҳар бир инсон ана шу қонун олдида жавоб бериши муқаррар. Буни асло унутмаслик керак. Қолаверса, одам ўз қилган гуноҳлари, қилмишлари учун замон қонунлари берадиган жазодан қочиши мумкин, аммо охиратда қаерга қочасан?

Агар одам охиратдан кўрқса, одам бўлиб яшашга интилади, одамийлиги ортади. Акс ҳолда унинг ҳайвондан деярли фарқи қолмайди.

Биз янги озод жамият, ҳуқуқий давлат қуришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган эканмиз, **адолат тамойилини** устувор принцип сифатида эътироф этамиз. Ва ҳеч қандай куч бизни бу йўлдан ортга қайтаролмайди. Самарқанд ва Навоий вилояти сессияларида айтилган фикрлар бунинг яна бир бор тасдиғидир.

САВОЛ. Сизнинг шу йиғилишлардаги маърузаларингиз, ҳозирги гапларингизни эшитганда табиий бир савол туғилади. Йўлимиз тайин, тараққиёт дастуримиз аниқ бўлса, нима учун ҳаётимизда инсон табиатига тўғри келмайдиган ана шундай номаъқул, эски асоратлар ҳанузгача учраб турибди?

ЖАВОБ. Биз бугун афсус-надомат билан фикр юритиб, барта-раф этиш чораларини излаётган нохуш ҳолатни вужудга келтирувчи асосий сабаб шундан иборатки, кўп ҳолларда давлат ходими, давлат хизматчиси, яъни давлат ваколатидан фойдаланадиган амалдор шу ваколатни суиистеъмом қилишга интилади. Нима учун? Чунки мансабдорнинг ўз хизмат вазифасини суиистеъмом қилиши учун қутқу соладиган омиллар кўп. Чунки унинг қўлида ваколат бор, куч бор. Ана шундай ҳолда нопок ходим давлатни ниқоб қилиб, моддий бойликларни тақсимлаш, ишлаб чиқариш соҳасига қўшилиш, кадрлар масаласини ҳал этиш каби нозик масалаларга аралаша бошлайди. Бундай муҳим масалаларда давлатнинг таъсири ва амалдорларнинг роли қанчалик кўп бўлса, у шунчалик аянчли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Бу фикрни кўплаб давлатлар тажрибасида ҳам, тарихий фактлар мисолида ҳам исботлаб бериш мумкин. Ҳар бир давлат тарихида янги ижтимоий сифат ҳолатига ўтиш, афсуски, коррупция ва жиноятчилик каби жирканч ҳодиса билан бирга юз берган.

Бугун биз бошимиздан мураккаб бир давр, яъни ўтиш даврини кечираётганда, эски маъмурий-буйруқбозлик, мансабдорларнинг чексиз ҳукмронлиги замонидан янги озод жамият, эркин иқтисод, демократик тузум сари қадам кўяётган бир пайтда бундай қусурларнинг юзага қалқиб чиқиши ҳам табиий бир ҳол. Янада соддароқ айтганда, эски тизим қонунлари ўз кучини йўқотиб, янги тизим, янгича ҳаёт кечирish, ишлаб чиқаришни, ижтимоий турмуш соҳаларини бошқаришнинг янги қонунлари ҳали тўла кучга кирмагани, энг муҳими, одамларимизнинг тафаккурида ўзгаришлар жуда секинлик билан рўй бераётгани, уларнинг янги тизим қоидаларини қийинчилик билан идрок этаётгани ва қабул қилаётгани ҳам шу каби салбий ҳолатларни кучайтирмоқда.

Бу вазиятдан чиқиш, вужудга келган аҳволни бартараф қилиш, ҳар қайси жамоа ва минтақада соғлом ижтимоий муҳит ташкил этиш борасида турли хил фикрлар билдириш мумкин. Баъзилар, ҳуқуқ-тартибот ташкилотлари, маъмурий идораларнинг кучини ошириш керак, дейиши мумкин. Яъни, текширувчилар сонини кўпайтириш, керак бўлса, ҳар бир мансабдорнинг ёнига биттадан назоратчи қўйиш зарур, дегувчилар ҳам йўқ эмас.

Аммо воқелик, кундалик ҳаёт шуни кўрсатмоқ-

даки, текширувчилар устидан текширувчилар қўйган билан порахўрлик иллоти камаймайди, аксинча, баттар авж олади. Қолаверса, биз бундай даврларни бошдан кечирганмиз. Бир эсланг, шўро замонида қанчадан-қанча текширувчи идоралар бор эди: давлат контроли, халқ контроли, уларнинг устидан текширадиган партия контроли. Жойларда, шаҳар-туманларда уларнинг ажирикдек тармоқлаб кетган яна кўпдан-кўп бўлимлари мавжуд эди. Бундан ташқари, райком бюролари, милиция, прокуратура, КГБ, ОБХСС...

Мана шундай тоталитар назорат муҳитида ҳам зўравонлар ўз билганидан қолмаган, порахўрлар ўз қилмишини давом эттираверган. Бундай иллатлар айниқса коммунист мансабдорлар орасида ўтакетган даражада авж олган эди.

Биз бугун турли хил назоратчилар, текширувчилар, терговчилар ва шунга ўхшаганларнинг сонини қанча кўпайтирсак, ишончим комилки, порахўрлик баттар авжига чиқади.

САВОЛ. Бундай ҳолатларнинг олдини оладиган, уларнинг давлат ва жамият манфаатларига етказадиган зарарли таъсирини бартараф этадиган восита борми? Бу масалада бизнинг йўлимиз қандай бўлиши керак?

ЖАВОБ. Менинг назаримда, бу муаммонинг ечими қуйидагилардан иборат.

Энг аввало, бизнинг онгу тафаккуримизга, маънавиятимизга кишан бўлиб турган эски асоратлардан холи бўлган, замоннинг илғор талабларига жавоб берадиган ғайрат-шижоатли, мард, инсоф-диёнатли ёшларимизнинг ҳал қилувчи вазифаларга келиши учун йўлни кенг очиб бериш керак.

Иккинчидан, ижтимоий ҳаётда демократия талаблари ва тамоийилларини тўла қарор топтириш, давлат ва давлат идоралари ишини демократик принциплар асосида ташкил этиш. Бунда бутун дунё тажрибасида ўзини оқлаган усул — ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятидан иборат мустақил уч тизимга тақсимлаш ишини амалда рўёбга чиқариш зарур. Жойларда ҳам ҳар қайси бўғинда шу тақсимот оғишмай жорий этилмоғи шарт. Бу уч тизим бир-бирининг ишига аралашмасдан, бир-бирини назорат қилган ҳолда фаолият олиб боришига эришиш лозим.

Маълумки, ҳар қандай жамиятда ҳам демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар — **халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлиги, ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқароларнинг давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир.**

Мана шу принциплар ҳаётимиздан мустаҳкам ўрин олган тақдир-дагина ҳар хил суиистеъмолликларга қарши самарали ва изчил кураш олиб бориш мумкин.

Бугун биз тўқнаш келган вазиятни тубдан ўзгартиришнинг **яна бир муҳим шарт, бу — мулк масаласини ҳал қилишдир**. Яъни, мулк ўз эгасини топиши даркор. Ҳаётимизда ва ишлаб чиқаришда хусусий мулк бошқа мулк шакллари — давлат мулки, жамоа мулки, акционерлик мулки ва ҳоказолар орасида асосий устувор ўринни эгаллаши керак. Қачонки шу мақсадни тўла амалга ошира олсак, давлат мулки ҳисобидан ўғрилиқ, талон-тарож қилиш, ундан нопок йўлда фойдаланиб, меҳнатсиз даромад орттириш каби бемаъни ишларга чек қўйиш мумкин бўлади. Аминманки, ҳеч ким ҳеч қачон ўз мулкани ўғриламайди ёки ўз мулқиға хиёнат қилмайди. Бу — ақлга сифмайдиган ҳодисадир.

Хусусий мулкдор устидан назоратчининг ҳам кераги йўқ. Чунки бош назоратчи — унинг ўзи. Қонун асосида ишласа бас, ўз вақтида солиғини тўлаб борса, бўлди. Қанча даромад топса, топаверсин.

Муаммонинг **тўртинчи ечими** шундан иборатки, биз жамиятимизда ҳақиқий маънодаги кўп партиявийлик муҳитини тезроқ шакллантиришимиз зарур. Чунки партиялар, турли хил нодавлат ташкилотлар дегани, бу — жамоатчилик дегани. Демак, кенг жамоатчиликнинг ижтимоий ҳаётдаги таъсирини, ўрни ва ваколатини, ҳуқуқини кучайтириш, унинг чинакам мустақиллигини таъминлаш лозим.

“Тафаккур” журналида эълон қилинган суҳбатда билдирилган “Кучли давлатдан — кучли жамият сари” деган фикримнинг моҳияти ҳам аслида шу.

Биз адолатли, демократик жамият қурмоқчи эканмиз, бир ҳақиқатни асло ёддан чиқармайлик: **тепадан туриб, махсус фармон ёки декрет билан жамиятда адолат ва демократияни ўрнатиб бўлмайди. Бу барчанинг бирдек иштироки, биринчи навбатда пешқадам зиёлиларимиз, турли сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари намояндаларининг, масъул хизматчиларимизнинг ғайрати, жасорати, ақл-заковати билан рўёбга чиқадиган мураккаб ишдир**.

Бу борадаги энг муҳим ва оғир масалалардан бири шуки, демократик тамойилларни жорий этишда асрлар синовидан ўтган, бугунги ҳаётимиз талабларига хизмат қиладиган, танлаб-саралаб олинган миллий кадриятлар ва умумбашарий тажрибаларни табиий равишда уйғунлаштира олишимиз лозим.

Масаланинг **яна бир ечими** фикр эркинлиги, сўз эркинлиги билан боғлиқ. Жамият аъзолари ўз фикрини эркин ифода эта билиши, сўз эркинлиги-

ни ҳимоя қилиш, шу ҳуқуқларнинг амалда таъминланиши учун кафолат яратиш — бизнинг бугунги энг муҳим вазифамиз бўлиши лозим. Одамларнинг эркин фикрини ифода этувчи оммавий ахборот воситалари жамиятда ўзининг мустақкам ўрни ва мавқеини эгаллаши даркор.

Яна такрор айтаман: агар жамият назоратини ташкил этолмасак, яъни жойларда давлат идоралари устидан жамоатчиликнинг назоратини ўрнатишга эришолмасак, бундай нохуш ҳолатларни таг-томири билан тугатишнинг имкони бўлмайди. Бу касаллик, бу балога қарши курашишнинг бундан бошқа йўли йўқ.

Бунга эришиш учун эса аввало жамоатчилик вакилларининг сиёсий, ижтимоий савиясини ўстириш керак. Ҳар бир фуқаро, ҳар бир инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши билиши ва уни ҳимоя қила олиши зарур. **Одамларни ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билимлар билан қуроллантириш** асосий вазифалардан бири бўлиши шарт. Токи жамиятнинг ҳар қайси аъзоси ўз ҳуқуқи, ўз бурчи ва масъулиятини пухта билмас экан, уни ҳаётий эҳтиёж сифатида англамас экан, бизнинг ислоҳот, янгиланиш ҳақидаги барча сўзларимиз, саъй-ҳаракатларимиз бесамар кетаверади.

Бугун одамларнинг дунёқараши, онгу тафаккурини ўзгартириш мана шу масала билан чамбарчас боғлиқ бўлиб қолди.

Самарқанд ва Навоийда бўлиб ўтган сессияларда кўтарилган масалалар муҳокамаси мен учун нақадар оғир кечганини, юрагимга нақадар қаттиқ ботганини яшириб ўтирмайман.

Шу йиғилишларда ҳозир бўлган депутатлар ва иштирокчилар олдида сўзлаганда мен миллионлаб одамларимиз, бутун захматкаш халқимизни кўз олдимга келтириб, хаёлимда уларни тасаввур этиб гапирганимни яна бир бор таъкидлаб ўтмоқчиман. Чунки, доно, меҳнаткаш, сабр-тоқатли халқимиз оқ билан қорани ажрата олиш фазилатига эга, энг муҳими, унга тўғри йўл кўрсатилса, адолат тарозиси одил ва маҳкам тутилса, ҳар қандай синовдан ёруғ юз билан ўта олиши муқаррар.

Оддий бир фермер, шифокор, ўқитувчи ё бўлмаса Нуротанинг чекка бир қишлоғи вакиласининг мамлакат Президентига ишонч, ҳурмат билдириш билан бир қаторда минбарга чиқиб ўз фикрини эркин, дадил ифода этиши мени қувонтирди. Ана шундай дамларда умрим, борлигим мазмуни бўлган — озод, демократик, фаровон жамият қуриш йўлидаги ҳаракатларим мева бераётганидан, тобора оммалашаётганидан, юртимизнинг энг олис жойларида ҳам ўз тарафдорларини топаётганидан кўнглим таскин топди. Шундай одамлар, шундай халқимиз бор экан, улар билан ҳар қандай қийинчилик-

ларни, ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтиш мумкинлигини ҳис қилиб, кучимга куч қўшилди.

Очиқ айтиш керакки, рўй берган бу жирканч ишларнинг сабабларидан бири — маънавият, таълим-тарбия соҳасида олиб бораётган ишларимизнинг ҳали талаб даражасида эмаслиги билан боғлиқ. Қатъий ишонч билан айтиш лозимки, **маънавий бойлик — моддий бойликдан минг бор устун**. Шу боис биз таълим-тарбия масаласига давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида ёндашмоқдамиз. Кадрлар тайёрлаш ҳақида қабул қилинган Миллий дастур ҳам моҳият эътибори билан шу мақсадни амалга оширишга қаратилган.

Бизнинг энг катта ишончимиз, мадад-таянчимиз, бу — ўсиб келаётган ёш авлодимиздир. Такроран айтаманки, мен ўзимнинг тақдиримни ҳам, мамлакатимиз ва мустақиллигимиз тақдири ва келажagini ҳам ана шу ёшлар қиёфасида, уларнинг пок қалби, эркин тафаккури, мустаҳкам иродаси ва дунёқарашида кўраман.

Кўриниб турибдики, бизнинг мақсад-вазифаларимиз, асло кечиктириб бўлмайдиган ишларимиз ниҳоятда кўп. Уларни амалга ошириш учун бутун халқимиз, жамоатчиликнинг куч ва саъй-ҳаракатларини бирлаштириш зарур.

Биринчи галда соғлом фикрловчи, шу азиз Ватан қисматини ўз шахсий қисмати деб биладиган, мамлакатнинг эртаси учун бор масъулиятни зиммасига олишга қодир, жафокаш халқимиз учун, демократия ва адолат учун ўзини бахшида этадиган, фидойи, изланувчи ёш авлоднинг бошини қовуштириш, унинг мақсад ва интилишларига қанот бериш зарур.

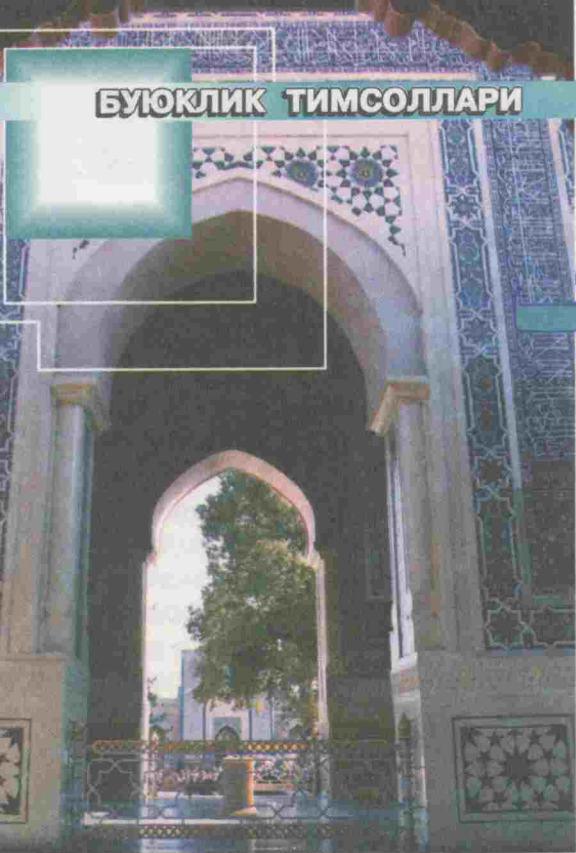
Агар биз замон билан ҳамнафас яшамоқчи бўлсак, дунёдаги бошқа халқлар, бошқа миллатлардан кам бўлмасликни, аксинча, улар билан тенг, эркин, ҳамкор бўлиб умр кечиришни истасак, фарзандларимизнинг бахту камолини кўрмоқчи бўлсак, ҳаётимизда адолат, фаровонлик, маънавий собитлик қарор топишини хоҳласак, йўлимизда дуч келиб, улуғ ва эзгу ишларимизга халал бераётган турли иллатлардан халос бўлишимиз, уларга қарши қатъият, сабот-матонат, жасорат билан биргаликда кураш олиб боришимиз шарт.

Биз орзу қилаётган фаровон, озод ва обод ҳаётга эришишнинг асосий шарти шуки, унинг қонун-қоидаларига, талабларига бўйсуниб, риоя қилиб яшаш керак. Акс ҳолда умуминсоний тараққиётнинг катта йўлидан четга чиқиб, яна ўша оғир муаммолар гирдобида қолиб кетиш хавфи бор.

Нақадар аччиқ бўлмасин, бу — ҳаёт. Бу — ҳақиқат.

Бугун замон барчамиздан мана шу саволларга жавоб кутмоқда. Буни ҳаммамиз теран англашимиз ва унга муносиб жавоб беришимиз керак.

Хайриддин СУЛТОН

Мўъжазлик пештоқида

Бу ёдгорлик мажмуи ислом оламида юксак обрў-эътибор қозонган улуғ ватандошимиз, ҳадис илмининг султони, буюк аллома Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов раҳбарлигида яратилган пойиҳа асосида Самарқанд, Бухоро, Хева, Тошкент, Андижон, Наманган, Қўқон, Шаҳрисабз халқ усталарининг олтин қўллари билан барпо этилган.

Имом ал-Бухорий ёдгорлик мажмуи дарвозаси пештоқидаги ёзув

Бу мўъжазгина қишлоқ юртимиздаги шу каби юзлаб-минглаб аҳоли манзилларидан асло фарқ қилмайди. Аммо унинг номи, шухрати, шони бугун олам аро маълум ва машҳур. Чунки бу муқаддас сарзаминда муҳаддислар султони, дунёнинг имоми Муҳаммад Исмоил ал-Бухорий ҳазратлари мангу ором олиб ётибдилар.

Ер юзининг сайқали бўлмиш азим Самарқанддан ўттиз чақирим нарида жойлашган бу табаррук маскан Ал-Бухорийдек азиз зотнинг шарофати билан бугунга келиб мисли кўрилмаган даражада обод бўлди. Бобокалонимизнинг ўлмас руҳи поклари ўн икки асрдан кейин ҳам одамларни эзгулик ва яхшилик, инсоф ва диёнат йўлида бирлаштириб, уларни ўз фазлу карамидан баҳраманд этиб турибди.

Бугун бу ерда қад ростлаган олий иморатлар, масжиду мадраса, кутубхонаю қироатхона, меҳмонхонаю ошхоналар

барчаси улуғворлиги ва бетакрор меъморий ифодаси билан кишини ҳайратда қолдиради. Буюк ватандошимиз ҳақиқхурматиغا барпо этилган боғу боғчалар, хиёбонлардаги ҳар бир дарахт, ҳар бир гиёҳ улуғ бобомизнинг руҳи покларига тасбеҳ айтиб тургандек...

Ўтган йили февраль ойида мана шу жойлар ўйдим-чуқур хандақлардан иборат эди, десангиз бугун биров ишонмайди. Хайриятки, тарихни мангуга муҳрлайдиган фото, видео, кино деган ажойиботлар борки, улар бизни лофчиликда айбланишдан сақлайди. Бор-йўғи етти-саккиз ой мобайнида ана шу мислсиз мажмуа бино бўлди.

Президентимиз топиб айтганларидек, “бу қутлуғ масканни бунёд этган усталаримизнинг меҳнати ҳар қанча таҳсинга арзийди... Бир сўз билан айтганда, унинг бунёдкори бутун Ўзбекистондир”.

Бугун Ал-Бухорий зиёратгоҳига келаётган минглаб юртдошларимиз, хори-

жий меҳмонлар унинг нилий гумбазлари-га боқиб, "Мўъжиза! Оллоҳнинг қудрат ва марҳаматидан бир нишона бу!" деб таъкидламоқдалар.

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, бу муқаддас қадамжо чиндан ҳам мўъжиза-задир.

Аммо эзгу орзулар, олижаноб ниятлар ўз-ўзидан мўъжизага айланмайди.

Мўъжизалар замирида минг-минглаб инсонларнинг ақл-заковати, меҳнат-машаққати, беором, уйқусиз кечалари, фидойи заҳматлари, қалб саховатлари ётади.

Мўъжизалар замирида ана шу минг-минг одамларнинг бошини қовуштирадиган, уларнинг саъй-ҳаракатларига қанот берадиган, эл-юртининг камоли, халқининг омонлиги, фаровонлигини ўз ҳаётининг мазмуни, ўзи учун олий саодат деб биладиган Миллат Сардорининг беҳаловат фаолияти ётади.

Хўш, Имом ал-Бухорийнинг улуғ нуфузи ва мислсиз мақомига бағоят муносиб бўлган бу меъморий мўъжиза қай тарика дунёга келди?

Меъмор Абдуқаҳҳор Турдиев ҳикоя қилади:

— Бизнинг ижодий гуруҳимиз 1997 йил давомида Имом ал-Бухорийга бағишланган ёдгорлик мажмуи лойиҳасининг дастлабки вариантлари устида иш олиб борди. Декабрь ойида лойиҳа бир гуруҳ мутахассислар, мутасадди раҳбарлар иштирокида муҳтарам юртбошимиз Ислом Каримов хузурида муҳокама қилинди.

Президент ҳар биримизнинг фикримизни диққат билан эшитдилар. Ҳаммамиз бирин-кетин мулоҳазаларимизни билдиргач, у киши менга юзланиб шундай савол бердилар:

"Мана шу ёдгорлик мажмуининг асосий нуқтаси, сизнингча, нимадан иборат?"

Табиийки, мен ўз тушунчам бўйича жавоб берган бўлдим. Шунда Ислом ака бир оз ўйланиб турдилар-да, ғоят муҳим ва зарур фикрларни баён қилдилар, биз ёзиб олдик. Бу фикрлар кейинчалик бутун лойиҳалаш ва қурилиш ишларида биз учун асосий дастур бўлиб хизмат қилди.

"Имом ал-Бухорий ёдгорлик мажмуидаги бош нуқта, бу — алломанинг қабр-мақбарасидир, — дедилар Президенти-миз. — Бутун дунёдан миллионлаб одамлар аввало шу қабрни зиёрат қилиш учун ўзларини поклаш, руҳий тозариш, савобга дохил бўлиш учун келадилар.

Бинобарин, лойиҳадаги бош нуқта мақбара бўлса, лойиҳанинг асосий мазмуни нимани ифода этиши керак?"

Менинг назаримда, биз меъморий ечимнинг марказига Ал-Бухорий қабр-мақбарасини қўйишимиз зарур. Бу муқаддас даргоҳ эшигидан кимки кириб келмасин, унинг кўзига энг аввало улуғ аждодимизнинг абадий оромгоҳи ташланиши керак. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, мақбара — бутун мажмуанинг бош ғояси, мафқурасидир.

Кўриниб турибдики, лойиҳанинг ҳозирги вариантыда қабр умумий ансамблдан узилиб, бир четда кўримсизгина бўлиб қолган.

Хўш, уни қандай қилиб ўртага оламиз? Меъморий мутаносибликни қандай тузамиз?"

Агар мақбара ҳовлининг ўртасида бўлмай бир чеккада қолиб кетса, унда ёдгорлик мажмуининг баҳоси икки пулга ҳам арзимаيدди. Демак, ён-атрофда қуриладиган иморатлар, яъни масжид, меҳмонхона, қорихона, кутубхона ва бошқа иншоотлар мақбара билан узвий меъморий уйғунлик ва мутаносибликда барпо этилиши шарт".

Муҳокама жараёнида Президент бўлғуси мажмуанинг ўзига хос қиёфага эга бўлиши лозимлигини қайта-қайта ўқтирдилар:

"Биз ислом дунёсидаги кўплаб муқаддас обидаларни биламиз, эшитганмиз, кўрганмиз. Мана, Мадинаи мунавварадаги табаррук қадамжолар дейсизми ёки Маккадаги зиёратгоҳларни оласизми, албатта, улар бутун оламга машхур. Лекин Имом ал-Бухорий мақбараси уларнинг барчасидан ажралиб туриши, ўзига хос ва ўзига мос бетакрор қиёфаси, шаклу шамоийли билан кўрган одамни лол қолдириши керак.

Бу ёдгорлик тимсолида ота-боболаримиздан мерос бўлиб келаётган меъморий анъаналар, шарқ фалсафасининг юраги бўлган Самарқанд, Бухоро, Хеванинг тарихий обидаларида акс этган беқиёс бинокорлик услублари яққол ифода топиши зарур.

Бағдод, Қоҳира, Байрут, Дамашк, Истанбулда улуг-улуг обидалар бор. Ана, Қуддуси шарифда оқ тошдан қурилган Ал-Ақсо масжиди бор. Биз албатта уларни

муқаддас маконлар деб тан оламиз. Лекин улардан нусха кўчириш йўлидан бормаслигимиз керак. Чунки нусахакшлик шу буюк обидаларнинг ҳам, Ал-Бухорий мақбарасининг ҳам қадрини туширади, ўзига хослигини йўқотади, — деб таъкидладилар юртбошимиз. — Шунинг учун ҳам масжид, меҳмонхона, ҳовли йўлакларини, гумбазлар ва дарвозаларни лойиҳалаш ва бунёд этишда Амир Темури, Ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд мақбараларидан андоза олинглар. Шу билан бирга уларга замонавий шакллар ҳам омухта қилинса, кўрмага кўрк қўшилиб, салобат ва улугворлиги янада ортади”.

Шу муҳокамада Ал-Бухорий ёдгорлик мажмуининг бинокорлик материаллари қандай бўлиши лозимлиги ҳақида сўз борди. Исломи Абдуғаниевич бу борада ҳам аниқ ва пухта кўрсатмалар бериб, жумладан, шундай деганлари ҳозир ҳам эсимда турибди:

“Бизда азалдан тарихий-меъморий обидалар пишиқ гиштдан барпо этилган. Бунда табиий иқлим шароитларимиз, ташқи муҳит таъсири ҳар томонлама ҳисобга олинган. Иморатларнинг деворларигина эмас, ҳовлилар, масжид-мадрасаларнинг саҳнлари ҳам пишиқ “мусулмони” гишт билан қопланган. Ал-Бухорий мажмуини қуришда биз ҳам шундай қилишимиз керак.

Мен буни алоҳида таъкидлаб айтаётганимнинг боиси шуки, айрим қурувчи раҳбарларимизда бетонпарастлик касали бор. Уларга қолса, буюк муҳаддиснинг хотирасига атаб қураётган шу табарруқ зиёратгоҳимизни ҳам Мирзачўлдаги темир-бетон сув иншоотларига ўхшатиб бирпасда юмалоқ-ёстиқ қилиб ташлашлари мумкин. Шунинг учун бу масалага жиддий эътибор бериш зарур”.

Президент шундай деб, йиғилганларга яна савол билан мурожаат қилдилар:

“Қани, айтинглари-чи, агар биз миллий анъаналаримизга мос иморатлар қурмоқчи бўлсак, ота-боболаримиздан қолган биноларнинг энг асосий жиҳатлари нимадан иборат?”

Сўнгра бизнинг жавобимизни ҳам кутиб турмасдан ўзлари шундай деб давом этдилар:

“Биринчиси — гишт, иккинчиси — устун. Миллий иморатсозлигимизнинг икки асосий таянчи шу.

Шунинг учун ҳам Ал-Бухорий масжид-мақбараси мажмуида ўша “мусулмони” гишдан топиб ишлатасизлар. Безаш ишларида Ўзбекистонимизнинг бебаҳо ранг-баранг бинокорлик тошларидан самарали фойдаланиш лозим. Ҳовлининг меъморий нисбатларини белгилашда ҳам миллий-маҳаллий анъаналарни асос қилиб олиш керак.

Яна бир топшириқ шуки, мақбаранинг икки томонида олди очиқ, катта баҳаво айвон қуришни режалаштирасизлар. Айвонга етмиш тўртта ўймакор устун ясаб ўрнатасизлар. Устунларнинг сифатига, айниқса, ёғочига алоҳида эътибор беринглар. Чинор, арча, ёнғоқ, гужум каби маҳаллий дарахтлардан бўлсин. Устунларнинг бир қисмини Хоразм усталарига, бир қисмини Самарқанд ва Бухоро

усталарига, яна бир қисмини фарғоналик усталарга буюртма бериш керак. Айвон шифтларини безаш ишларида ҳам барча вилоятларнинг усталари иштирок этсин. Шундагина у чинакам умуммиллий, умумхалқ ёдгорлиги бўлади”.

Технологик нуқтаи назардан, қолаверса, ишларни тезлаштириш учун мажмуага бирор-бир қурилиш трестини жалб қилиш, очиғи, ҳам қулай, ҳам осон эди. Аммо юртбошимиз шу каби мулоҳазалар туғилиши мумкинлигини олдиндан сезгандек, пировардида шундай дедилар:

“Биз улуг ва савобли, тарихларда қоладиган бир ишга қўл урмоқдамиз. Унинг аҳамияти, қадр-қиммати йиллар, асрлар ўтиб билинади. Ватанимизнинг қайси бурчагидан бўлмасин, шу қурилишда иштирок этган ҳунарманд усталар ўзларининг ишларини умрбод эслаб юрадилар. Уларнинг фарзандлари эса оталари билан, уларнинг шу заминда қолдирган бунёдкорлик ишлари билан доимо фахрланиб юради.

Бу — масаланинг тарбиявий томони.

Мажмуани барпо этишга қанча кўп мўмин-мусулмонлар ҳисса қўшса, ўйлайманки, нафақат шу одамларнинг ўзлари, балки Имом Бухорий бобомизнинг ҳам арвоҳлари шод бўлади. Халқимиз, миллатимиз шундай улуғ ишлар, улуғ ғоялар атрофида, руҳий-илоҳий асосларда бирлашади. Бу — савобга дахлдор бўлиш истаги, эзгуликка интилиш туйғуси. Бундай ватандошларимиз қанчалик кўп бўлса, ишончим комилки, Оллоҳ биздан шунчалик рози бўлади”.

Биз — меъморлар, курувчилар, усталар Президентимизнинг шу сўзларидан илҳомланиб, янада куч-ғайрат билан ишга киришдик. Бу орада юртбошимизнинг фикр-мулоҳазалари асосида лойиҳанинг янги варианты дунёга келди.

Кейинчалик ҳам Ислом ака бу мавзуга бир неча бор қайтиб, ҳар сафар янги-янги ғоялар ва таклиф-ташаббуслар билан лойиҳани тўлдириб, бойитиб бордилар.

Шу йилнинг ёзида эса қурилиш майдонига махсус ташриф буюриб, амалга оширилаётган ишлар билан яқиндан танишдилар. Ҳар бир иморат, ҳар бир дарвозани синчиклаб кўздан кечирдилар, фавворалар қуриш, мақбара ҳовлисидаги қадимий ҳовузнинг табиий ҳолатини сақлаб қолган ҳолда таъмирлаш, сағанадан даҳмага тушиладиган йўлакни қандай асосда қуриш, қандай қандиллар ўрнатиш, мәрмартлошларнинг сифатидан тортиб ранг танлаш масаласигача қимматли йўл-йўриқ ва маслаҳатлар бердилар.

Шунинг учун ҳам биз Имом ал-Бухорий ёдгорлик мажмуининг бош меъмори Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовдир, деб тўла асос билан айтамыз. У кишининг бевосита раҳбарлигида мен каби оддий бир меъморга шу буюк ишларда иштирок этиш шарафи насиб этганидан умрим борича ифтихор қилиб юраман.

Абдуқаҳҳор ака айни ҳақиқатни сўзладилар. Биз шуни қўшимча қилмоқ-

ни жоиз деб биламизки, нафақат Имом ал-Бухорийнинг, балки Амир Темурнинг, Баҳоуддин Нақшбанднинг, Мирзо Улуғбек ва Бобур Мирзонинг, Аҳмад Фарғоний ва Аз-Замаҳшарийнинг ва яна бошқа ўнлаб улуғ аждодларимизнинг мангу оромгоҳларини обод қилиш, меросларини ўрганиш, хотираларини абадийлаштириш фикри Президентимиз юрагида истиқлолнинг дастлабки кунларидаёқ пайдо бўлгани шубҳасиздир.

Ҳазрати Бухорий боқий уйкуда ётган бу сокин ва муборак масканга ҳар сафар йўллари тушаркан — гоҳ мусулмон мамлакатларидан ташриф буюрган давлат бошлиқлари билан, гоҳ эса бошқа бир муносабат билан бу даргоҳга зиёратга келганларида юртимиз раҳбари уни мана шундай муаззам ҳолатда, обод ва улуғвор қиёфада кўришни орзу қилган, хаёлан қайта-қайта режалар тuzган бўлсалар, ажаб эмас.

Шунинг учун бўлса керак, у киши бундан беш йил муқаддам — 1993 йил 19 октябрда бундай деб ёзган эдилар:

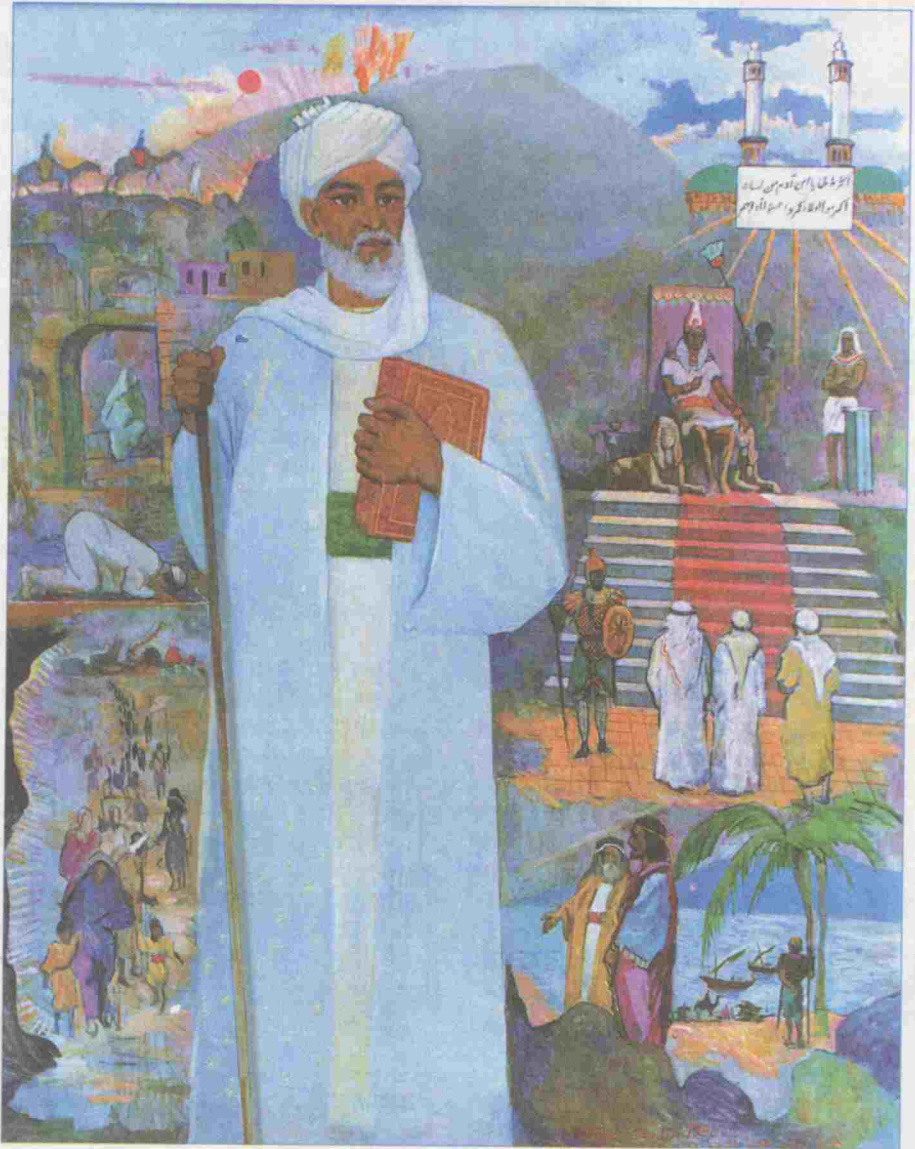
“Диёримиз ўғлони, халқимизнинг муносиб фарзанди ва буюк муҳаддис имом Исмоил ал-Бухорий мақбарасини зиёрат қилиш мен учун улуғ ва шарафли вазифани адо этиш билан баробардир... Келажакда бу макон ислом аҳли учун муқаддас қадамжо ва ғоят гўзал зиёратгоҳлардан бирига айланишига ишончим комил”.

Парвардигорга шукрлар бўлсинки, орзуларимиз ижобат бўлган мунаввар кунларга ҳам етиб келдик.

Шу эзгу орзуларнинг ушалгани барчамизга, энг аввало йўлбошчимизга муборак бўлсин!

Тўйдан кейинги ўйларимизни Президентимизнинг шу қутлуғ маросимда айтган ушбу сўзлари билан якунласак, назаримда, хато қилмаган бўламиз:

“Савобли ишларни қилган одамга, унинг элу юртига албатта Оллоҳнинг раҳматлари ёғилади. Муқаддас қуръоний оятда таъкидланганидек, “Яхшиликнинг мукофоти фақат яхшиликдир”.

Жўра Аронов асари

Имом ал-Бухорий

Тарихий жараён ва

холислик мезони

Тарих фанлари доктори, профессор Мир-
содиқ ИСҲОҚОВ билан суҳбат

— Хабарингиз бор, Президент Ислом Каримовнинг бир гуруҳ тарихчи олимлар билан учрашуви чоғида тарихнинг миллат ва мамлакат тақдиридаги ўрни, вазифасига тамомила янгича назар, янгича ёндашув зарурлиги, халқимизнинг тарихий ўтмишига муносабатда теран илмий таҳлил ва муайян манбаларга таянган холислик этишмаслиги, айниқса, ўтмишимизни илмий асосда ўрганиш борасида ҳамон яхлит бир концепциянинг йўқлиги таъкидланган эди. Наҳотки, неча минг йиллик тарихга, бетакрор қадимий ёдгорликлару нодир тарихий манбаларга эга бўлатуриб, халқимизнинг ўтмишини, буюк маънавият ва маданиятини тадқиқ этишга асос берувчи илмий назария шу чоққача бўлмаса?! Бундай ҳолни нима билан изоҳлаш мумкин? Президент тилга олган концепцияни яратишда қандай силжиш, ўзгаришлар бор?

— Бу учрашув халқимиз маънавий ҳаётида муҳим тарихий воқеа бўлиб қолишига имоним комил. Унда мамлакатимиз раҳбарининг халқимиз тарихий ўтмишини, қадимий давлатчилигимиз илмизларини илмий жиҳатдан асослаб бериш, бир сўз билан айтганда, халқимизнинг ҳаққоний тарихини яратиш борасида билдирган теран фикр-му-

лоҳазалари тарихчилигимизда туб бурилиш ясади десам, муболаға бўлмайди. Қолаверса, бу — юртбошимизнинг миллий маънавиятимиз ва қадриятларимизни тиклашга қаратилган саъй-ҳаракатларининг яна бир ёрқин саҳифаси, мантиқий давомидир.

Учрашувда тилга олинган муаммолар, билдирилган фикр-мулоҳазалар Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда эълон қилинган “Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарорида амалий ифодасини топди. Унда, жумладан, ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихини холисона ўрганишнинг илмий асосларини шакллантириш, тадқиқотларни замонавий талаблар даражасига кўтариш, Ватанимиз тарихи бўйича етук, салоҳиятли тарихчилар илмий мактабини яратиш, халқимиз, айниқса, ёш авлод тафаккурида ҳаққоний тарихни идрок этиш ҳамда тарихий руҳ туйғусини тарбиялаш борасида аниқ тадбир ва вазифалар белгиланган. Энди енг шимариб, зудлик билан ана шу вазифаларни бажаришга киришмоғимиз лозим. Бунда биз албатта тарихчилигимиздаги анъаналарга, тарихий ўтмишимизни холисона

ёритишга интилган ҳалол, виждонли олимларимизнинг илмий меросига суюнмоғимиз даркор. Дарҳақиқат, халқимиз тарихининг маълум даврларини ўрганиш борасида Яҳё Фуломов, Иброҳим Мўминов сингари забардаст алломаларимиз шўролар ҳокимиятининг бениҳоя оғир ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлари, мафкуравий тазйиқу тақиқларига қарамай, қимматли илмий изланишлар, археологик тадқиқотлар олиб борганлари, тарихимизга имкон қадар ҳолисона ёндашганларини эътироф этишимиз лозим. Лекин мустамлакачилик сиёсати ва шўролар ҳокимиятининг мафкуравий-сиёсий тазйиқи таъсирида тарихчилигимизда фикрий қолиплар, воқеликдан йироқ ғоя ва ақидалар ҳукмрон бўлиб келганки, уларнинг салбий оқибатлари ҳали-ҳануз сезилиб турибди. Тарихчиларимиз аксариятининг суюги шўролар даврида қотгани сабабли бу эски, даққи ғоя ва ақидалардан халос бўлиш жараёни жуда секин ва оғир кечмоқда. Назаримда, бундай вазиятдан кутулишнинг ягона йўли — коммунистик мафкура таъсирига берилмаган, эски ғоявий андазалардан холи, янгича фикрлайдиган ёш, истеъдодли олимларни илмий изланишларга кенгроқ жалб этишдир.

Президентимиз билан бўлган учрашувда ҳам, Вазирлар Маҳкамасининг қарорида ҳам халқимизнинг тарихий ўтмиши ва илк давлатчилигининг шаклланиш даврларини илмий жиҳатдан асослаш масаласига алоҳида урғу берилгани бежиз эмас. Чунки илмий жиҳатдан асосланган ёндашувга эга бўлмай туриб, халқимизнинг ҳаққоний тарихини, қадимий давлатчилигини тадқиқ қилиш ва муҳими, унинг жаҳон миқёсидаги эътирофига эришиш мушкул. Бу борада бажарилиши лозим бўлган вазифалар

Вазирлар Маҳкамасининг қарорида бирма-бир айтиб ўтилган. Мен фақат шуни таъкидламоқчиманки, қисқа муддат ичида турли гуманитар фан соҳаларининг етук мутахассисларини жалб этган ҳолда ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи бўйича тадқиқотларни ривожлантириш концепциясини яратишга муваффақ бўлинди. У бугунги кундаги ва келажакдаги тадқиқотларимизда дастуриламал бўлиб қолади деган умиддаман.

— Сиз боя академик Яҳё Фуломов номини тилга олдингиз. Дарҳақиқат, у кишининг фандаги жасорати тарихчиларимизнинг янги авлоди учун ҳақгўйлик, адолатпешалик, ватанпарварлик намунаси бўлиб қолади. Аммо, юртимиз тарихий ўтмишининг турли даврларида қанчадан-қанча забардаст муаррихлар, не-не буюк алломалар ижод қилмаган! Уларнинг тарихчилигимиздаги ўрнини қандай баҳоламоғимиз керак?

— Тўғри айтасиз, ўлкамизда тарих тадқиқотлари жуда қадимий аънаналарга эга. Айниқса, ўрта асрларда яшаб ижод этган Наршаҳий, Рашидиддин, Мирхонд ва бошқа кўплаб алломалар йирик тарихий асарлар ёзиб қолдиришган.

Қашқадарёдаги Хонтепа ёдгорлигидан топилган мелодий II-III асрларга оид сўғд муҳри.

Албатта, уларнинг тарихий-илмий қимматини бир хил деб бўлмайди. Масалан, Берунийнинг “Осор ул-Боқия”, Рашидиддиннинг “Жомеъ ат-таворих”, Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”лари, Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Бобурнинг “Бобурнома” китоблари жаҳон тарихчилиги аъна ва мезонларига мос услубда яратилган бўлса, аксарият муаррихларнинг асарлари шу минтақадаги ҳукмдорлар, сулолалар, шаҳарлар тарихинигина акс эттирган. Албатта, у замонларда яратилган тарихий асарларни халқимиз ўтмишининг турли даврларини, давлатчилигимиз аънааларини ёритишга хизмат қиладиган бебаҳо манба сифатида баҳолашимиз керак. Бахтга қарши, мустабид тузум ҳукмронлиги даврида тарихий-илмий меросимизни, улуғ бобокалонларимиз ёзиб қолдирган бебаҳо тарихий манбаларни ўрганишдан маҳрум этилган эдик. Ўрганилган ёдгорликларимиз эса ҳукмрон мафкура гоялари, талаб ва мезонлари асосида баҳоланарди, холос.

Сўнгги йилларгача тарихчилигимизда ҳукмрон бўлиб келган ёндашув ва аънаалар XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср давомида шаклланган. Ана шу тарихий давр мобайнида тарихчилигимизда, тарих тадқиқотларида муайян методологик нуқсонлар пайдо бўлганки, уларнинг салбий оқибатлари, таъсири мамлакатимизнинг мустақилликка эришган давргача, айрим масалаларда ҳали-ҳануз сезилиб турибди. Гап шундаки, айни ўша даврлардан эътиборан ўлкамиз тарихи мустамлакачилик сиёсатига бўйсундирилган ҳолда ўрганиладиган бўлди ҳамда мустамлакачилик режа ва гояларини илмий жиҳатдан асослаш манбалари, негизлари излана бошлади. Жумладан,

“Ригведа”ни ўрганиш, санскритда, қадимий туркий тилларда яратилган қўлёзмаларни, эронийзабон халқлар тарихига тааллуқли ёдгорликларни излаб топиш учун Шарқ мамлакатларига ўнлаб илмий экспедициялар, кўплаб қадимшунос, манбашунос олимлар сафарбар этилган эди. Хўш, бундан қандай мақсад кўзланган? Мақсад — “Ригведа”, “Авесто” сингари қадимий қўлёзмаларни қиёсий таҳлил этиш орқали ўлкамизда азалдан фақат ҳинд-оврўпо ва эронийзабон халқлар яшаб келганини асослаш, туркий халқлар автохтонлигини шубҳа остига олиш ва ҳатто инкор этишга қаратилган эди.

Дарҳақиқат, минтақамизда ёки аниқроқ айтганда, ҳозирги Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудида азалдан эронийзабон халқлар ҳам яшагани ва бугунги кунда ҳам уларнинг аждодлари яшаб келаётганини инкор этиш қийин. Аммо оврўпо, хусусан, рус олимларининг ана шу заминда туркий халқларнинг тарихан мавжудлигини ёки қадимшунослар ибораси билан айтганда, туркий халқлар автохтонлигини шубҳа остига олиш, туркий халқларнинг шаклланиш жараёнини кейинги тарихий даврлар билан боғлаш ва ҳатто бу халқларни бошқа ҳудудлардан кўчиб келган кўчманчилар сифатида талқин этиш майли шу қадар кучли эдики, охир-оқибат, бу интилишлар ғарб гуманитар илмининг, хусусан, рус тарихчилигининг асосий йўналишларидан бирига айланган ва мустамлакачилик сиёсатини гоёвий-назарий жиҳатдан асослашга хизмат қилиб келган. Бу масалада ҳинд-оврўпо тилларининг муштараклиги назарияси Оврўпо мустамлакачилик сиёсатини қадимий генетик алоқадорлик гоёси билан асослашга хизмат қилган. Бу гоёга эса туркий халқларнинг ушбу

маконда азалий мавжудлиги омили халақит берарди.

Натижада туркий халқларнинг сиёсий тарихини уларнинг этник шаклланиш ва ривожланиш тарихидан ажратиб юборишга ҳаракат қилинди ва кўп жиҳатдан бунга эришилди ҳам.

Ўлкамизда туркий халқларнинг автохтонлиги (азалийлиги), шу жумладан, қадимий давлатчилиги ҳақида сўз кетганда, унинг дастлабки шаклланиш даври мелоддан аввалги биринчи минг йилликнинг иккинчи чорагидан бошланган дейишга асос бор. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, туркий халқлар илк давлатчилигининг сиёсий тузилмалари Марказий Осиёнинг шарқий ҳудудларида шакллана бошлаган ва жуда қисқа давр мобайнида Амударёгача бўлган барча ҳудудларни ўз таъсири остига олган. Масалан, юнон, хитой ва баъзи маҳаллий манбаларга суянадиган бўлсак, тарихда “сак-скиф империя”си номи билан машҳур бўлган қадимий туркий ижтимоий тузилманинг илк шаклланиш даври мелоддан олдинги биринчи минг йилликнинг сўнгги чораги ёки яна бошқа манбаларга кўра, мелоддан олдинги иккинчи минг йилликнинг охирларига тўғри келади. Демак, мустамлакачилик сиёсатини назарий жиҳатдан асослашга уринган олимларнинг туркийзабон халқлар бу ўлкага бошқа ҳудудлардан бостириб келгани ёки кўчиб келгани ҳақидаги сафсаталари мутлақо асоссиз эканини тарихий манбалар кўрсатиб турибди. Масалан, фанда “андроново маданияти” деган тушунчага дуч келиш мумкин. Бу атама Дашти Қипчоқ ва Жанубий Сибирь ҳудудларида топилган тарихий ёдгорликларга нисбатан қўлланилади. Баъзи ғарб мутахассислари ўлкамизда топилган айрим тарихий обидаларнинг “андроново

маданияти” ёдгорликларига бевоқиф алоқадор эканини таъкидлаш орқали халқимиз ўтмишини кўчманчи эл-элатлар тарихига боғлашга уринишади.

Аслида, мелоддан олдинги иккинчи минг йилликда “андроново маданияти” заминида бошланган маданий жараёнда туркий халқлар маданияти етакчи ўрин тутгани, “андроново маданияти”га хос элементлар айтиб бизнинг ўлкамизда яшаган туркий халқлар маданиятининг бевоқиф таъсири остида шакл-шамойилини ўзгартиргани, қолаверса, янги қиёфадаги маданий синкретлик даражасига (қорисувликка) кўтарилиб, Тозабоғёб сингари ёдгорликлар мажмуини шакллантиргани маълум.

Шу ўринда яна бир мулоҳазани ўртага ташламоқчиман. Гап шундаки, туркий халқлар тарихий ўтмишининг қайси даврини олиб кўрмайлик, ҳар гал шу даврларда мавжуд бўлган туркий давлатлар ўлкамизда яшаб турган бошқа халқ ва элатларни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий-маънавий жиҳатдан бирлаштиришга интилган.

Мелодий 552 йилда Ўрта Осиёнинг шарқий ҳудудларида Буюк Турк хоқонлиги барпо этилган ва қисқа муддат ичида қудратли бир давлатга айланган. Орадан бир неча йил ўтар-ўтмас, у Амударёгача бўлган ҳудудларни ўз тасарруфига олган. Эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, бу минтақада яшаган бошқа туркийзабон ва эронийзабон халқларнинг бўйсундирилиши жанги жадалсиз, ижтимоий ларзаларсиз, тинчлик йўли билан амалга оширилган. Бинобарин, хоқонлик ўзига бўйсунган бошқа давлатларда (масалан, суғдийлар давлати, Хоразмдаги афригийлар давлати) тинчлик-осойишталикни таъминлашга ва уларнинг ички анъа-

навий бошқарув тизимини бузмасликка интилган. (Маҳаллий бошқарув тизими эса Суғд ва Фарғонада — ихшидлик (маҳаллий подшоллик), Бухорода — бухорхудодлик (маҳаллий ҳоқимлик мартабаси) шаклларида мавжуд бўлган.) Демак, давлатчилик тарихимизнинг мана шу босқичида туркий халқлар давлатчилигининг устиворлиги унинг таркибидаги бошқа халқларнинг тинчлиги, барқарорлиги ва тараққиётига хизмат қилган.

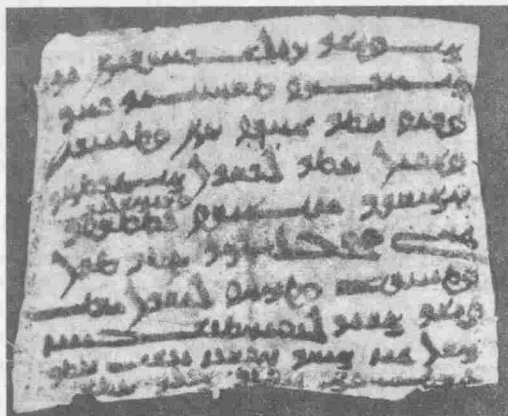
Тарихимизнинг бошқа даврларига назар солганимизда ҳам ана шундай манзарани кузатишимиз мумкин. Ўрта асрларда, хусусан, ўнинчи асрнинг охирида тарихда “қорахонийлар давлати” деб номланган давлат барпо этилган. У ҳам дастлаб Марказий Осиёнинг шарқида шаклланган бўлса-да, тез фурсатда Сирдарё ва Амударё ҳавзалари оралиғидаги ерларни ўз таъсири остига олади. Худди шундай ҳолатни хоразмшоҳлар давлати ҳамда бошқа қадимги туркий давлатлар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Демак, туркий халқлар давлатчилиги тарихий жараённинг турли босқичларида бошқа халқ ва элатларнинг манфаатларига, уларнинг жипслиги ва бирлашувига хизмат қилган. Аммо шунинг ўзигина туркий халқлар автохтонизми масаласини узил-кесил ҳал этади деб бўлмайди. Умуман фанда, айниқса, тарихчилик соҳасида етарлича асосланмаган, зўрма-зўраки ҳулосалар яшаш қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Шу боис, тарихий манбаларни пухта тадқиқ этиш ва археологик тадқиқотлар асосида ўлкамизда туркий халқлар автохтонизми масаласининг илмий жиҳатдан тўлиқ асослаб берилиши — тарих фани олдида турган энг муҳим муаммолардан бири сифа-

тида қаралмоғи лозим.

— Агар гапингизни тўғри тушунган бўлсам, туркий халқлар автохтонизми масаласининг илмий жиҳатдан асослаб берилиши ёзув маданиятимизнинг шаклланиши, хусусан, унинг бошланғич даврлари билан ҳам боғлиқ эмасми? Шу нуқтаи назардан илк ёзув маданиятининг шаклланиш даврларига мурожаат этсак, дунё тарихида у яқин беш минг йилни ўз ичига олади. Хусусан, Миср, Месопотамия, Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарқ мамлакатларида олиб борилган археологик тадқиқотлар шундан далолат беради. Бизнинг ўлкамизда ҳам ёзув маданиятининг қадимийлиги Сиз ва бошқа қадимшунос олимларимиз излашишларида исботини топмоқда. Қисқаси, Ўзбекистоннинг илк тамаддунлар жумласидаги ўрни, ёзув маданиятимизнинг шаклланиш даврлари ҳақида ҳам сўзлашсак...

— Марказий Осиё худудлари — ёзув маданиятининг энг қадимий ўчоқларидан бири ҳисобланади. Аммо бу тарихий ҳақиқат яқин-яқинларгача кўпчиликка номаълум эди. Чунки, биринчидан, ёзув маданиятимизга оид манбалар асосан хорижий мутахассислар тасарруфида бўлган, иккинчидан, шўро

Муғ кальасидан топилган мелодий VII-VIII асрларга оид суғд ёзуви.

хокимияти халқимизнинг ўтмиши, давлатчилик тарихини ўрганиш ва ёритишдан мутлақо манфаатдор эмас эди. Ўша даврларда бу каби масалаларни ўрганиш, илмий жиҳатдан тадқиқ этиш учун кучли ирода ва жасорат талаб этиларди. Шу ўринда Ўзбекистонда бу муаммони биринчилардан бўлиб кўтарган устозимиз Яхё Фуломов хизматларини алоҳида таъкидлаган бўлур эдим. Олтмишинчи йилларда у кишининг бевосита иштироки ва раҳбарлигида Хоразм (Тупроққалъа), Самарқанд (Афросиёб), Бухоро (Арк, Варахша) ҳудудларида топилган қадимий ёзувларимизни ўрганиш, жиддий илмий тадқиқ этиш ишлари бошлаб юборилди. Хусусан, 1965 йили Афросиёб ёдгорлигидан бир қанча деворий ёзувлар орасида ўн олти қаторли қадимий суғд ёзуви топилган. Устознинг саъй-ҳаракатлари билан Ленинграддан таклиф этилган манбашунос олим В. А. Лившиц ана шу ёзувни ўқиб, талқин қилиб берган эди. У вақтда мен эндигина аспирантурада ўқиётган ёш мутахассис эдим. Устоз Яхё Фуломов суғд ёзувлари келажакда манбашунослигимиз учун муҳим аҳамият касб этажagini башорат қилиб, мени суғд ёзувлари, умуман қадимий ёзувлар манбашунослигига даъват этган, илҳомлантирган эдилар.

Хуллас, халқимизнинг ёзув маданияти, унинг тарихи, илк шаклланиш даврлари ҳақида суҳбатлашар эканмиз (бунда муайян ҳарф тизимидан иборат бўлган, инсон нутқини тўлиқ ифода этувчи шартли-белгили алифбо, яъни бугунги тасаввуримиздаги ёзув маданияти бир неча минг йиллар мобайнида шаклланиш ва ривожланиш даврини босиб ўтганини кўзда тутмоғимиз даркор), биринчи навбатда, қадим замонларда ёзув маданиятининг шаклланишидаги илк

қадамлар сифатида қоятош суратларини тилга олишимиз зарур. Ўлкамизнинг бир қатор ҳудудларида, хусусан, Хоразмда ҳалигача бирор мутахассис ўқиб-тушунтириб бера олмаган, аммо ёзувга ўхшаш бундай сурат ва чизмаларни кўплаб учратиш мумкин. Буларни ёзув деб ҳисоблаш керакми ёки шартли белгилар мажмуаси сифатида қараш керакми, ҳали номаълум. Ана шундай ёдгорликлар ҳақидаги баъзи маълумотлар С. П. Толстовнинг “Қадимги Хоразм” фундаментал тадқиқотида келтирилган. Ўз даврида мутахассислар томонидан юксак қадрланган бу асарда биз тилга олган ёдгорликлар масаласига тўхталган бўлса-да (китобда ана шу тошбитикларнинг бир неча сурати ҳам бор), бугунги кунгача мазкур муаммонинг ечими топилган эмас.

Масалага ёзув тарихи нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, Марказий Осиё ҳудудлари, жумладан, Ўзбекистонда ёзув маданияти мелоддан олдин V-IV асрларда шакллана бошлаган дейишимизга тўлиқ асос бор. Масалан, Хоразм воҳасидан (Айрбуйирқалъа ёдгорлиги) топилган, мелоддан олдинги V-IV асрга оид сопол идиш сиртидаги ёзув белгилари шундан далолат беради. Бу ёзув белгиларини тадқиқ этган рус олими В. А. Лившиц ва қорақалпоғистонлик қадимшунос М. Мамбетуллаев Айрбуйирқалъа ёзувини сопол идиш сиртига туширилган хўжалик юритишга оид ёзув (ҳажм, сифим белгиси) сифатида талқин этганлар.

Илмий адабиётда илк ёзувларимизга тегишли бошқа маълумотларни ҳам учратиш мумкин. Аммо Айрбуйирқалъадан топилган ёзув мелоддан олдинги V-IV асрларга оид ноёб археологик топилма экани ҳамда тарихий изчиллик нуқтаи назаридан у Фарбий Осиёдаги Ара-

бистон ярим оролида шаклланган қадимий орамий ёзуви асосида дунёга келган илк ёзувларимиздан бўлгани билан қимматлидир. Бунинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, айна ўша замонлардан ўлкамизда фонетик тузилишга эга, яъни ҳарф белгили ҳамда нутқ товушларини ифодаловчи алифболар шакллана бошлаган. Бу жараён ҳам бошланғич даврлариданоқ ёзув маданиятимиз юксак филологик билим ва тасаввурларга таянган маданий ҳодиса экани билан алоҳида аҳамият касб этади.

Ёзув маданиятимиз тарихининг ана шу даврларида ёки хронологик жиҳатдан бир оз кейинроқ шаклланган бошқа қадимий ёзувларимиз тўғрисида ҳам фанда анчагина маълумот тўпланган. Айтайлик, суғд ёзувини қадимшунос олимларимиз мелоддан олдинги II асрда шаклланган деб ҳисоблашади. Аммо бу даврга келиб суғд ёзуви ҳам грамматик, ҳам фонетик жиҳатдан анча мукаммал ёзув бўлганини эътироф этадиган бўлсак, табиий бир савол туғилади. Бу — суғд ёзувининг ана шу мукаммаллик давригача узоқ, балки бир неча юз йиллик шаклланиш даврини босиб ўтганидан далолат бермайдими? Хусусан, мелоддан аввал II асрга оид суғд тангаларидаги ёзувлар чизма шакллариининг мукаммаллиги ҳамда муайян грамматик талабларга жавоб бериши мазкур фикримизнинг аққол исботидир. Назаримда, суғд ёзувини ҳам Айрбуйиққалъа ёзуви сингари ёзув маданиятимизнинг илк шаклланиш даврларига (мелоддан аввал V — IV) дахлдор деб тахмин қилишимиз мумкин.

Орамий ёзуви асосида ўлкамизда шаклланган яна икки ёзув — парфюна ва боҳтар ёзувларини ҳам тилга олиш зарур.

Парфюна ёзуви қадимги Пар-

фия давлатининг (Парсава деб ҳам юритилган) ижтимоий-сиёсий, маданий ва маиший тизимида қўлланиб келган. Боҳтар ёзуви эса ҳозирги Ўзбекистоннинг жануби, Тожикистоннинг жануби-ғарби ҳамда Афғонистон ҳудудида кенг тарқалган бўлиб, унинг икки тури мавжуд бўлган. Бири — орамий ёзуви асосида шаклланган қадимий боҳтар ёзуви, иккинчиси — мелоддан олдинги учинчи асрнинг ўрталарида пайдо бўлган юнон-боҳтар давлатида (фанда юнон-боҳтар ёзуви деб аталган) расмий тил, ёзув сифатида қўлланган. Аиникса, кушонлар давлатида бу ёзув маҳаллий боҳтар тилига тўла мослашиб, халқимиз ёзув маданияти тарихида алоҳида саҳифага айланган. Қизиги шундаки, юнон-боҳтар ёзувининг алифбо тизими асосан юнон ёзувига асослангани ҳолда, айрим товуш ва ҳарфлари шу ўлкада мавжуд тил товушларини ифодалаган ва табиийки, дастлабки фонетик мазмуни ўзгарган. Демак, бу ҳудудларда юнон-боҳтар ёзувидан ҳам қадимийроқ ёзувлар бўлганини таъкидлаш мумкин. Жумладан, Ойхоним қалъасидан топилган сопол идиш сиртидаги орамий ёзувли боҳтарча матн шундан далолат беради.

Мелоддан олдинги III — мелодий III асрларга оид
Хоразм тангалари

Биз тилга олган ёзувлар фонетик қурилиши ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан фарқланган. Масалан, суғд ёзувида 18 ҳарф қўлланган бўлса, орамий ёзувида — 22, хоразмий ёзувида — 20, юнон ёзувида 25 белги ишлатилган. Орамий-боҳтар ёзувида нечта ҳарф бўлгани ҳозирча маълум эмас, чунки бу ёзувга доир ёдгорликлар бизгача жуда кам миқдорда етиб келган.

Мавжуд археологик топилмалар, бизгача етиб келган тошбитиклар, деворий сурат ва чизгилар асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, биз тилга олган ёзувлар орасида фонетик ва грамматик тузилишининг мураккаблиги, каллиграфик (хуснихат) хусусиятлари жиҳатидан бениҳоя мукамаллиги билан хоразмий ва суғд ёзуви алоҳида ажралиб туради. Айниқса, суғд ёзувининг кундалик ҳаётда, маъмурий-бошқарув тизимида қўлланган шаклларида ташқари бениҳоя гўзал каллиграфик китобий шакллари мавжуд бўлганки, унинг бизгача етиб келган айрим намуналари (суғд тилида битилган бир қанча қўлёзмалар) бугунги кунда ҳам мутахассисларни лол қолдириб келмоқда.

— *Марказий Осиё минтақасида, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида ҳукм сурган давлатчилик анъаналари, ёзув маданиятининг илк даврлари ҳақида сўз юритиб, бу жараёни муайян бир халқнинг этногенези (этник шаклланиши, ривожланиши) нуқтаи назаридан эмас, балки шу тарихий даврда бу ўлкада яшаган барча халқ ва элатларнинг яхлит тарихий ўтмиши, умумий маънавий-маданий мероси сифатида талқин этаётганингиз сезилиб турибди. Хўш, унда туркий халқлар ёзув маданиятининг илк шаклланиш жараёни қайси тарихий даврларга бориб тақалади?*

— Ўлкамизнинг тарихий ўтмиши, хусусан, ёзув маданиятининг илк шаклланиш даврлари ҳақида фикр юритганда, мана бу деворий ёзув — ўзбекники, бу тошбитиклар — қозоқ ёки тожикники деб даъво қилиш на тарихий ҳақиқатга, на илмий тамойилларга тўғри келади, чунки, юртбошимиз таъкидлаганидек, **“...Тарихимиз каби, қадим маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга ўнлаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган... Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир”**. Назаримда, бундай мураккаб масалалар хусусида баҳслашаётганда ёки фикр-мулоҳаза билдираётганда юртбошимизнинг ана шу хулосасини ёддан чиқармаслигимиз лозим.

Энди қадимги туркий ёзувларимиз масаласига тўхталадиган бўлсак, авваламбор шуни таъкидламоқчиманки, биргина мусоҳаба ёки мақолада бу каби мураккаб, кенг қамровли мавзуни ҳар тарафлама ёритиш имкони йўқ. Шу боис, қадимий туркий ёзувларимизнинг илк шаклланиш даврларига оид айрим муҳим саҳифаларига мурожаат этсак.

Қўлимизда мавжуд маълумотларга кўра, туркий ёзувларнинг илк шаклланиш даврини, тарихий илдиларини ўлкамиздаги ёзув маданиятининг бошланғич, хусусан, алифболи ёзувларнинг пайдо бўла бошлаган даврларидан изламоқ лозим.

70-йилларнинг ўрталарида қозоқ қадимшуноси К. Акишев томонидан Алмати яқинидаги Иссиққўрғон ёдгорлигидан қумуш идиш сиртига ёзилган, 26 белгидан иборат ёзув топилган эди. Бу ёзув қайси ёзув тизими, маданиятига тегишли экани номаълум бўлгани учун

ҳозиргача жуда кўп баҳс-муноза-ларга сабаб бўлиб келмоқда. Лекин, қизиғи шундаки, бир оз кейинроқ Ўзбекистоннинг жанубидаги бир қатор ёдгорликлардан топилган, антик даврга оид (мелоддан олдинги IV — мелодий IV аср) сопол идишлар сиртидаги кўплаб ёзувлардаги белгилар, боя айтганимиз, Иссиққўрғондан топилган ёзув белгиларига жуда ўхшаб кетади. Бу сингари ёзувлар бошқа ҳудудлардан, жумладан, Афғонистондаги Даштинавур деган жойдан ҳам топилган.

Шу ўринда фанда урхун-өнисей номи билан маълум бўлган қадимги туркий ёзуви алифбо тизимининг Иссиққўрғон ёзуви билан алоқадорлиги масаласини илмий жиҳатдан асослашга қаратилган фикрлар олға сурилганини ҳам айтиб ўтиш лозим. Агар қадимги туркий ёзувининг генетик асослари Иссиққўрғон ёзуви давридан бошланиши (мелоддан аввалги V — IV асрлар) тан олинса, туркий ёзув тарихи ва ёзув маданиятини ҳам салкам икки ярим минг йиллик йўлни босиб ўтган дейишга тўлиқ асос бор. У ёғини сўрасангиз, қадимги туркий деб юритилган ёзув ёдгорликларимиз Шарқий Осиё минтақаларидан тортиб ҳозирги Оврўпонинг Дунай бўйлари-гача тарқалгани илмий манбаларда асослаб берилган. Бевосита минтақамизда қадимги туркий ёзув ёдгорликлари Ўзбекистоннинг Фарғона водийси ва Қашқадарёдан, Қирғизистоннинг Талас водийсидан, Тожикистоннинг Исфара шаҳридан топилгани маълум. Бу ҳол қадимги туркийзабон халқ-элатларнинг жуда катта жуғрофий ҳудудларда яшаб келгани ҳамда уларнинг яхлит ёзув маданияти майдонининг мавжуд бўлганини англатади.

— *Халқимизнинг тарихий ўтми-*

ши нафақат қазилма ёдгорликлар, афсона ёки дostonларда, балки буюк маданиятимиз, маънавиятимиз, қадимий давлатчилигимиздан дарак берувчи “Авесто” сингари бетакрор ёзма обидаларда ҳам акс этгани маълум. Аммо, яқин-яқинларгача бу муқаддас китоб ҳақида жиддий тадқиқот у ёқда турсин, ҳатто умумий маълумотга эга эмас эдик. Мен Тошкент Давлат университетининг фалсафа факультетида ўқиганман. Фарб фалсафаси тарихига оид талай махсус курслар ўтилган бўлса-да, “Авесто” ҳақида бизга деярли маълумот берилмаган. Фалсафа тарихини ўқитишдаги вазият шундай бўлгандан кейин бошқа гуманитар фанлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Хайриятки, истиқлол шарофати билан бу мўтабар қўлёзма тўғрисида бир қанча мақола ва рисола-лар чоп этилди, ундан айрим парчалар ўзбек тилига таржима қилинди. Аммо бу қилиниши лозим бўлган ишларнинг дебочаси, холос. Сиз шу нодир қўлёзмани узоқ йиллардан буён тадқиқ этиб келаётган олим сифатида, унинг тақдири, унда акс этган гоғлар, бугунги кундаги маънавий-маърифий ва илмий аҳамияти тўғрисида сўзласангиз.

— “Авесто”нинг илк ёзма матнлари мелоддан олдинги биринчи минг йилликда пайдо бўлгани ҳақида маълумотлар бор. Искандар Зулқарнайнинг Шарқ ўлкаларига босқинчилик юриши даврида (мелоддан олдинги 334-324 йиллар) “Авесто”нинг зардуштийлардаги матни ёқиб юборилгани кўплаб тарихий манбаларда қайд этилган. Буюк мутафаккир бобокалонимиз Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-Боқия” асарида бу қўлёзманинг тақдири ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилади: “Доро подшо хазинасида “Авесто”нинг ўн икки минг терига зарҳал ҳарфлар билан

битилган қўлёзмаси сақланган; Искандар оташпарастрлар ибодатхонасига ўт қўйиб, руҳонийларни ўлдирганда қўлёзмани ҳам ёқиб юборган” (*Абу Райхан Бируни. Избранные произведения: Памятники минувших поколений. Т., Изд-во Ан УзССР, 1957, т. 2, стр. 207*). Демак, фанда Искандар истилосигача “Авесто”нинг турли матнлари мавжуд бўлгани ҳақида тахминлар бор. Афсуски, уларнинг бирортаси ҳам бизгача етиб келмаган.

Не бахтки, биз бугун бу нодир қўлёзманг айрим китобларини нафақат кўришимиз, бемалол ўқишимиз, ўрганишимиз мумкин. Гап шундаки, “Авесто” баайни Қуръон сингари ёд китоб, тўғрироғи, ёд олиниши зарур китоб ҳисобланган. Ўша замонларда “Авесто”нинг барча китобларини (у 21 китобдан — насклардан иборат бўлган) ёд олган кишилар орқали авлоддан авлодга етказиш имконияти мавжуд бўлганки, ана шу туфайлигина бугунги кунда биз ҳам бу мўътабар китобни ўқиш, ўрганиш бахтига муяссар бўлиб турибмиз.

Айтмоқчиманки, турли тарихий даврларда “Авесто” матнларини йўқ қилиб юборишга уринишлар кўп бўлган. Ҳайратланарлиси шундаки, маълум вақтдан кейин у яна қайтадан тикланаверган. Тўғриси айтсам, бунда қандайдир сир-саноат, қудратли илоҳий кучларнинг таъсири бордай туюлади менга.

Хуллас, ана шундай уринишлардан бири (яъни “Авесто”ни тиклаш ҳаракати) мелоддан олдинги биринчи асрда, Парфия подшоси Валахшнинг (Валагез) ҳукмдорлик даврларида бўлган. Аммо “Авесто”нинг бу даврда тикланган матнлари ҳам бизгача етиб келмаган. Сосонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврларда ҳам “Авесто”ни тиклашга уринишлар бўлгани тари-

хий манбаларда қайд этилган.

Бу тарихий паллада зардўштийлик ўлкамизда расмий дин мақомига эга бўлганини ва давлат бошқарув тизими, жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий, маънавий ҳаёти, авлод-аждодларимизнинг урфодат, анъана ҳамда ахлоқий тамойиллари тўла-тўқис “Авесто” асосида қурилганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

— *Домла, Сиз “Авесто”нинг турли тарихий даврларда, ҳатто турлича ёзув тизимлари мавжуд бўлган замонларда неча мартаба йўқотилгани ва қайта тиклангани ҳақида гапирдингиз. Шу ўринда табиий бир савол туғилади: модомики, “Авесто”нинг тақдири шундай экан, айтинг-чи, қўлёзма матнлари қайси тилда ёки аниқроқ айтганда, қайси ёзувда битилган?*

— “Авесто”нинг тили, қайси ёзувда битилгани (мен унинг илк матнларини кўзда тутяпман) масаласи ҳали фанда ўз ечимини топганича йўқ. Фақат Искандар Зулқарнайн истилосигача мавжуд бўлган қўлёзма қадимги орабий ёзувида битилган деб тахмин қилиш мумкин, холос. Аммо қандай қилиб “Авесто”нинг қадимий, анчагина мукамал фонетик тизими орабий ёзувининг 22 алифбо белгисига мослаштирилганини тушуниш қийин. Эҳтимол шу боис, сосонийлар сулоласининг вакили — Хусрав I Ануширвон подшолиги даврида (мелодий 531-579 йиллар) “Авесто” матнларини ёзиб олиш мақсадида 48 белгидан иборат алифбо ҳамда учта махсус қўшма белгилар (лигатуралар) киритилган ва улар ёрдамида қўлёзма матнларини тўлиқ ифодалашга эришилган. Бу ёзув “Авесто”нинг муқаддас матнлари учун махсус қўлланган ҳамда бу ноёб қўлёзманинг унутилган қадимий ва мураккаб тил хусусиятларини фонетик жиҳатдан мукам-

мал акс эттирган. Бинобарин, “Авесто”ни аниқ ва тиниқ тажвид асосида ўқиш зардўштийлик динининг муҳим талаби бўлган.

Тарихий ўтмишимизнинг кейинги, хусусан, араб истилоси даврида ҳам “Авесто” тақдири аянчли бўлган. У зардўштийларнинг муқаддас китоби сифатида тақиқланган, унга эътиқод қилганларнинг бир қисми ислом динига киритилган бўлса, бошқалари таъқиб остига олинган ва оқибатда ўзга юртларга кўчиб кетишга мажбур бўлган.

Тарих тақозоси билан юртимиздан кўчиб кетган зардўштийларнинг бир қавми Ҳиндистоннинг ҳозирги Бўмбай ва Гужарат вилоятларига бориб қолган. Бугунги кунда ҳам уларнинг авлод-аждодлари (у ерда улар “порслар” деб ном олган) бу ўлкада юксак обрў-эътибор ва нуфузга эга. Муҳими шундаки, зардўштийларнинг айни шу қавми муқаддас “Авесто”нинг “Яшт”, “Ясна”, “Видавдод”, “Виспарад”, “Хўрдаки Авесто” китобларидан каттагина парчаларни асраб-авайлаб, шу кунларгача сақлаб келганларки, бунинг — ўз тарихий ўтмиши, халқининг маънавий-маданий мероси, ота-боболарининг урф-одат ва анъаналарига юксак масъулият, чексиз меҳр-муҳаббат рамзи сифатида баҳолаш керак.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда “Авесто”га бағишланган илмий-оммабоп мақолалар, рисоалар чоп этилди. Аммо бу қўлёзмани чуқур таҳлил этган йирик фундаментал тадқиқотлар ҳали яратилган эмас. Очиғини айтганда, шу вақтгача “Авесто” ҳақида мақола чоп эттирган муаллифлар илмий адабиётда маълум бўлган гапларни умумлаштиришдан нарига ўтолмаяптилар. Бунинг сабаби шундаки, “Авесто”нинг тили, ўзига хос лингвистик хусусиятлари ҳамда тарихий шаклланиш жараёнини чуқур тадқиқ эт-

ган, бу ёзувни бемалол ўқий оладиган мутахассисларнинг ўзи йўқ ҳисоби. Шу боис бир вақтлар Фанлар академиясининг Қўлёзмалар институтида бу борада бошлаган саъй-ҳаракатларимиз самарасини бера бошлади. Биринчи навбатда Азиз Қаюмов томонидан эрон олими Иброҳим Пур Довуднинг “Авесто”нинг форсча нашри асосида тайёрлаган изоҳли илмий-бадиий таржимасини тилга олган бўлур эдим. Қолаверса, шогирдимиз Рустам Абдукомиллов “Авесто” мажмуига оид “Гоҳлар” китобининг (илмий адабиётда “Гоҳлар” ҳам зардўштийларнинг ёд китоби экани ва у “Алпомиш” сингари бадиҳа йўли билан ижро этиб келингани таъкидланади) тарихий шаклланиш даври, унинг бадиий-илмий мазмуини ўрганиш борасида жиддий изланишлар олиб бормоқда. Ўзим эса “Авесто”нинг “Яшт” китобини ўзбекча илмий таржимасини тайёрлашга муваффақ бўлдим. Ундан айрим парчалар “Фан ва турмуш”, “Саодат”, “Соғлом авлод учун” журналларида чоп этилган. Бундан ташқари, “Авесто талқинлари” номли тадқиқотимиз ҳам нашрга тайёрланмоқда.

Албатта, бу саъй-ҳаракатлар — “Авесто”ни ўрганишдаги илк қадамлар деб баҳоланмоғи лозим. Аммо унинг бизгача етиб келган ва илмий жиҳатдан ўрганилган парчаларининг ўзи ҳам қадимги аждодларимизнинг дунёқараши, маънавияти, урф-одат ва анъаналари ҳамда илк давлатчилик тарихини ҳаққоний акс эттирган бебаҳо тарихий-илмий манба эканини исботлаб турибди.

“Авесто” қадимги аждодларимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаёти, илк давлатчилик шакллари-нигина эмас, зардўштийлар жамиятининг ижтимоий муносабатларини ҳам мукамал бир тарзда акс

эттирган ёдгорликдир.

Қизиғи шундаки, ижтимоий муносабатларнинг негизи, асоси — оила экани “Яшт” китобида қайта-қайта таъкидланган. Албатта, унда бизнинг ҳозирги тасаввуримиздаги оила эмас, мелоддан олдинги XIII — X асрлардаги (бронза даври) йирик патриархал оила тасвирланган.

Бундан ташқари, “Авесто”да ижтимоий-худудий уюшмалар шакли, жамият ижтимоий таркиби, ундаги гуруҳ ва табақаларнинг тасвирига оид жуда қимматли маълумотлар келтирилган. Яхшиси, келинг, унда кўплаб учрайдиган ижтимоий ибора, атамалардан айримларини кўриб чиқайлик. Масалан, “хшайати” (подшо, ҳукмдор), “қшатрийа” (ҳарбийлар тоифаси), “азат” (озод, эркин одам), “ханчамана” (анжуман, озод кишилар йиғини, мажлиси), “бантак” (банда, қул, қўл-оёғи боғланган), “вис” (қишлоқ, бир неча оилаларнинг бирлашуви), “занту” (бир неча қишлоқларнинг бирлашуви), “дахйу” (бир неча “занту”лардан иборат бўлган худудий уюшма; юрт, эл маъносида) каби атама ва иборалар “Авесто”нинг нақадар қимматли тарихий-илмий манба эканидан гувоҳлик бериб турибди.

Энди “Авесто”даги ахлоқий масалалар хусусида икки оғир сўз.

Биринчи галда, “Авесто” зардўштийлар жамиятининг ўзига хос ахлоқ-одоб мажмуи эканини эътироф этиш лозим. Унинг моҳияти қуйидаги уч тамойилда ифодаланган: эзгу фикр; эзгу сўз; эзгу амал. Зардўштийлар тасаввурида мана шу уч тамойилга тўлиқ бўйсунган, амал қилган инсон — баркамолликнинг юксак поғоналарига кўтарилган, Ахурамазда (зардўштийларнинг яқка илоҳи) муҳаббатига сазовор бўлган комил инсондир. Ёлғон эса (кенг фалсафий маъно-

да — ўз эътиқоди, динидан воз кечиш) аксинча, ёвузлик, разиллик ва қабоҳат рамзи ҳисобланган.

Эътибор қилинг, бу ахлоқий қарашлар неча минг йил илгари шаклланган бўлса-да, улар бугунги кун учун ҳам нақадар долзарб ва ҳаётий! Бу “Авесто”нинг нафақат тарихий, илмий манба сифатидаги қимматини, балки беқиёс маънавий-маърифий, тарбиявий аҳамиятини ҳам тасдиқлайди.

— *“Тарихий хотирасиз келажак йўқ” ибораси бугун беқиёс тарихий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий мазмун касб этишини юртбошимиз ҳар томонлама асослаб берди. Дарҳақиқат, ҳар бир киши авлодаждоди кимлигини, насл-насаби, туғилиб ўсган жойи, ватанининг тарихини билиши зарур. Аммо, ўйлашимча, тарихий ҳодиса ва воқеаларни билиш бошқа-ю, уларни теран англаш, идрок этиш — бошқа. Бизга ўлкамиз тарихига оид айрим воқеа ва тарихий саналарни ёд олган “билағон”лар керакми ёки тарихий тафаккурга эга, ўтмишимизни чуқур англайдиган, уни теран таҳлил эта оладиган ва энг муҳими — тўғри, ҳолисона ҳулоса чиқара биладиган етуқ инсонлар керакми? Қолаверса, сўнгги йилларда айрим “билағон”ларнинг яхлит тарихимизга миллий маҳдудлик нуқтаи назаридан ёндашаётганликлари, унинг баъзи саҳифаларини тор носоғлом руҳда талқин этаётганликлари тарихий хотира ва тафаккурларининг ожизлигидан дарак бермайdimи?*

— Ўлкамизда азалдан яшаб келган халқларнинг тарихий ўтмишини, унинг айрим даврларини ўрганиш ва талқин этишда турли ёндашувларга дуч келиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек халқининг тарихий ўтмиши ҳақида сўз кетганда, жуғрофий жиҳатдан бугунги Ўзбекистон ҳудудларидан кўра каттароқ ҳудудларни тасаввур

этногимиз керак, чунки ўзбек халқининг тарихи бугунги шаклланган чегаралар доирасидан анча кенг-роқ ҳудудларда кечгани илмий жиҳатдан асослаб берилган. Шу билан баробар, Марказий Осиё минтақасида қадимий тарих ва давлатчилик жараёни полиэтник хусусиятга эга бўлгани (бу муайян бир ҳудудда турли халқ ва этносларнинг биргаликда яшаб келганини англатади) тарихий манбаларда қайд этилган. Айтмоқчиманки, ўлкамизда неча минг йиллар давомида кечган тарихий жараёнлар ҳақида гапирганда, биз — тарихчи олимлар илмий жиҳатдан асосланган ёндашувлар, холислик мезонларига таяниб фикр юритмоғимиз лозим. Афсуски, тарихий ҳақиқатга зид равишда, юқорида таъкидлаганимиздек, яхлит тарихимизни, унинг айрим даврлари, саҳифаларини миллий маҳдудлик ва тор миллатчилик руҳида талқин этиш ҳолларини кузатиш мумкин. Назаримда, бундай уринишлар бир хил тарихий шароитда яшаб келган, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий жиҳатдан муштарак бўлган қардош халқларни бир-бирига қарама-қарши қўйишдан бошқа нарса эмас. Аслида эса, тарихимиздаги барча босқичларда шаклланган давлатчилигимиз шу минтақада яшаган, биринчи галда, ўзбек халқи ва бошқа халқу элатлар давлатчилик аъналарининг яхлит, узвий бўгинлари эканини тан олиш зарур. Бу илмий ёндашув талай халқаро анжуманларда, хусусан, ўтган йили ЮНЕСКО ташаббуси билан Душанбеда ўтказилган коллоквиумда иштирок этган олимлар томонидан қўллаб-қувватланган эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки тарихий ўтмишимизда давлатчилик шакллари, боя таъкидлаганимиздек, полиэтник хусусиятга эга бўлган ва шу ўлкада

яшаб турган халқларни сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ҳамда маънавий жиҳатдан бирлаштирувчи куч, омил сифатида хизмат қилган. Масалага ана шундай ёндашсаккина, ўлкамиз тарихий ўтмишига, давлатчилик аъналарига назарий-методологик жиҳатдан тўғри, холисона баҳо берган бўламиз.

— *Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарорида Сиз раҳбарлик қилаётган илмий жамоа зиммасига республика миқёсида тарих тадқиқотларини мувофиқлаштириш, шу соҳага оид илмий изланишларнинг асосий йўналишларини белгилаб бериш, истеъдодли ёш олимларни илмий изланишларга жалб этиш вазифалари юкланган. Бу борада институтда қандай ишлар амалга оширилмоқда?*

— Аввало шуни таъкидлаш жоизки, сўнгги вақтларгача республикада тарихчи олимларнинг бошини бир ерга қовуштириш йўлида деярли иш олиб борилмаган. Табиийки, Тарих институти ҳам ўзининг мувофиқлаштириш вазифасини етарли даражада бажаролмай келган. Фанлар академиясининг бир қатор гуманитар ва ижтимоий соҳага дахлдор институтлари, музейлар, олий таълим тизимидаги тегишли кафедралар тадқиқотларида ягона ёндашув, концепция бўлмагани сабабли тадқиқотлар тарқоқ, умумий мақсадга уюшмаган ҳолда олиб борилган. Энг ёмони, қадимий ёзувларимизни, туркий, эроний, юнон, хитой тилларидаги манбаларни ўрганиш бўйича мутахассислар тайёрлашга деярли эътибор берилмагани сабабли асосан замонавий мавзуларда ишлаш расм бўлиб қолган. Натижада, халқимиз тарихий ўтмишининг нафақат бошланғич даврлари,

ҳатто ўрта асрларга оид кўпгина саҳифалари ҳам деярли ёритилмай қолаверган.

Шу боис Вазирлар Маҳкамасининг зикр этилган қарорӣ эълон қилинганидан кейин тарих тадқиқотларини қайтадан ташкил этиш, республика миқёсида бу муҳим ишнинг аниқ, холисона мезонларини ишлаб чиқиш борасида туб бурилиш ясалди. Биринчи галда, Тарих институти республикада тарих тадқиқотларини мувофиқлаштирувчи илмий марказ мақомига кўтарилди. “Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи тадқиқотлари” концепцияси яратилди ва кенг илмий жамоатчилик муҳокамаси ҳавола қилинди. Республика Фан ва техника давлат қўмитаси Тарих институти томонидан тақдим этилган янги илмий йўналишлар дастурини мамлакат миқёсидаги тарих тадқиқотлари мавзулари билан мувофиқлаштирилган тарзда тасдиқлади.

Қарорда белгиланган вазифаларнинг бажарилиши институт фаолиятини тубдан яхшилаш, илмий тадқиқотларга етук, салоҳиятли олимлар билан бир қаторда, ёш, истеъдодли олимларни жалб этишни тақозо қилади. Ана шулар асосида институт таркиби тубдан қайта кўриб чиқилди, бир қатор янги бўлим ва секторлар ташкил этилди. Хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихи бўлими (унинг таркибида қадимий ва ўрта аср давлатчилиги секторлари), этнология ва этногенез, тарихшунослик ва илмий ахборот, моддий маданият, мустақиллик даври тарихи бўлимлари, илмий техник ахборотни қайта ишлаш, программалаштириш, сақлаш ва фойдаланишни таъминлашга қаратилган махсус бўлинма тuzилди. Уларни ташкил этишдан мақсад, биринчидан, тадқиқотлар

доирасини кенгайтириш (энг қадимги даврлардан ҳозирги кунгача бўлган даврни қамраб олиш); иккинчидан, халқимизнинг этник тарихи, этногенези ва этнографияси масалаларини умумлаштирган ҳолда тадқиқ этиш; учинчидан, моддий ва ёзма манбалар асосида ҳаққоний тарихимизни яратишдир. Бу ишда дунё миқёсида олиб борилаётган тарих тадқиқотлари натижаларини умумлаштириш асосида илмий ахборот тизимини яратиш ва ундан оқилона фойдаланишни ҳам мўлжаллаб турибмиз.

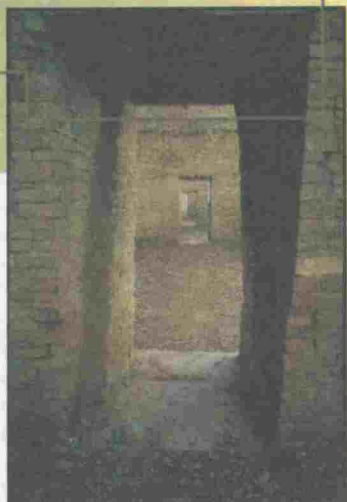
Республика тарихчи олимларининг фаолиятини янада уйғунлаштириш, истеъдодли ёшларни жалб этиш мақсадида институт қошида академик Яҳё Фуломов номидаги илмий семинар ташкил этилди. Бундан ташқари, институтда илмий тўплам ва илмий-оммабоп рисоалар туркумининг ва энг қувонарлиси — “Ўзбекистон тарихи” илмий журналининг ташкил этилиши алоҳида аҳамиятга эга. Қолаверса, институтимизнинг шарқшунослик, археология институтлари, Хоразм Маъмур академияси, республика олий таълим тизими университетлари, педагогика институтлари, “Камолот”, “Олтин мерос” каби жамоат ташкилотлари билан ўзаро фойдали ҳамкорлиги йўлга қўйилмоқда.

Институтда олиб борилаётган ишлар республикамизда тарих фанининг янги уфқларини очишга ва замон кўяётган вазифаларни тўлатқис адо этишга қаратилгандир. Бу борадаги саъй-ҳаракатларимиз — ҳаққоний тарихимизни тиклашга, халқимизнинг ўз-ўзини англаши ва тарих туйғусининг шаклланишига, келажакка бўлган ишончини мустаҳкамлашга хизмат қилади деб ишонаман.

Баҳодир ЗОКИР суҳбатлашди.

Гога ҲИДОЯТОВ

Умуминсоний қадриятлар ва миллий равнақ

Жаҳон умумтарихий жараёнида хослашиш (индивидуаллашиш) ва умумийлашиш (глобаллашиш) тамойили мавжуд. Хослашиш янги давлатларнинг ташкил топиши, халқларнинг мустамлакачилик зулми ёхуд ўзга зугумлардан халос бўлишида кўзга ташланади. Бу интилишда миллий анъаналар қайта тикланади, аجدодлар меросига муносабат тубдан ўзгаради, миллий гурур туйғуси жўш уради, халқнинг тарихий руҳи жонланади.

Миллий қадриятларнинг қайта тикланиши халқда зўр қувват пайдо қилиб, бу ҳол миллатнинг ижодий имкониятларини намоён этишга асос бўлади. Бу жуда муҳим омил. Миллатнинг хослашиши жараёнида пайдо бўлган салоҳият халқни жаҳоний жараёнлар сари етаклайди. Президент Ислом Каримов сўзлари билан айтганда, “Бизнинг анъанавий қадриятларимизни ҳозирги демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлаштириш келажақда янада равнақ

топишимизнинг, жамиятимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилишининг гаровидир”.

Шундай қилиб, миллий хослашиш — ижобий жараён. У шу қадар қудратли кучга эгаки, ҳатто Буюк Британиядек давлат ҳам шотланд халқининг мустақил парламент ҳамда ўз молиявий тақсимоти учун овоз бериб, амалда мустақил давлат барпо этиш сари қадам ташлашига қарши тура олмади. Таҳдид ҳам, ҳарбий ҳаракатлар ҳам рўй бермади. Ҳаммаси маданий ва демократик асосда амалга ошди.

Миллий хослашиш, алал-оқибатда, ер юзидаги барча халқларни жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоларига айлантиради, ҳар бир миллатнинг ўзига хос фазилатлари камол топиши учун имкон яратади. Ҳозир Бирлашган Миллатлар Ташкилотига жаҳоннинг 186 давлати аъзо бўлиб кирган экан, уларнинг ҳар бири такрорланмас, бир-бирига ўхшамаган миллий жиҳатлар ва қадриятларга эга.

Шу билан бирга бошқа умумжаҳоний тарихий жараён — халқлар ҳамжамиятини шакллантириш ҳам ривожланиб бораверади. Бу байналмилаллашувни ҳозир “умумийлашиш” деб номлаш расм бўлган. Бу ҳодиса миллатларнинг хослашиш жараёнига халақит қилмайди. Аксинча, у айнан шу хослашишни тезлаштиришга ҳисса қўшади ҳам.

Умуминсоний маданият, тамаддун (цивилизация) яхлит ҳодиса бўлгани каби дунё ҳам ягона. Жаҳондаги барча тамаддунлар — ягона инсоний маънавий бойликнинг узвий қисмлари. Шундай экан, миллий маданиятларнинг бари ягона умуминсоний қадриятларга асосланади. Бу қадриятлар марказида эса инсон, унинг эрки, қадри, маънавий гўзаллиги, беназир ақли туради. Бу қадриятларнинг асосий устунлари — демократия, инсонпарварлик, маърифат, ҳуқуқ, шахс эркинлиги, диний муроса, адолат, ахлоқий меъёрлар инсон ва унинг манфаатларига хизмат қилади.

Жаҳон иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг ўсиб бориши умумийлашиш жараёнига ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Бироқ айнан умуминсоний қадриятлар башариятни маънавий-руҳий бирликка чорлайди, ҳамкорликка, маданий ва моддий раваққа ундайди, миллатни умумжаҳон жараёнига аралаштиришга даъват этади. Шу тариқа давлат ва халқни ўзининг тор қобиғига, миллий маҳдудлик ва маҳаллий тафаккур доирасига ўралиб қолишдан асрайди.

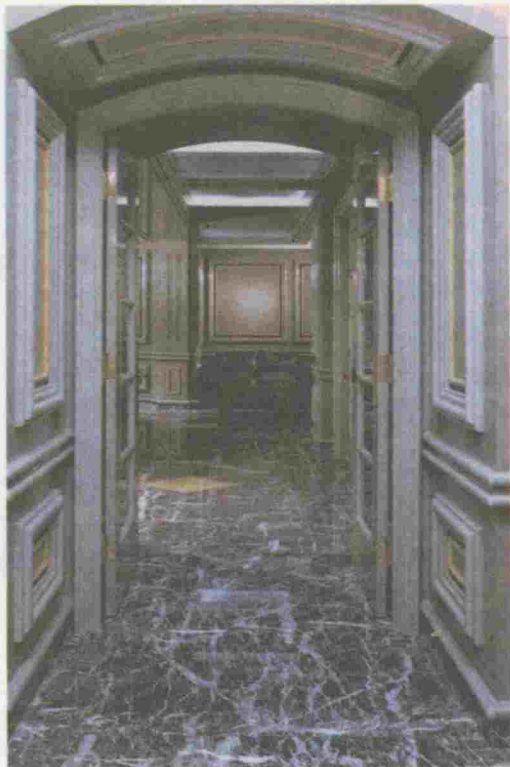
Умуминсоний қадриятлар кенг қўламли иқтисодий тараққиёт учун жуда керак. Замонавий технология, молекуляр биология, ядро физикаси, электроника умуминсоний тафаккур ҳосиласи сифатида ривожланади ва айнан умуминсоний кучларни бирлаштириш асосидаги янгича фикрнинг маҳсули ҳисобланади. Бугун

хўжалик юритиш ва коммуникациянинг мукамал тизимини шакллантириш учун хорижий тилларни, компьютерни билиш, халқаро “Интернет” алоқа тизимидан бохабар бўлиш талаб этилади.

Бироқ бу тарзда умумийлашишга кўр-кўрона сиғиниш ҳам ярамайди. Зеро, ҳозирги замонда умумийлашиш қобиғи остида миллатга ёт унсурларнинг кириб келиши ҳам кўзга ташланади. Жаҳон ахборот оқими ҳозир шу қадар кучлики, кенг халқ оммаси уни ҳар дам тушуниб, қабул қилиш имкониятига эга эмас. Реклама, кино, телевидение, шоу-бизнес, беҳаё ва сохта санъат асарлари орқали кўп ҳолларда кишилар онгига зимдан сиёсий ғоялар синдириляпти. Шунинг учун умумийлашишнинг бир-икки давлат раҳнамолиги остида юз беришига сира йўл қўйиб бўлмайди. Чунки унда бу давлатлар ўз маънавий қадриятларини бошқа халқларга, уларнинг миллий маънавияти ва ўзига хослигига путур етказган ҳолда тиқиштиради. Умуминсоний қадриятларни шакллантириш ва уни ҳаётга татбиқ этиш диалог тарзида, яъни икки тарафлама тенглик асосида бўлиши керак.

Маданият, санъат ва адабиёт соҳасидаги ҳар қандай ижод миллат даҳоси билан сугорилган бўлади. Бироқ ҳар қандай миллийлик ўзида умуминсоний қадриятларни ақс эттирсагина аҳамият касб этади ва шу жиҳатида кўра жаҳонда тан олинади.

Дейлик, буюк илмий-техникавий кашфиётлар миллий бўлса-ю, башарият бойлигига айланмаса, улар етарли даражада эътибор топмайди ва жаҳон бўйлаб қўлланмайди. Шекспир инглиз бўлгани учун, табиийки, асарларини ўз она тилида ёзган эди. Аммо, ижодида умуминсоний қадриятлар устунлиги туфайли бутун башарият ёзувчисига айланди, ҳатто инсониятнинг буюк тарбиячиларидан бири бўлиб қолди. Шу боис Шекспир ўзбек халқи маънавий равнақида ҳам улуғ мавқега эга. Отелло, Ҳамлет, Ромео, Жульетта, Қирол Лир, Кориолан ўзбекларнинг ҳам севимли қахрамонлари қаторидан жой олган.

Умуминсоний қадриятлар миллатлар ижтимоий, маданий ва иқтисодий равнақининг қудратли кучи ҳисобланади. Улар ҳозирги замонавий техни-

ка, фан ва маданият ютуқлари халқнинг ўзига хослиги ва миллий бирлигини йўқотади, деб хавфсирайдиган алмисокдан қолган тор миллатчиликни бартараф этишга ҳам хизмат қилади. Шу билан бирга умуминсоний ва миллий қадриятлар ўзаро уйғунлиги барча миллатлар муқаддарий (потенциал) имкониятларининг юксалишини таъминлайдиган амалий кучга айланиши мумкин.

Япония тажрибаси бу фикрни исботловчи ёрқин далил бўла олади. Иккинчи жаҳон урушидаги мағлубият бу мамлакат ва халқ тақдирини кескин ўзгартириб юборди. У орол бўлиб катта дунёдан узилиб қолган, бу эса халқда ғалати бир жиззакиликни пайдо қилган эди. Оқилона ўйланган ислохотлар туфайли мамлакат бу иллатдан қутулиб, ташқи дунёга бағоят ташналик билан интилди ва оқибатда самурайлар зўравонлигидан буткул халос бўлди, янгиланди, ўзгача тафаккур қила бошлади. Аммо энг муҳими — шу жараёнда миллат ўзининг такрорланмас хусусиятларини сақлаб қола билди. Япон халқи ҳозир ҳам аввалгидек ўз императорини илоҳийлаштиради, сакура дарахти новдаларини дилдан суйди, синтоизм динига қаттиқ эътиқод қилади. Шу билан бир пайтда, айтайлик, Шекспир, Шиллер, Чехов пьесалари саҳнага қўйилганда Япония театрлари томошабинга лик тўлади. Мамлакатда жаҳонда машҳур симфоник оркестрлар, балет мактаблари, бадий академиялар мавжуд.

Айнан ана шу миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги японларнинг янги қиёфасини шакллантирди ҳамда бугунги жаҳон иқтисодиёти ва маданиятининг юқори чўққилари сари парвозини таъминлади. Умуминсоний маънавий қадриятлар миллий хусусиятларни сиқиб чиқармади, аксинча, унга янги бир туртки берди.

Япониянинг улкан яратувчанлик имкониятлари ва япон халқининг миллий руҳи ўзини намоён этишнинг янги майдонларини топиб олди. Демократик давлат, кучли фуқаролик жамияти, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, маданий тараққиётда инсонпарварлик ғояларининг устуворлиги — бугунги япон мўъжизасининг бош асослари ҳисобланади.

Ҳар бир халқ тўкин-сочин кун кечириш билан бир қаторда абадий яшаб қолишни ҳам хоҳлайди. Зеро, ҳеч ким тарихдан изсиз кетишни истамайди. Шунинг учун миллий маънавий қадриятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши халқлар озодлик ва мустақиллик учун курашининг табиий давомидир. Мустақиллик йилларида Президент Ислом Каримов раҳнамолигида халқимизнинг маънавий ва маданий даражаси, ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғулари такомиллаша боряпти, ахлоқий-маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англаш тикланыпти.

1994 йили махсус “Маънавият ва маърифат” жамоатчилики маркази ташкил топди. 1996 йил 9 сентябрда “Маънавият ва маърифат” жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида” Президент Фармони чиқди, 1998 йилнинг 24 июлида эса Вазирлар Маҳкамасининг “Маънавий-маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Булар мамлакатимизда миллий маънавият раванқига алоҳида эътибор берилаётганини кўрсатади. Ҳар йили 1 сентябрда нишонланаётган Мустақиллик байрами чинакам миллий тантанага айланиб кетмоқда. Озод Ўзбекистонга оташин муҳаббат туйғуси бугун миллати ва эътиқодидан қатъи назар ҳар бир ва-

тандошимиз қалбида жўш урмоқда.

Президент Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобида мамлакат халқи буюк келажак сари раванқи йўлида маънавий камол топа боришининг теран ва изчил дастури ишлаб чиқилди. Унда бундан буён кишиларимизда юксак маънавий фазилатлар шаклланиши, миллий мафқуранинг такомиллашуви, ёшларда бой маданий меросимиз, тарихий қадриятларимизга ҳурмат, Ватан озодлиги ва мустақиллиги ғояларига садоқатни тарбиялаш вазибалари белгилаб берилган. Ушбу дастурда, жумладан, “*Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз*”, дейилади.

Ислом Каримов миллийлик ва умуминсонийликни ўзида мужассам этган шахсни мамлакатнинг таянчи деб билади: “*Биз мустақил ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг асосий мақсад ва вазибаларини белгилар эканмиз, Ўзбекистоннинг цивилизация ва тараққиётнинг юксак, ёрқин чўққиларига эришишида маданий ва тарихий мероснинг, халқнинг инсонпарварлик анъаналарининг юксак марраларини егаллаган, умуминсоний қадриятлар ва меъёрларга содиқ бўлган озод ва ҳар томонлама уйғун камол топган шахс асосий таянч бўлишини қайта-қайта таъкидлаганмиз*”.

Бу шунчаки бир ғояни таъкидлаш учунгина айтилаётгани йўқ. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобида миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришнинг пишиқ механизми ишлаб чиқилган. Унда ҳозирги замон кишинининг маънавий-ахлоқий шаклланиши учун ана шу икки қутб уйғунлиги шу механизмнинг асосида ётиши уқтирилган. Шунинг учун Президент кишиларимизнинг, айниқса, ёшларнинг

миллий қадриятларни эгаллаши ва миллий ўзликни англаши башариётнинг маънавий бойликларини ўзлаштириш билан бирга амалга оширилиши керак, деб ҳисоблайди.

Тарих — халқнинг асосий бойлиги. Ҳар бир халқ ўз анланган тарихига эга бўлиши лозим. Анланган тарих эса ўзида ўтмишнинг барча гўзал ва шонли саҳифаларини акс эттириши, халқнинг гуллаб-яшнашига ҳисса қўшган ажойиб ва машҳур шахсларнинг ҳаётини фаолиятини ёритиши шарт. Ватан кечмишини ҳар тарафлама пухта ўрганиш халқни она заминга муҳаббат, ватанпарварлик бурчига садоқат руҳида тарбиялашга хизмат қилиши лозим.

Бироқ тарих — мураккаб ва серқирра жараён. У турли воқеа ва ҳодисаларга гувоҳ. Шуни унутмаслик керакки, ватан тарихини умумжаҳон тарихидан айри тасаввур қилиш ҳам, ёритиш ҳам мумкин эмас. Тўғри, ҳар бир халқнинг ўз тарихи бор ва халқ ўз ўтмиши билан фахрланади. Шунингдек, ҳар бир халқнинг қўшнилари мавжуд ва уларнинг тарихий манфаатлари кўп ҳолларда ўзаро уйқаш келадики, буни ҳам инобатга олмай илож йўқ. Булардан ташқари, ҳар бир авлод тарихни ўзича англашга интилади, уни янги шароитларга мос равишда қайта баён қилишни истайди. Табиийки, бу ҳар бир давр кишиларининг ўз ватанларининг улуғвор тарихини ўқигиси, шунга суяниб туриб ўзининг ҳозирги ва келажакка мўлжалланган сиёсатини юргизгиси, кечмишини келажакнинг пойдевори ҳисоблагиси келади.

Тарихни билиш, хусусан, янгитдан миллий давлатини барпо этаётган халқ учун ғоят зарур. Президент бугун халқни тарих билан қуроллантириш тарафдори: *“Модомики, ўз тарихини*

билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни энгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур”.

Замонамизнинг илғор миллатлари ўз тарихларини танқидий кўз билан мушоҳада қилиш орқали ўз менталитетларини шакллантирганлар. Уйғониш даври ва XVIII асрдаги инқилобий ўзгаришлар тарихий тадқиқотларда инсонпарварликка асосланиб иш кўриш, инсон манфаатларини диққат марказига қўйиш зарурлигини тасдиқлади. Инсонпарварлик асосий умумбашарий қадрият сифатида тарихга маънавият, маърифат, адолат, эзгулик каби янги баҳо мезонларини олиб кирди. Томас Моор, Эразм Роттердамский, Вольтер, Дидро, Руссо ва Гегель каби буюк назариётчилар асос солган янги тарих концепцияси кучли демократик руҳи, тарихга ўтмиш ва бугуннинг мураккаб жараёни сифатида қараш тамойили шакллантирилгани билан ажралиб туради. Бу концепцияга биноан, тарихга миллат раванқини ҳаракатга келтирувчи куч сифатида таянилади, халқ ўзининг ақлий ва ижтимоий тараққиёти илдизларини ҳам ўз тарихидан излайди ва топади.

Президент Ислом Каримовнинг тарихга муносабати ва уни миллат раванқининг таянч манбаси деб баҳолашининг ўзи ҳам жаҳон тамаддунининг узвий қисми ҳисобланади.

Миллийлик ва умуминсонийлик ҳақида гап кетар экан, шуни унутмайликки, умуминсоний қадриятлар моҳиятан бир қадар мавҳум тушунчадир. Бу қадриятларнинг бари айнан миллий қадриятлар билан уйғунлашган ҳолдагина намоён бўла олади. Улар

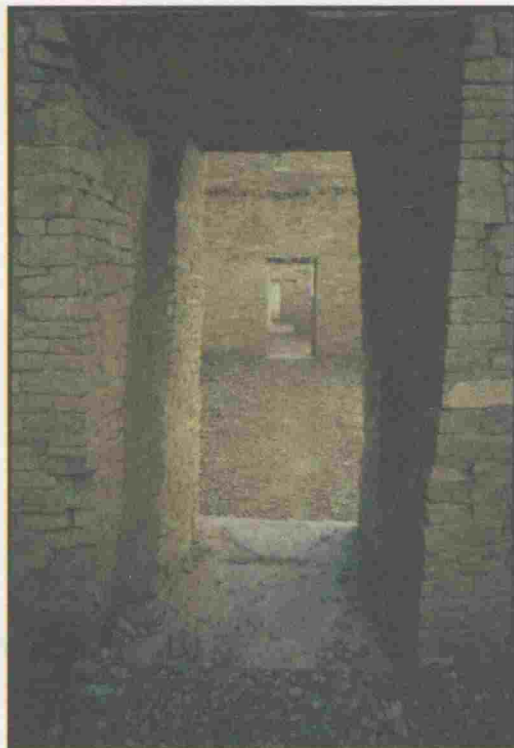
кишилик жамияти маънавий тараққиётининг умумий асоси, холос. Миллатнинг маънавий-ахлоқий, ижтимоий ва сиёсий қадриятлари шу асосда шаклланади, муайянлашади. Умуминсоний қадриятлар кишилик жамияти раванқининг умумий йўналишларини белгилайди, миллий қадриятлар — уларнинг муайян тарихий шароитдаги кўриниши.

Айтайлик, юртга муҳаббат, ватанпарварлик — инсониятнинг муҳим бойлиги, унда айнан умуминсоний ва миллий қадриятлар бирлашади. Бу фазилатларнинг муайян кўриниши фақат чиройли ифодалар ва чақириқларда эмас, бевосита амалиётда, яъни ҳаётнинг ўзида намоён бўлиши керак.

Агар мендан “Сиз учун Ватан қаердан бошланади?” деб сўрасалар, ҳеч иккиланмасдан: “Мен учун Ватан ўзим туғилиб ўсган жонажон Ҳадра даҳасидаги ҳозирги Ҳамза театри тушган жонажон Дегрез маҳалласидан бошланади”, деб жавоб берган бўлур эдим. Бу ерда раҳматли отам Аброр Ҳидояттов туғилиб ўсган, бу ерда мен туғилиб ўсдим. Бу азиз маҳалламда ажойиб қўшничилик, одамлар ўртасида ўзаро ҳурмат ва инсонпарварлик бор эди. Ҳозир ҳам маҳалла ана шундай туйғуларнинг буюк тарбиячиси, чунки унда юксак маънавият ва халқнинг қадим ахлоқий аънаналари яшаб келади.

Бежиз эмаски, мустақиллик йилларида маҳалла Ўзбекистон сиёсатининг диққат марказида турган нуқталаридан бирига айланди. Президент Ислон Каримов жамиятнинг ўз-ўзини бошқаришида маҳалланинг ўрнини юксак баҳолади. Маҳаллалар фаолияти мамлакатимизда бошқаруving батамом ўзига хос ҳалқасига айланди.

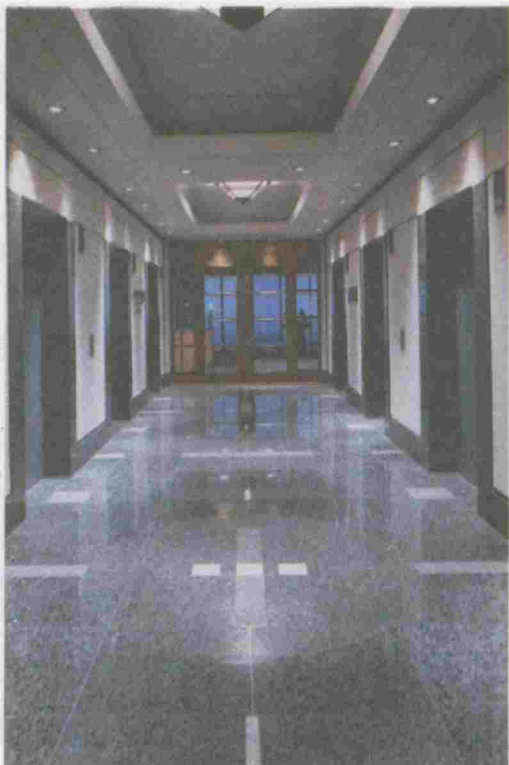
1982 йили Тошкентдаги тамаки фабрикаси орқасидаги маҳаллада

Американинг Юта штатидан Ҳамид Олимжон ижодини ўрганишга келган профессор Давид Монтгомери бир йил яшади. Унинг рафиқаси маҳалла хотин-қизлар кенгаши ишида фаол қатнашди. Бу оилга аънаналаримиз, урф-одатларимиз, халқимизнинг маҳаллада худди бир оиланинг фарзандларидек уюшқоқлик билан ҳаёт кечириши ниҳоятда кучли таъсир қилди. Улар менга умрларида ҳеч қачон ўзларини бунчалар бақадр ҳис этмаганликларини, бундай илиқлик ва эътибор кўрмаганликларини мамнуният билан айтишди.

Бу миллий қадриятларимизга узок бир юрт кишилариининг берган беғараз ва одилona баҳоси эди.

1984 йили тақдир тақозоси билан мен Юта штатидаги айнан ана шу профессор Давид Монтгомери ишлайдиган университет жойлашган Прово

шаҳрида бўлдим. Борганимнинг иккинчи куни кутилмаган бир мактуб олдим. Мана, унинг мазмуни: “Хурматли профессор Ҳидоятлов! “Тошкент” маҳалласи Сизни кейинги шанба — 26 апрель куни бўладиган гапга таклиф этади”. Ўзбекча-американча бу “гап” бир умр ёдимдан чиқмаса керак. Маҳаллага кираверишда “Тошкент” маҳалласига хуш келибсиз!” деган сўзлар ёзиб қўйилган. Худди ўзимиздагидек. Шанба кунлари маҳалла аҳли шу ердаги мўъжазроқ бир майсазорга йиғилар экан. Юта аҳли — мормонлар ичкилик ичмайди. Бу ерга ҳар ким “туғун”ида бир нима, дейлик, турли хушбўй ичимликлар келтиради, йиғилганлар давра қилиб ўтиришади. Болалар билан ўйнайдилар, ўзаро суҳбат қизийди, турли янгиликлардан воқиф бўлилади.

Ўзбекистон мустақил бўлганидан кейин ана шундай миллий, ўзбекона қадриятларимиз жаҳон халқлари эътиборига туша бошлади. Ўтган йили Ўзбекистон маҳаллалари вакиллари бир неча ташкилотнинг таклифига биноан Англияга бориб келдилар.

Маҳалла бугун аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг муҳим воситасига айланди. Бу ерда ёшлар тарбияси билан шуғулланилади, эҳтиёжманд оилаларга ёрдам кўрсатилади, яхши қўшничилик ва ўзаро ёрдам фазилатлари камол топади. Маҳалла гўё кўзга кўринмас иплар билан одамларни бир-бирига боғлайди, бундай ижтимоий бирлик таъсирчан кучга айланади, бу куч жамиятнинг ана шу бошланғич ҳалқасига асос беради. Шунинг учун ҳам бундан буён маҳаллаларни ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг самарали ҳалқаси сифатидаги имкониятларидан халқни маънавий камолга етказиш йўлида фойдаланавериш лозим ва шарт.

Исломи дини — ўзбек халқи маънавий бирлигининг асосларидан. Бироқ ислом — фақат дингина эмас, маданият, маънавият ва ҳаёт тарзининг узвий қисми ҳам. Унинг мағзида тараққиёт имкониятлари, ижодий қувват ва муттасил ҳаракатнинг катта кучи яширин. Исломи қадриятлари — ўлмас қадриятлар. Исломида абадий ғоялар барқарорлигининг бир сири шундаки, бу дин асрлар мобайнида умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштира-мужассамлаштира равнақ топиб келяпти. Бундан ташқари, Қуръони каримнинг ўзи олий фикр ва сўзнинг олтин сарчашмасидек миллийлик ва умуминсонийликни, индивидуаллик ва умумийликни акс эттиради.

“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобида ислом ва ҳозирги жамият уйғ-

унлиги концепцияси пухта ишлаб чиқилган. Ислоннинг умуминсоний ва миллий маънавий қадриятлар раванқидаги буюк мавқеидан келиб чиқиб, Ислон Каримов дин бундан кейин ҳам халқни юксак маънавий-ахлоқий қадриятлар, тарихий ва маданий меросга яқинлаштириш вазифасини бажаравериши лозим, деб ҳисоблайди.

Шу билан бирга, муаллиф Ўзбекистон сиёсати диннинг сиёсатга, суд ишларига аралашувига, ислон қадриятларидан ҳокимият учун кураш йўлида фойдаланишга қарши эканини уқтиради, чунки бунда дин давлат хавфсизлиги ва барқарорлигига путур етказиши мумкин. Президент назарида ислоннинг халқ турмуши, маънавий-маданий ҳаётдаги ўрнини бўрттириб баҳолаш ҳам тўғри эмас, негаки дин билан бақамти равишда дунёвий фикр ва дунёвий ҳаёт тарзи ҳам амал қилаверади: *“Диннинг юксак ролени эътироф этиш билан бирга, диний дунёқараш тафаккурининг, инсоннинг ўзини ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатининг ягона усули бўлмаганлигини ҳам таъкидлаш зарурдир. Дунёвий фикр, дунёвий турмуш тарзи ҳам у билан ёнма-ён ва у билан тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ривожланиб келган”*.

Бошқа ҳар қандай динда бўлгани каби ислонда ҳам икки асос — ижодийлик ва мустабидлик бор. Мустабидлик кишилик жамияти тараққиётини орқага тартади, қотиб қолган ақидаларга ёпишиб олишга чорлайди, шахсни биқиқлик ва тобеликка ундайди, эркин фикрлашни чеклайди, ташаббусни бўғади. Бу эса умуминсоний қадриятлардан йироқлашиш-

га, мавжуд воқелик билан зиддиятга киришишга сабаб бўлиши ҳам мумкин.

Бироқ ислонда ижодий асос бор ва у инсонни ҳаётни яхшилаш, ақл-тафаккурни ўстириш, дунёни гўзаллаштириш, эзгулик ва инсонпарварликка ундайди. Бу ҳолат ўтмиш билан бугунни бир-бирига боғлайди, инсонда келажакка умид ва ишонч туйғусини шакллантиришга ҳисса қўшади. Айнан ана шу ижодий асос ислонга янада тараққий этиш имконини беради, уни ҳаётга тобора яқинлаштиради. Бу жиҳатдан ислоннинг очилмаган имкониятлари кенг ва чексиз; шубҳа йўқки, унинг халқ маънавий қайта янгиланишидаги мавқеи янада ошиб, у келажакда ҳам реал воқелик, мавжуд ҳаёт билан узвий боғлиқлик касб этиб бораверади.

Дунёдаги моддий тараққиёт инсон қўли ва ақлининг кучи билан содир бўлади. Нима яратилмасин, у инсон салоҳиятининг маҳсули. Шундан ҳам билиниб турибдики, моддий раванқ асосида кучли маънавий қудрат ётади ва у тарихий-маънавий воқелик билан узвий боғлиқ. Шу билан бирга, ҳар қандай инсон тақдири бутун башарият тақдири билан чамбарчас бўлгани сингари, жаҳоннинг оламшумул тақдири замирида ҳам турли миллат хусусиятлари жодир. Ҳар бир миллат тарихда ривожланишининг ўз йўлини топади, бироқ ҳеч бир халқ миллий жиҳатдан алоҳида шароитда яшай олмайди. Фақат ўз қадриятлари сифатида шаклланган миллий руҳ билан бутун тарих жараёнида тўпланган ва бани башар тарафидан яратилган қадриятлар уйғунлигигина миллий тараққиёт ва узвий ижодий ривожланишга асос бера олади.

Абдулла АЪЗАМ

ВА ФАН ДИН:

МУНОСАБАТ ДИАЛЕКТИКАСИ

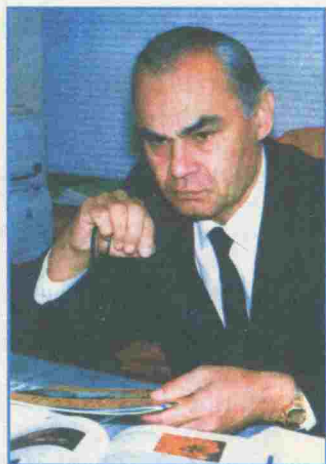
Зиддият ва боғлиқлик

Фан ва дин ҳар доим ўзаро яқин муносабатда бўлиб келган. Зотан, фан инсон яшайдиган муҳит — табиат (метagalактикадаги жараёнлардан мия фаолиятигача) ва жамият билан (БМТ фаолиятидан шахс руҳиятигача) иш тутса, дин инсоннинг ички дунёси — қалби ва руҳига тааллуқлидир. Ҳар икки жабҳа онг ва тафаккур кўприклари билан турташган. Тарихда уларнинг муносабати турли шаклларда намоён бўлган. Қадимги Юнонистонда Сукрот, Афлотун, Арасту учун фан

ва дин деярли айна бир соҳа — фалсафадан иборат бўлиб, у “Физика” ва “Метафизика” қисмларига бўлинган. Кейинроқ математика, астрономия ва тиббиёт ривожлана бошлаганда ҳам фан ва дин ўзаро уйғунлигини сақлаган. Худди шундай муносабат Конфуций, Форобий, Ибн Сино ва бошқа Шарқ мутафаккирлари фаолиятида ҳам кузатилади. Алишер Навоий ҳаётида эса дин, фан, адабиёт ва сиёсат яхлит тизим ҳосил қилган.

Ислом Шарқида “илм” тушунчаси ҳам диний, ҳам дунёвий мазмун касб этган. Айна пайтда илмнинг бу икки палласи ўзига хос жиҳатларга эгаллиги ҳам инкор этилмаган. XI асрдан (яъни тасаввуф таълимоти илм сифатида шаклланганидан) бошлаб “илми қол” ва “илми ҳол” тушунчалари муомалага киритилади. Дастлаб бу икки тушунча сўфийнинг зоҳирий ва ботиний дунёсига оид, муршиддан муридга берилиши мумкин бўлган ёки бўлмаган билимга нисбатан истифода қилинган. “Илми қол” сўз билан ифодалаш, ўргатиш йўли орқали берилиши мумкин бўлган билимни англатса, “илми ҳол” ҳар бир сўфийнинг ўз тафаккури ва этиқодига хос, қалб кўзи билан етишган, ўзгаларга ўргатиш имкони бўлмаган билимни билдирган. Шу нуқтаи назардан қаралса, Абу Райҳон Беруний “қол илми”, Баҳоуддин Нақшбанд эса “ҳол илми”нинг етук вакили эди. Бири авлодлар учун нодир асарлар ёзиб қолдирган бўлса, иккинчиси юзлаб издошларига руҳият сабоғини берган. Шунинг баробарида Беруний ўзига замондош сўфийлар таълимотини инкор қилмаган, Нақшбанд ҳам дунёвий илмга хайрихоҳ бўлган.

Хуллас, эллинизм ва ўрта аср Шарқида фан ва дин бир-бирини тўлдирган. Улар орасидаги айрим келишмовчиликлар муросасиз ихтилоф даражасига етмаган. Аксинча, Жалолиддин Румий каби мутафаккирлар Оллоҳга етишиш йўлининг хилма-хил бўлиши, хусусан, ўз ҳаётини дунёвий илм ва адабиётга бағишлаб ҳам бу мақсадга эришиш мумкин, деган ғояни кўтарган. Зотан, фаннинг ҳам, диннинг ҳам мақсади — Ҳақиқатга интилиш. Шундай экан, улар орасида объектив зиддият бўлиши мумкин эмас. Мавжуд зиддиятлар эса сунъий ва субъектив. (Масалан, инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги диний таълимот билан Ч. Дарвин назарияси ўртасида зиддият бордай туюлади. Ҳолбуки, эволюция назарияси инсон руҳи қандай пайдо бўлганини тушунтирмайди, бунга даъво ҳам қилмайди. Ч. Дарвиннинг буюк табиатшунос ва холис мушоҳадали олим бўлганини асарларидан ўқиб англаш мумкин. У худога ишонган ва ўз назариясини бу эътиқодга зид қўймаган. Бу алоҳида мавзу бўлгани учун бу ерда шу изоҳ билан чекланамиз.)

Фан ва дин мутаносиблиги XV асргача Шарқда математика, астрономия, тиббиёт ва қисман кимё фанларининг юксалишига имкон берган. (Тасаввур қилайлик, Бағдод ёки Хоразм академияларида бу фанлар ўрганилмаганда нима бўлар эди?) XVI асрдан бу минтақада фан ҳам, ҳатто диний илм ҳам инқирозга юз тутди. Европа Шарқдан фалсафа ва табиий фанлар эстафетасини олиб улгурган ва жадал ривожланиш кўчасига кирган бўлса, диний илм Фарбда ҳам Шарқдагидек реакция кучга айланди. Фан ва дин тарихидаги бу тафовут — бири жадал тараққийётга, иккинчиси схоластик — қотиб қолган ақидаларга юз тутиши улар ўртасида муросасиз кураш даврини келтириб чиқарди. Фан ва санъатда Уйғониш даврининг, динда эса католицизмнинг марказига айланган Италияда бу қарама-қаршилик ўзининг авж пардасига чиқди. Фан ва адабиёт динни ёлғонга чиқарди, нафақат руҳонийлар, ҳатто худо устидан памфлетлар ёзилди. Дин ҳам фандаги деярли ҳар бир янгиликни куфрга йўйди. Натижада янги фан асосчиси Галилей сазойи қилинди, Жордано Бруно еретикликда айбланиб, ўтда ёқилди. Реформизм (Лютер, Кальвин, Эразм Роттердамский) таъсирида мухолифат нисбатан тинчроқ жабҳа — ғоялар курашига кўчса-да, лекин шиддатини сусайтирмади. Бир томондан, “дин — афюн”, иккинчи тарафдан “Дарвиннинг ўзи маймундан тарқаган” каби даъволар асорати ҳозиргача сезилади. XX асрда бу курашга сиёсатнинг аралашуви талай фожиаларни келтириб чиқарди. Айниқса, ҳокимият “жанговор” атеистлар ва теократлар кўлига ўтган пайтларда ўрта асрлар жаҳолатидан қолишмайдиган террор қўлланди.

Сўнгги йилларда фан ва дин муносабатлари мўътадиллашиб, улар билан боғлиқ масалалар анча ойдинлашди. Таъкидлаш жоизки, тарихда “фан ва дин аслида бир-бирига зид эмас, балки уйғун соҳалар” деган ғояни илгари сурган ва ривожлантирган буюк олимлар кўп бўлган. Масалан, Ҳаким Термизий бизнинг тушунчамиздаги фанни

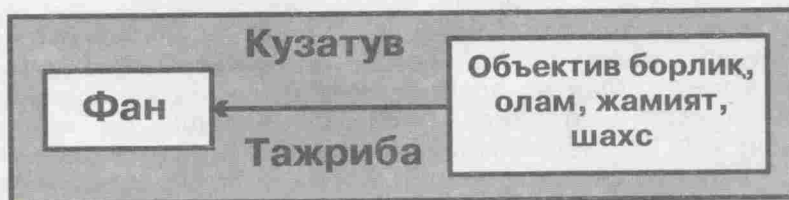
илм, диний илми эса маърифат, ҳикмат деб атаган ва уларнинг инсон тафаккуридаги ўрнини тўғри белгилаган. Ҳақим Термизий ғояларини Фахриддин Розий, Муҳйиддин ибн Арабий, Ибн Рушд каби олимлар ривожлантирган. Фан ва дин уйғунлигини Ибн Сино ўз фаолиятида янада теранроқ кўрсатган бўлса, Амир Темур даврида Соҳибқироннинг раҳнамоларидан бири Саъиддин Тафтазоний бу ишни ҳадди аълосига етказди. У калом, тафсир илмлари билан бир қаторда грамматика, мантиқ, поэтика ва ҳатто геометрияга оид асарлар битган.

Лекин фан ва дин уйғунлиги тарафдорлари кўпинча фан арбоблари томонидан ҳам, диний уламолар тарафидан ҳам қаршиликка учраган. Баъзан оғир айблар билан таъқиб қилинган. Биз аслида худди шу олимлар ҳақ деб ўйлаймиз. Бу фикрни ҳам илмий, ҳам диний адабиёт мутолааси асосида туғилган мулоҳазалар билан асослашга уринамиз. Зеро, фан ва дин муносабати масаласи шунчаки пуч мунозара эмас, балки миллат, давлат истиқболи, қолаверса, бутун инсоният тақдири учун муҳим ва долзарб мавзудир. Бу масала тўғри англанса ва ҳал этилсагина жамиятнинг ҳам иқтисодий, ҳам маънавий тараққиёти таъминланади.

Фан ва дин муносабатининг инсон ҳаётидаги мавқеини белгилаш учун, аввало, уларнинг ўрганиш объектлари ҳақида аниқ тушунчага эга бўлиш лозим.

Фан объекти

Фан объекти — бевосита ёки билвосита кузатиш, тажриба ва тафаккур орқали моддий олам, жамият ва инсонни ўрганиш, улар билан боғлиқ объектив қонуниятларни аниқлаш ва шу асосда оламга, жамиятга ва инсон табиатига маълум мақсадда таъсир ўтказиш. Бугунги фан катта ютуқларни қўлга киритмоқда. Бу ҳақда тасаввур ҳосил қилиш учун айрим мисолларга мурожаат этайлик.

Математикада механикадан тортиб макроиқтисодиётгача бўлган жараёнларнинг моделларини тузиб, уларнинг келажақда қандай кечишини аниқ башорат қилиш усуллари ишлаб чиқилди. Амалий математика ва механика суюқлик ва газларнинг уюрмали (турбулент) ҳаракати қонунларини изламоқда.

Кибернетикада инсонни шоҳмат ўйинида бемалол ютадиган компьютер ва унга дастур яратилди. Бутун дунё ўзаро телефон орқали уланган компьютерлар тўри билан қамралиб, инсоният тарихида янги давр — Homo informaticus (информатика воситасида яхлит жамият) даври бошланяпти.

Коинотнинг 10-15 миллиардлик тарихига фалакиёт олимлари янгича нуқтаи назар билан ёндашаётган ҳозирги даврда космонавтика

инсонни Марсга учиршни режалаштирмоқда.

Физикада миллионлаб градус ҳарорат ва атмосфера босими остида кечадиган жараёнлар ва инсониятни амалда туганмас энергетика манбаси билан таъминлаш муаммоси устида тадқиқот қилинаётган бўлса, кимё фанида карбогеннинг (углерод) аморф, олмос, графитдан ташқари янги — фуллерен ҳолати кашф этилди. Ердаги ҳаёт карбоген элементи асосида қурилгани учун бу кашфиётнинг аҳамияти беқиёс. Биокимёда эса фуллерен орқали тирик организмга таъсир қилиш масаласи қўйилмоқда.

Биологияда бир ҳужайрадан бутун организм ўстириш усуллари ишлаб чиқилди. Ген инженерияси зурриётнинг сифатларини бошқаришга киришди. Шу йўл билан селекция муайян хоссага эга бўлган ўсимлик ва ҳайвонлар зотини яратиб, инсониятни озиқ-овқат танқислиги муаммосидан қутқариш устида жиддий ишлар олиб борапти.

Геологияда Ер қобиғининг 5 миллиард йиллик тарихи анча мукамал ўрганилди. Энди унинг усти ва остидаги (мантиядаги) жараёнларнинг ўзаро алоқасини тадқиқ этиш ва Ер қобиғининг бундан кейинги ҳаракатининг моделини яратишга киришилди.

Экология атроф-муҳитни булғамасдан, табиат билан уйғун ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, бузилган экотизимларни тиклаш (регенерация) концепциясини амалга оширмоқда. Шу билан бирга у демография ила бақамти Ер кўррасида яшаётган аҳоли сонини оптимал даражага етказиш ва истеъмол меъёрларини такомиллаштириш муаммоларини ҳал этишга киришди.

Тиббиёт одам организмидаги жараёнларни компьютер экранига чиқариб кузатиш ва локал таъсир ўтказиш воситаларига эга бўлди. Геронтология эса 70-80 ёшгача унумли меҳнат қобилиятини сақлаб яшаш мумкинлигини исботлади.

Социология ва психология кишилар феъл-атворини муқобиллаштириш йўли билан профессионал гуруҳлар меҳнат унумдорлигини ошириш, инсон онгости қатламларидаги жараёнларни тадқиқ этишнинг илмий услубларини изламоқда.

Эстетика минглаб тамошабинга мўлжалланган шоу-намоишларни ташкил қилиш жараёнини ўрганаётган бўлса, архитектура ва дизайн миллионлаб мижозларга мўлжалланган объектлар куриш ҳақида бош қотираётир.

Иқтисодий назария давлатнинг солиқ ва кредитлар сиёсати иқтисодиётда қандай оқибатлар келтириб чиқаришини жуда аниқ башорат қилиш усулини яратди. Халқаро иқтисодий алоқалардаги (жумладан, биржа “зилзила”ларининг олдини олиш каби) муаммоларни бартараф этиш чоралари изланмоқда.

Мисоллардан кўрса бўладики, фаннинг имкониятлари юксак даражага етган. Бундан беихтиёр “фан ҳал қила олмайдиган муаммо умуман йўқ” деган фикр туғилиши табиий. (Тарихда бундай ҳол XIX аср бошларида бир марта кузатилган.) Ҳақиқатан шундайми? Йўқ, асло.

Диний илм объекти

Инсон онгли мавжудот сифатида ўз маиший ва маданий ҳаётига оид муаммоларнигина эмас, руҳиятидан келиб чиқадиган масалалар-

ни ҳам четлаб ўтолмайди. Улар орасида фан жавоб бера олмайётган саволлар оз эмас. Айримларини санашга жазм этамиз.

— Одамзод ягона онгли ва руҳоний (яъни, руҳга эга) мавжудотми? Одамзотдан аввал цивилизация бўлганми? Кейин бўладими?

— Вақт доим олдинга оқадими? Нима учун?

— Ҳозирги фан биз яшаётган оламнинг ривожлана бошлаган нуқтаси (вақт они) бор ва ўша ондан буён 10-15 миллиард йил ўтди деб ҳисоблайди. (Таъкидлаймиз: материянинг эмас, галактикалардан иборат астрономлар кузатаётган оламнинг ибтидоси ҳақида сўз боряпти.) Ана шу бошланғич паллада қандай физикавий жараёнлар рўй берган? Ундан олдин-чи? Олам ривожланишининг сўнгги они мавжудми? Ундан сўнг нима бўлади? (Одамзот ёки материя эмас, яна олам ҳақида сўз юритилапти.)

— Инсоният ўз бошига ўзи қиёмат келтириши мумкинми? Ер ва унинг атрофида, масалан, Венерада (балки бир оз совиган, лекин ички иссиқлигини сақлаб қолган Куёшда ҳам) яшаш учун шароит яроқсиз ҳолга келса, инсониятнинг келажаги нима бўлади?

— Ерда органик ҳаётдан бошқа ҳаёт пайдо бўлиши ва ривожланиши, онгли мавжудотлар вужудга келиши мумкинми?

— Ҳайвонот оламида онг элементлари кузатилади. Улардаги онг инсон онгидан қандай фарқланади? Онгли ва онгсиз мавжудот орасида чегара борми? Чақалокда (ҳомилада) онг қачон ва қандай уйғонади?

Бу саволлар, сиртдан қараганда, фан ҳал қила оладиган саволлардай туюлади. Аслида фан бу сўровларга ҳатто жавоб излаш имкониятига ҳам эга эмас.

Бу муаммолар, таъбир жоиз бўлса, кундалик ҳаёт учун унчалик долзарб ҳам эмасдир. Келинг, саволларни давом эттирайлик.

1. Инсоннинг туғилиши, яшаши ва ўлимидан нима маъно? (Фалсафанинг асосий масаласи!)

2. Эзгулик нима? Эзгулик билан ёвузлик чегараси қаерда?

3. Одамларни ёвузлик қилишга нима мажбур қилади? Иккинчи жаҳон уруши даврида АҚШда атом бомбаси лойиҳаси устида иш олиб борилгани эзгуликка хилоф эмасди — Гитлернинг қўлига бундай бомба тушиб қолишга қарши чора эди. Лекин XVIII асрдаёқ “Инсон ҳуқуқлари ҳақида билль” қабул қилган давлат томонидан Хиросимадаги тинч аҳоли устига атом бомба ташланганини қандай изоҳлаш мумкин? Ёки Чернобиль фалокати туфайли бошланган ва анча қийинчилик билан бораётган ядро синовларини бутунлай тўхтатиш ҳаракатига энг тинчликсевар халқлардан бири сифатида ном чиқарган Ҳиндистон ҳукуматининг раҳна солгани-чи?

4. Яна бир саволни Абдулла Орипов “Қонуният” шеърининг охири бандида келтиради:

*Оҳ, фақат одамзод, фарзанди башар,
Бир-бирин маҳв этиш қасдида яшар.*

Хайвонлар ўз турдошларини маҳв этмайди! Одам эса... Нега?

5. Нима учун моддий фаровонлик одамларни ёвузликдан қайтармайди? Яшаш учун зарур барча нарсага эга одам ҳам нега баъзан оғир жиноятга қўл уради?

6. Муҳаббат нима?

7. Буюк кашфиётлар, бадий асарлар қандай яратилади?

8. Умуминсоният жамияти ривожлангани сари, таассуфки, халқлар фаровон ва қолоқ, иқтисодий жиҳатдан мустамлакачи ва қарам, моддий ва маънавий неъматлардан фойдаланишда исрофгар ва қашшоқ каби табақаларга ажралиб, улар орасидаги жарлик чуқурлашиб бормоқда. Худди шундай табақалашув халқлар ўртасидагина эмас, кўпгина халқлар ичида ҳам кечяпти. Бу жараён шу йўсинда давом этаверадими? Унинг ижтимоий оқибатлари қандай бўлади?

9. Ҳозирги фан одам эмбрионининг жинсини жуда эрта аниқлай олади. Ҳали эмбрион пайдо бўлмасдан унинг жинсини башорат қилиш мумкинми? Агар бунинг иложи топилиб, ўғил ёки қиз туғилишини буюртма билан белгилаш бошланса, одамзоднинг келажак тақдири нима бўлади?

10. Тирик ва нотирик мавжудот орасида чегара қаерда? Масалан, ўсимлик уруғининг униб чиқиш хусусияти сақланган ва сақланмаган ҳолати нима билан фарқланади? Одамнинг клиник ўлими билан физиологик ўлими орасидаги чегара қандай? Инсон онгини унинг ўлимидан кейин сақлаб туриш мумкинми?

11. Инсонда эрк борми?

12. Ҳақиқат нима?..

Саволларнинг бу тарзда қўйилишиёқ — руҳ аломати. Уларга фан жавоб бера олмайди. Жавоб излаш билан бус-бутун соҳалар (масалан, фалсафа) машғул бўлиши мумкин. Лекин жавоб одатда олимнинг ўз фикрини ёки фикрдош олимлар нуқтаи назарини баён қилишдангина иборат бўлади, холос. Бундай фикрлар ва нуқтаи назарлар жуда хилма-хил, ҳатто қарама-қарши бўлиши мумкинки, охир-оқибат жавоб аслида мутафаккирнинг ўз қарашига ишончидан (эътиқодидан) нарига ўтмайди. Бу ҳол, яъни айтилган бир мавзу юзасидан бир-бирига қарама-қарши турфа фикрларнинг мавжуд бўлиши ва ҳар ким ўз жавобининг тўғрилигига ишониши — фан деган тушунчага зид.

(Қайд этамизки, фан ва дин муносабати масаласида ушбу мақолада билдириладиган фикрлар ҳам худди шундай субъектив. Уларнинг тагида муаллифнинг ишончи ётгани табиий. Қолаверса, фан ва дин муносабатига фақат фан ёки фақат дин нуқтаи назаридан қараш мантқан нотўғри.)

Айтилган пайтда зикр этилган саволлар муайян кишиларни ҳам, башариятни ҳам бефарқ қолдирмайди. Бу муаммолар ўз ечимини топади-ми, йўқми — ҳали аниқ бир жавоб бериш мушкул. Аммо жавоб топилмаган тақдирда бу қандай оқибатларга олиб келишини тасаввур этиш

кийин эмас. Айрим арбоблар, гуруҳ ва партияларнинг эзгулик ва ёвузлик тушунчасини ўзбошимчалик билан талқин қилиши, ўз фикрини мутлақ ҳақиқат деб ҳисоблаши, айниқса, XX асрда миллионлаб кишиларга кулфат келтирди.

1-12-саволларнинг умумий махражи — инсон руҳияти билан боғлиқлигида. Уларга қониқарли жавоб бера олувчи тизим — дин. Бу тезисни асослаш учун ислом дини нуқтаи назаридан келиб чиқувчи жавобларни баён этишга ҳаракат қиламиз. Имкон доирасида Куръони каримдан тегишли оятлар келтиришга (яъни ҳақиқатга) интилдик. (Аслида бу масалаларда барча монотеистик динлар — “аҳли китоб” нуқтаи назари бир-бирига яқин.)

1. Инсон Тангри иродаси билан туғилади (бу дунёга келади) ва белгиланган муҳлатда яшайди. Ҳаётнинг маъноси — тақдир синовидан ўтиш.

2. Савоб — солиҳ, яъни Оллоҳга мақбул иш — эзгулик; гуноҳ — Шайтонга малайлик — ёвузлик (“Наҳл”:90). Бу жавобнинг аксиомалик хусусияти йўқ эмас. Лекин Оллоҳга нима мақбулу нима номақбул — Куръон ва ҳадисларда бу батафсил уқтирилади. Биз бу мавзуга “ғўзал ислом ахлоқи” муносабати билан яна қайтамиз.

3. Одам ёвузликка шайтон йўлини танлаб қўл уради (“Аъроф”:16,17).

4. Инсон бошқа махлуқлардан сифат жиҳатидан фарқ қилади. У материалистлар даъво қилганидай шунчаки ривожланганроқ ҳайвон эмас, руҳга эгадир. Аслида шайтон одамнинг баданига эмас, руҳига душман. Шунинг учун шайтоннинг бошқа ҳайвонлар билан иши йўқ. Ўз кирдикорларини у одамлар орасида олиб боради, бирини иккинчисига гиж-гижлайди ва кўпгина низоларни келтириб чиқаради (“Ҳижр”:42).

5. Оллоҳ бойни ҳам, камбағални ҳам бир хил синовдан ўтказади. Ҳаттоки, бойлар учун синов оғирроқ кечади. Чунки улар йиққан молу мулкнинг ўзидаёқ шайтоний нафс унсурлари мавжуд. (“Худ” сураси, Нуҳ пайғамбар ҳақидаги оятлар.) Тасаввуф таълимотининг моҳиятида ҳам нафсдан қутулиш аъмоли ётади.

6. Муҳаббат турлича бўлиши мумкин: аёлга, фарзандга, ватанга, ҳовли-жойга, молу мулкка. Муҳаббат меҳрдан бўлса — Оллоҳнинг неъматини, нафсдан бўлса — шайтонга хос (“Оли Имрон”: 14).

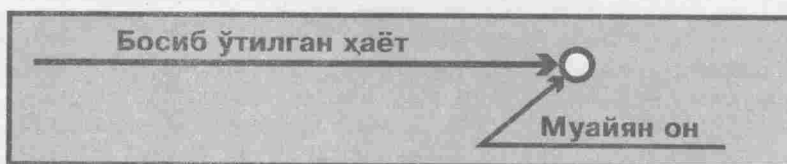
7. Буюк кашфиётлар ва бадиий асарлар илоҳий илҳом маҳсулидир. Фақат бу ерда ҳам “эзгу” сифатини қўшиш лозим. Чунки буюк асар шайтоний илҳом маҳсули бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Масалан, муқаддас китобларга тил теккизиб, миллионлаб диндорлар туйғусини ҳақоратловчи асар Нобель мукофотини олган тақдирда ҳам шайтоний ҳисобланади. У диний экстремизм тегирмонига сув қуяди, аслида бир ота-онадан тарқалган одам фарзандлари орасидаги бўлиниш ва қарама-қаршилиқни кучайтиради (“Шуаро” сурасининг охири оятлари).

8. Ҳамма бахтли, фаровон яшайдиган, мутлақ адолат қарор топган тузум (масалан, коммунизм ёки “умумфароғат жамияти”) ҳаёлий, у моҳиятан диний ақидага хилофдир. Бойлик билан камбағаллик, қудрат билан мазлумлик, фараҳ билан ғам, севги ва нафрат — буларнинг бари инсон руҳини синаш воситалари бўлгани учун қиёматгача одамзоднинг ажралмас йўлдошларидир (“Балад”:4).

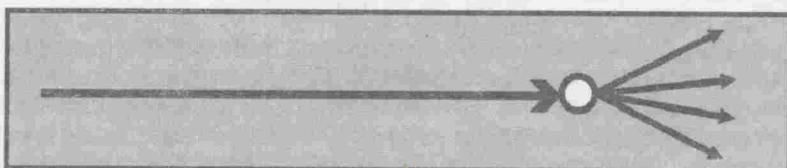
9. Одамни Тангри жуфт яратган. Жинс ҳам унинг иродаси билан белгиланади. Инсон бу жараённи ўз қўлига ола олмайди ёки олгудай бўлса, фалокат келтириб чиқаради (“Анъом”: 102,103). Фарбда аввал “севги эркинлиги” (яъни, эркин жинсий алоқалар мафкураси) ёйилди. У нафақат шахсий ёки оилавий, ҳатто, миллий фожиага олиб кела бошлагач, яна оиланинг муқаддаслиги, ахлоқий қадриятлар сиёсати кўтарилди.

10. Тириклик ва ўлим — Тангри ихтиёридаги жараёнлар.

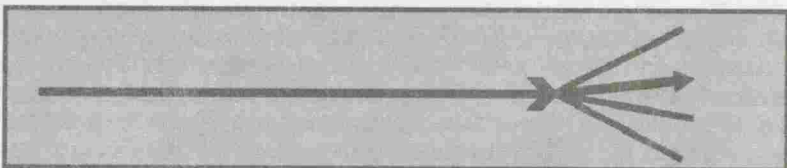
11. “Инсоннинг эрки ўзидами” саволига фалсафада хилма-хил жавоб мавжуд — фатализмдан волонтаризмгача, детерминизмдан хаотизмгача. Лекин жавоб илмий асосга эга бўла олмаслигини содда йўл билан изоҳлашга уринамиз. Инсоннинг муайян вақт онигача босиб ўтган йўлини чизиқ билан тасвирлайлик:

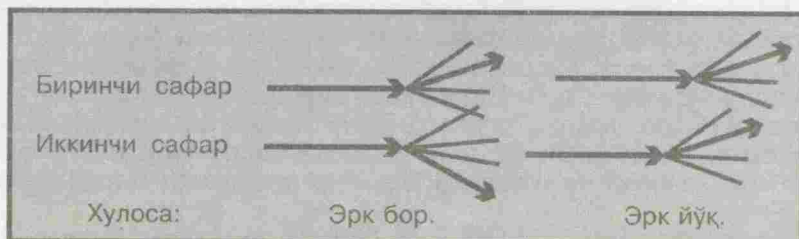
Шу онда унинг олдида бир неча ечимдан бирини танлаш (масалан, кимга уйланиш) масаласи рўбарў бўлсин:

Фараз қилайлик, унинг ҳаёт йўли амалда мана бу йўсинда давом этди:

Кишининг бу йўлни танлашида эрки бормиди, йўқмиди? Агар ҳаёт йўлини бир неча марта босиб ўтиш имкони бўлганида бу сўровга аниқ жавоб топар эдик:

Лекин инсон орқага қайтиб ҳаёт йўлини бошқатдан бошлай олмайди. (Бунинг иложи бўлганда ҳам ким бу тажрибани четдан кузатиб ва қайд этади?)

Ислом ақидасига кўра, кишининг тақдири Азалдан белгиланган. Лекин йўлни танлашдаги ихтиёри ўзида ва бунинг учун ўзи масъул. Бу ақидада зиддият борми? Сиртдан қараганда — бор. Лекин чуқурроқ мулоҳаза қилинса, зиддият бор-йўқлиги ҳақидаги савол эрк борми ё йўқми деган саволга тенгкучли.

Исломнинг тақдир (қазо ва қадар) тамойилида инсонга меҳр ғояси мавжуд. Инсоннинг бошига не кунлар тушмайди, дейсиз. Яқин кишининг вафоти ёки бедаво касаллик. Шундай ҳолларда бу тамойил уни сабрга чақиради, унга куч бағишлайди, ўз жонига қасд қилишдан асрайди, ҳаётининг қолган қисмини умидворлик (масалан, соғайиб кетишига ишонч) билан ўтказишга ундайди.

12. Ҳақиқат — Оллоҳ сифатларидан бири — "ал-Ҳаққ"нинг намое-нидир ("Бақара":147,148). Оллоҳ ҳақиқати — мутлақ. Инсон унга интилиши мумкин, холос. Шунинг учун ҳаётда ҳақиқат доим чала, илмда эса — нисбий. Мансур Ҳаллоҷ, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий каби мутлақ ҳақиқатга яқинлашган шайхлар, Архимед, Улугбек, Ньютон каби ҳақиқат денгизига чуқур шўнғиган олимлар тарихда кўп. Муҳаммад алайҳиссаломнинг меърожи эса мутлақ ҳақиқатга яқинлашишнинг энг олий нишонаси.

Илм ва ғайриилм

Юқорида муҳокама қилинган сўровларга жавоб беришда фан ожиз. Сабаби — улар фаннинг текширув методлари доирасидан ташқарида. Яна жавоб изланса, гап айланиб-ўргилиб *ишониш ёки ишонмаслик* муаммосига бориб тақалади. Бу эса фаннинг мақсад — мазмунига мувофиқ эмас. Албатта, фанда ишончнинг муҳим ўрни бор. Астроном нейтрон юлдузлар, физик кварклар, генетик ДНК молекуласининг бўлиниши, психолог ички туйғу (подсознание) ҳақида мушоҳада юритар экан, уларнинг хулосаларида ишончнинг ҳиссаси ҳам оз бўлмайди. Лекин фандаги ишончнинг ўрни диний (барибир, фалсафий) эътиқоддаги ишончдан тубдан фарқ қилади. Фанда *ишонч* дейилганда инониладиган ёки бовар қилинмайдиган хулосани янги-янги усуллар билан қайта-қайта текшириш назарда тутилади. Агар текширув натижалари хулосани тасдиқламаса, унга зид келса, унда хулосага тузатиш киритилади ёки бошқа бир тўхтам билан алмаштирилади, холос. Агар назарияда кузатув ва тажриба йўли билан текшириш иккинчи даражага сурилиб ёки умуман соқит қилиниб, биринчи даражада тадқиқотчининг ишончи, эътиқоди турса, у фанга тааллуқли бўлмаган ғайриилмий назария ҳисобланади.

Фан ва диннинг аҳоли ўртасидаги таъсири муайян сабаблар билан сусайган пайтларда ғайриилмий "назария"лар (парапсихология, телепатия, телекинез, гороскопия, хиромантия, фолбинлик, ўзга сайёраликлар билан мулоқот, "Лох-Несс" махлуқи, қор одами, ғайритабиий биотоки бор экстрасенслар) ўртага чиқа бошлайди. Фан ҳам, диний илм ҳам авлоддан авлодга ўз ютуқларини йиғиб, кўпайтириб боради. Ғайриилмий назариялар эса бир авж олиб, бир пасайиб ту-

ради. Улар ўзини бир фан соҳаси деб даъво қилса, бир диний илм деб талқин этади.

Илм = фан + диний илм — ғайриилм

Ғайриилмий назарияларнинг бир манбаси — фаннинг ўз объект методидан ташқари чиқиши. Бир томондан, витализм, Лисенко назарияси, Мичурин таълимоти каби сохта илмий назариялар пайдо бўлиши, иккинчи томондан, генетика, кибернетика, Кейс иқтисодий назариясининг “буржуа фани” деб тақиқланиши бунинг ёрқин мисолдир. Ҳозиргача фан диний илм объекти бўлмиш эътиқод масалалари (масалан, руҳнинг пайдо бўлиши) билан шуғулланмоқчи бўлганда ҳам ғайриилмий мистикага тойиб кетган.

Ғайриилмий назарияларнинг иккинчи манбаси — диннинг ўз вазифа доирасидан четга чиқиб, дунёвий фанлар объекти билан шуғулланмоқчи бўлиши.

Кўп ҳолда фан ва дин кўҳна соҳалар бўлгани боис инсон ҳаётида учрайдиган ҳодисаларни “янги” сенсацияга мойиллик билан изоҳлашга интилади. Бу (масалан, ўзга сайёраликларнинг Ердаги ҳаётга “аралашуви”) — ғайриилмий назарияларни туғдирадиган учинчи манба.

Инсон — ўта мураккаб жонзот. Бир тарафдан, агар у тўрт мучасидан маҳрум бўлиб бир буйраги, ўпкасининг ярми, ошқозонининг даярли ҳаммаси кесиб ташланиб, юраги сунъий асбоб билан алмаштирилса ҳам, руҳи юксаклигича қолиши мумкин. Бошқа томондан, яқин кишисининг ҳолатидаги арзимаган ўзгариш унинг руҳига қаттиқ таъсир қилиши ва ҳатто инфарктга олиб келиши мумкин. Лекин хоҳ руҳий ҳодисалар, хоҳ моддий жараёнлар бўлсин, ўз соҳасига оид объект деб қаралсагина илмга хилоф бўлмайди: биринчи ҳолатда ҳар ким ўзи ишонган диний таълимот (биз учун Қуръон таълимоти) асосида, иккинчи ҳолатда эса фан соҳасига (айтайлик, психологияга) тегишли усуллар воситасида тадқиқ қилиниши лозим.

Мутасаввифлар ўз руҳини тарбиялашда юксак мақомга шариат талабларига тўла-тўқис амал этиб, тоату ибодат билан эришганлар. Йоглар ўз баданларини тарбиялаш орқали мўъжизакор натижалар намойиш қиладилар, лекин йогага мустақил диний таълимот эмас, индуизм доирасидаги оқим сифатида қарайдилар. Айрим одамларнинг бошқаларга руҳий таъсир қила олиши психология фанига маълум сигнал тизимлари (назар, сўз каби) воситасида рўй бериши ёки реципиентнинг ўзига ўзи таъсир этиш (самовнушение) механизми маълум. Лўнда қилиб айтганда, бундай таъсир кўзикишни кинна билан даъволашнинг замонавий кўринишидир.

Нима учун фан гипнозни тан олади-ю, телепатияни инкор қилади? Асли гап тан олиш-олмасликда эмас. Гипноз тажриба йўли билан кузатилади ва ҳатто цирк мактабларида предмет сифатида ўқитилади. Телепатия эса тажрибада тасдиқланган эмас. Албатта тоза (фокуссиз) ўтказилган тажрибани кўзда тутяпмиз. Фаннинг асосий методи — тажриба ёки қайта кузатув билан тасдиқлаш, кузатув хулосаларини мантиқий ривожлантириш, мантиқий хулосаларни яна тажриба ва кузатув йўли билан текшириш. Демак, фанни фан қилувчи омил —

тажриба ва кузатувни такрорлаш мумкинлиги. Бир олимнинг хулосасини иккинчи (учинчи, тўртинчи, исталганча) олим текшириб кўра олмас экан, бу хулоса илмий факт бўла олмайди. Бир астроном осмонда янги комета кузатдимиз, бошқалар буни тасдиқлаши лозим. Бир химик янги модда синтез қилдимиз, бошқалар ҳам шу синтезни текширмагунча у факт ҳисобланмайди. Бир иқтисодиётчи бозорнинг янги қонунини аниқладимиз, бошқалар ҳам шу қонунни кузатгач, у дарсликка киритилади. Акс ҳолда, кузатилган ҳодиса иллюзия ёки ноаниқ бир нарса бўлиши мумкин. Айтайлик, кимда телепатлик даввоси бўлса, марҳамат, тажрибада намойиш қилсин. Ёки башорат қобилияти мавжудлигини исботлаш учун бўлиб ўтган воқеалар ҳақида “буни аввалдан айтган эдим” дейиш (Нострадамус башоратлари каби) етарли эмас. Башорат аниқ тасдиқми ё тахминий — “лўълича”ми? Нечта воқеа башорат қилинган-у, нечтаси тасдиқланди? Бундан буён бўладиган нечта воқеа башорат қилиниб, ҳужжатга ёзиладию, неча фоизи амалда кузатилади? Ва бу фоиз, ҳақиқатан башорат қобилияти борлиги учун етарлими?

Илмий хулосалар билан ғайриилмий “мўъжизалар” табиатини янада равшанроқ қиёслаш учун текис сирт устига бир метрча баландликдан тангани бармоқ билан чертиб, пириллаб тушадиган қилиб иргитайлик. Танга қайси томони билан тушади? Фанда танга қандай траектория бўйлаб ҳаракат қилиб, қандай бурчак остида полга урилади, сўнг қандай ҳаракатланиб тўхтади — бунинг математик тенгламасини тузиб, олдиндан ҳисоблаш мумкин. Лекин бунда жуда кўп майда сабаблар эътиборга олиниши лозим бўлгани боис натижа сарфланадиган меҳнатнинг миллиондан бирига ҳам арзимайди.

Энди тасаввур қилинг, бир башоратчи “танга герби билан тушди”, деди. Танга ташланганда, ҳақиқатан, герби тушди. Бу билан у башоратчи бўлдимиз? Йўқ, албатта. Агар тажриба етарлича (масалан, 100 марта) такрорланганда у танга қайси томони билан тушишини олдиндан айтиб берса, шубҳасиз, башорат қобилияти тан олинади. Математиклар XVIII асрдаёқ танга тушиш қонуниятини топишган. Тажриба бир хил шароитда кўп (масалан, 1000 марта) такрорланса, шунда танга 500 марта атрофида герб томони билан тушади. Бундай кузатувлар риёзиёт илмида *статистик қонуниятлар* деб аталади. Обҳавони кузатиш маркази эртанги куннинг қандай келишини башорат қилмайди — энг эҳтимолли хулосани айтади. Маълумот ўнта ҳолдан бир-иккитасида янглиш чиқиши мумкин. Агар танга ташлаш тажрибаси бошқа жойда ўзга киши томонидан қайтарилса, статистик қонун — гербнинг тахминан 500 марта тушиши ҳам қайтарилади. Агар бошқа бир тажрибадаги натижа бундан фарқланса, масалан, герб 750 мартадан кўп тушса, тажрибани яна бир неча марта қайтариш лозим. Ҳар сафар шу ҳолнинг такрорланишига икки сабаб бўлади: ё танга оддий эмас (айтайлик, қирраси герб томонга суйироқ ёки рақам томонида бўртма шакл бор) ёки тажриба тоза эмас (ошиқнинг ичига темир жойлаб, пастдан магнит билан бошқариб турилгани каби.) Тажриба тоза бўлсаю, кимдир ҳар сафар танга ташлашдан олдин ўз башоратини айтиб турса ва унинг башорати 1000 мартадан 750тасида тўғри чиқса, фан уни башоратчи (статистик башоратчи!) деб тан олар эди. Ҳозирча фанга бундай ҳодиса маълум эмас.

Фаннинг фолбинликка муносабати ана шундай. Ислом динининг муносабати эса ҳадисда қайд этилган: *фол очиш куфр ишлардандир.*

Бошқа ғайриилмий назария ва ҳодисаларга илмнинг муносабати ҳам шунга яқин.

Фан ва тараққиёт

Фан ва диннинг объектлари баробарида амалий татбиқ соҳалари ҳам фарқ қилади ва айти пайтда бир-бирини тўлдиради. Фан:

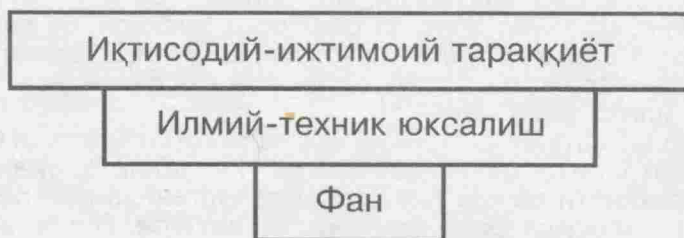
— айрим одамлар — олимлар, фан мутахассисларининг муаммоларни ўрганишга бўлган эҳтиёжини (қизиқувчанлигини) қондиради. Масалан, Султон Улуғбекнинг юлдузлар осмонига ошиқлиги, Тулуза шаҳри парламентининг юридик маслаҳатчиси бўлган П. Ферманинг математикага оид ишлари, савдогар Левенгукнинг микроскопик тадқиқотлари, монах Г. Менделнинг генетика яратилишига олиб келган тажрибалари;

— одамларда туғиладиган саволларга жавоб излайди (масалан, рақ касаллиги нима?);

— ишлаб чиқариш кучлари, ижтимоий муносабатлар ва шахс билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишга уринади, шу йўл билан уларни мўтадиллаштиришга ва ривожлантиришга ҳисса қўшади.) Жумладан, Н. Е. Жуковскийнинг аэродинамикага оид тадқиқотлари — самолётсозлик, Д. Рикардонинг сиёсий иқтисодга доир ишлари — пул муносабатлари, Р. Кохнинг микробиологик тадқиқотлари тиббиёт ривожланиши учун муҳим бўлган.

Ўзини батамом илмга бағишлаган олимлар (Архимед, Беруний, Ньютон) ҳаётини фан изоҳлай олмайди, дин эса “Худонинг ҳикмати” деб лўнда жавоб беради.

Лекин фаннинг учинчи вазифаси жамият учун фавқулодда муҳимдир:

Инсоният ўз тарихида турли ижтимоий босқичларни босиб ўтди. Минг йиллар давомида ишлаб чиқариш усуллари ўзгармади. XVIII асрда аввал техника, сўнг эса илмий-техника инқилоби бошлангач, қисқа муддат ичида жамият тараққиётида улкан ўзгаришлар юз берди. Бундан 400 йил аввал дунё халқларининг яшаш тарзида фарқ жуда кам эди, айниқса, деҳқончиликда. Бугунга келиб бу тафовут ер билан осмон қадар ўзгарди.

Инсониятнинг келажаги фан тараққиёти ва унинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши билан белгиланади. Далилларга мурожаат этайлик. Оддий кўйлак тикишга фан керакми? Ер юзида миллиардлаб кўйлак тикилади. Лекин ким қандай тикади? Бунда икки омил — меҳ-

нат унумдорлиги ва маҳсулот сифати муҳим аҳамият касб этади. Тасаввур қилайлик, бир фирма кўйлак тикадиган робот ясади. Бунда ҳар иккала омил бирийла ва батамом ечимини топади, яъни меҳнат унумдорлиги оддий тикувчига нисбатан ўн марта ўсади, чок сифати эса энг тажрибали тикувчиникдан ҳам текис бўлади. Қолаверса, робот учун (албатта, уни бошқарувчи, дастурловчи мутахассис билан) кўйлакка турли безаклар, янги ўлчам ва фасонларга ўтиш чўт эмас. Натижада бунга биринчи муваффақ бўлган фирма жаҳон бозоридан бошқаларни сиқиб чиқаради ва катта фойда эгасига айланади. Лекин бу ҳали иккинчи даражали натижа. Ана шундай роботни ўта юқори технология ва шунга яраша фан такомилига эришган муҳитдагина яшаш мумкин. Бугун кўйлак тикувчи робот ясай олган жамият эртага бошқа янгилик яратади, масалан, унумдорлиги ўта юқори двигателъ ихтиро қилади.

Иккинчи мисол — "Microsoft" фирмаси. 26 ёшида MS DOS дастурини ишлаб чиқиб, унинг орқасидан миллионер бўлган Уильям Гейтс MS WINDOWS дастурини сотиб, 35 ёшида энг ёш миллиардер бўлди. Натижада биргина Гейтс АҚШ хазинасига 15 миллиарддан кўпроқ даромад келтирди. Ваҳоланки, компьютер саноати билан дастурлаштириш технологиясининг тараққиётида чеку чегара йўқ.

Фаннинг жамиятдаги мавқеини камситиш бир пайтлар дунё тамаддунига мўъжизалари билан ҳисса қўшган Марказий Осиёнинг XIX асрда Россияга қарам бўлишига олиб келган: бешотар винтовкалар билан қуролланган чор армиясига қарши амирлик ва иккита хонлик аскарлари қилич ва пилтамилтиқ билан чиқишган. Амир атрофидаги уламолар нима билан шуғулланган? Уларнинг таъсири кучли эди-ку! Милтиқ ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш-ку тушларига ҳам кирмагани аниқ. Аммо жўяли маслаҳат ҳам бериша олмаган. Холбуки, 1824 йили ихтиро қилинган портланд-цементдан ўн қаватли бинолар қурилган, 1837 йили телеграф яратилган, XIX асрнинг 60-йилларида Мартен ўчоғида тонналаб пўлат эритила бошлаган, қисқаси, бу даврда цивилизация катта одимлар билан ривожланиш йўлига кирган эди. Марказий Осиёни осонгина босиб олган чор Россияси эса бу йўлда у қадар ҳам илғор эмас эди.

Бугун кўплаб ватандошларимиз ҳаж ва тижорат мақсади билан Яқин Шарқ давлатларида бўлиб қайтмоқда. Кўпчилик цивилизациянинг ҳозирги тараққиёти ҳақида ўша юртларда кўрганларидан пайдо бўлган тушунчалари асосида фикр юритади. Бу нотўғри. Нисбатан мутараққий Шарқ давлатлари бу даражага нефть сотиб ё туристларга хизмат кўрсатиб эришяпти, холос. Лекин улар иқтисодий жиҳатдан бўлмаса ҳам, технология тарафидан АҚШ, Япония, Германия каби давлатларга қарам, ўзларида эмас, ўша ерда яратилаётган янги техника ва технологияларни сотиб олишга мажбур. Бу мамлакатларнинг бирортаси ҳозирча дунёни бирор техника янгилиги билан қойил қилгани йўқ.

Демак, фанни ривожлантириш, ёшларнинг фанга интилишини рағбатлантириш зарур. Ишлаб чиқаришни тезроқ янги техника билан таъминлаш, бу билан чекланмай, камида бир неча соҳада янги техника яратиш технологияси ва уни мунтазам янгилаш тизимини яратиш — республикадаги каттаю кичик барчанинг бурчи. Аниқ фанлар-

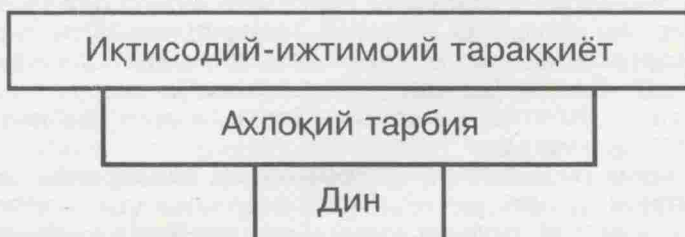
ни менсимай, эски илм билангина қониқиш, гайриилмий назариялар тарғиботига муккасидан кетиш — миллат келажагига болта уриш билан баробар.

Дин ва тараққиёт

70 йил давомида шўро тузуми исломни таъқиб қилди. Истиқлол динга эрк бергач, биз диндорлар орасида арбобликка мойиллик, сиёсатга аралашув, ҳокимиятга интилиш, ҳаж фарзининг моҳиятини бузиш, диннинг ташқи рамзий белгиларига эътиборни кучайтирган ҳолда унинг туб вазифаси — киши қалбини поклашни унутиш каби ғалати ҳодисаларнинг шоҳиди бўлдик. Бу ҳодисаларнинг чўққиси юртимизга мутлақо бегона оқим — ваҳҳобийликнинг кириб келиши эди. Балки, у аввал марказқўмнинг атеистик сиёсатига жавобан раддиянинг бир кўриниши бўлгандир. Лекин Ўзбекистон мустақилликка эга бўлиб барчага ҳақ-ҳуқуқ берилгач, бутун куч ва имкониятни тезроқ иқтисодиёт ва демократияни ривожлантириш, жаҳон тараққиёт пойгасида олдинги ўринларга етиб олишга қаратиш барча учун (ҳатто, диндорлар учун ҳам) энг долзарб вазифа эмасмиди? Шундай. Аммо улар “мусулмончиликни VII асрга қайтариш”, асл исломий давлат тузиб, “ҳақиқий иймонли зот”ларни тарбиялаш каби бемаъни, исломнинг туб моҳиятига зид гояларни кўтариб, халқни маҳдудлик сари ундадилар. Миллат тақдири учун қалтис, ҳал қилувчи давр бўлган 90-йиллар бошида оммани бир туғ остида жипслаштириш, эл-юрт тинчлиги, фаровон ҳаёти йўлида заҳмат чекаётган Президентимиз Исом Каримовга мададкор бўлиш ўрнига дин арбобларининг мутаассибликка берилиши республикамиз тараққиётига хизмат қилмади.

Ҳолбуки, жамият учун дин зарурий эҳтиёж. Айниқса, ёш республика тақдири учун дин муайян соҳаларга жавобгар. Биргина мисол: 70-йилларда “социалистик мулк”ни ўғирлаш шу қадар авж олдики, буни жиноят деб тасниф қилишга имкон қолмади. Шундай қилинган тақдирда шўро халқининг ярмидан кўпи ўғрига чиқар эди. Шу мақсадда “ташмачи” атамаси ўйлаб топилди: қурилиш, завод ё фабриками, колхозми — ўғирлайвер, ўғри эмас, ташмачи бўласан, холос. Ҳолбуки, динда нафақат “социалистик” (аслида халқники) бўлган мулкни ўғирлаш, ҳатто кўчада ётган, эгаси йўқ нарсани олиш ҳам оғир гуноҳ ҳисобланади. Имоми Аъзамнинг оталари ариқда оқиб келган олмани тишлаб қўйиб, эгасидан розилик сўраб борганини эсланг!

Энди мана бу боғлиқликни кўриб ўтайлик:

Шўро мафкураси диний тарбияни йўққа чиқаришга ҳаракат қилсада, унинг ўрнини тўлдиролмади. Албатта, даҳрийлар ичида ҳам юксак

ахлоқ эгалари бўлган. Лекин бундай ахлоқни ўзида тарбиялашни мингдан бир одам уддаласа, Худодан кўрқмаган 999 нафари эса ҳеч нарсадан тоймаслиги мумкин. Чунки юксак ахлоқда собит қолиш, шайтоний ҳирсга ҳай бериш учун кишига маънавий таянч даркор. Дин ана шундай таянчларнинг энг оммабопи, тарих чиғиригидан ўтгани, демак, энг муҳимидир. Ахлоқий тарбия — диннинг биринчи галдаги вазифаси. Ривожланган мамлакатлар — АҚШ ва Японияда ҳам дин ана шу вазифани бажаряпти.

Аждодларимиз ёшларни ҳалол ва пок қилиб тарбиялаш тизимини яратганлар. Бу тизим, асосан, панду насихатдан иборат бўлган. Қуйидаги ҳикоя фикримизга далил бўлади.

Буюк салжўқ султони Жалолиддин Маликшоҳ ҳарбий юришларидан бирида чериклари билан кичик қишлоқча ёнига қўнади. Зобитларидан бири ўтлаб юрган сигирни туттириб, қозонга солдиради. Сигир бир бева кампирники экан. Говмушининг уйга қайтмагани сабабини билган кампир эрталаб султон ўтиши керак бўлган кўприкнинг ўртасида кутиб туради. Маликшоҳ кампирни кўриб, мулозимига нега йўлни тўсиб турганини билишни буюради. Кампир шахсан султоннинг ўзи билан гаплашмоқчиман, дея жойидан жилмайди. Маликшоҳ унга яқинлашиб нима гапи борлигини сўрайди. Кампир айтади:

— Эй Алп Арслоннинг ўғли! Қарзингни шу кўприк устида қайтара-санми ёки Пулсирот кўприги устидами?

Бу саволни эшитган Маликшоҳ отдан тушиб кампирнинг олдига келади:

— Эй Она! У кўприк устида менинг на тожу тахтим, на молу мулким бўлади. Айт, ҳар қанча қарзим бўлса, шу кўприк устида берайин.

Кампир воқеани баён қилгач, султон зобитни жазолаб, кампирга юзта сигирнинг пулини бериб йўлида давом этади.

Пулсирот кўприги — диний ақида. Покдомон султонни шу ақида адолатга чақиргани ҳикоянинг дидактик кучини белгилайди. Шу за-лда ота-боболаримиз ўз фарзандларига бировнинг мулки, ҳатто сен урушда голиб чиққан бўлсанг ҳам — муқаддас, деган ғояни сингдир-ганлар.

Асрлар давомида аждодларимиз Куръони карим ва ҳадислар асо-сида тўғрилиқ, олижаноблик, мардлик каби инсоний фазилатларни тарбияловчи кодексни ишлаб чиққанлар. Бугун у бутун дунёда “гўзал ислом ахлоқи” деган ном билан эътибор топмоқда.

“Ҳақиқий мусулмон:

— ёлғиз Оллоҳга топинади;

— Оллоҳ амр этган, Расулуллоҳ кўрсатган тарзда сажда қилиб, рўза тутатади, молининг закотини (расмий солиқларни) тўлайди;

— етимларга, йўқсил ва муҳтожларга, хеш-ақраболарга, мусофир-ларга самимий ёрдам беради (“силаи раҳм”);

— таҳликали ҳолатларда ўзини йўқотмайди, кўрқоқлик қилмай, Оллоҳ мададига таянади;

— қийинчилик, мусибат ва фалокатларни сабр билан енгади, Ол-лоҳдан умидини узмайди;

— каттага ҳурматда, кичикка иззатда, ҳар жонзотга шафқатда бўлади;

- илмга интилади, устозларини ҳурмат қилади;
- аҳдига вафо қилиб, бошқаларнинг мулкига хиёнатдан сақланади;
- ўз зиммасидаги вазифани бекаму кўст бажаради;
- ўзини, яшайдиган ва ишлайдиган жойини, буюмларини кир ва ифлосдан, қалбини ноҳўя фикрлару тубан туйғулардан, тилини ноҳоиз сўзлар айтишдан тозалайди;
- ўзгаларнинг айбини қовлаб, сирларини ёймайди;
- одамлар орасида ихтилофларни бартараф этиб, уларни тинчлантиришни бурч деб билади;
- билмаган нарсаси ҳақида ҳукм чиқармайди;
- ўзи ва яқинларини зино, қимор, ичкилик ичиш, риёкорлик, иккиюзламачилик ва чақимчилик каби қабоҳатлардан асрайди;
- бошқаларга қўлидан келган ёрдамни аямайди, қасд ва қасосдан ўзини тияди;
- номаъкул иш ё гуноҳ қилиб қўйса, дарҳол Оллоҳдан мағфират сўраб, хатосини тузатишга тиришади;
- танбаллик қилмайди, хасталарнинг кўнглини олади;
- ота-она дуосини олади, ватанини севади ва халқидан ажралмасликка ҳаракат қилади”.

Кодекснинг ҳар бир моддаси замирида халқимизнинг минг йиллик ҳикмати бор. Биз бу ахлоқ нормаларини халқ мақолларида ҳам, “Те-мур тузуклари”да ҳам кўрамыз. Алишер Навоий асарлари бошдан-оёқ худди шу ғоя билан суғорилган. Жадид маърифатпарварларининг орзу-армони шундай ахлоқли эркин жамият эди. Кодекснинг асосий қисми умуминсоний қадриятлар тоифасига киришини ҳам таъкидлаш жоиз.

Хўп, ёшлар ўзидан ўзи ана шундай гўзал ахлоқли бўлиб вояга етadими? Афсуски, йўқ. Балки шарт эмасдир? Президент Ислом Қаримов “Тафаккур” журналидаги суҳбатида Абдулла Авлоний таъбири билан ёшлар тарбияси “биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир”, деб бежиз таъкидламади. Ахлоқ қарор топмаган жамиятда иқтисодий ривожланиш ҳам узоққа бормайди. Шундай экан, ёшларнинг ахлоқий тарбияси учун ким масъул? Аввало, оила. Лекин ота-она бундай тарбия тизимига тайёрми? Балки, ўзи ҳали тарбияга муҳтождир? Иккинчиси — мактаб. Лекин у бу вазифани қай йўсинда амалга ошира олади? Шўро тузуми даврида тарбия соҳасида мактабга катта ваколатлар берилган эди. Лекин самараси қандай бўлди? Учинчи масъул — жамият. Лекин у қайси ижтимоий институт воситасида бу вазифани бажаради? Бизнингча, шундай институтларнинг энг самаралиси — дин. У хоҳ оила, хоҳ мактаб ёхуд жамиятда бўлсин, ахлоқий тарбия учун масъул. Ҳатто, ахлоқ диннинг бош ва ягона вазифаси десак, хато қилмаймиз. Зотан, ахлоқ йўқ жойда дин ҳам йўқ.

Хулоса қилинса, фан давлатнинг иқтисодий-ижтимоий қувватини таъминловчи омил бўлса, дин жамиятнинг ахлоқий ва руҳий кудратини таъминлайди. Шу жиҳатдан улар бир-бирини тўлдирувчи ижтимоий онгнинг ажралмас қисмидир.

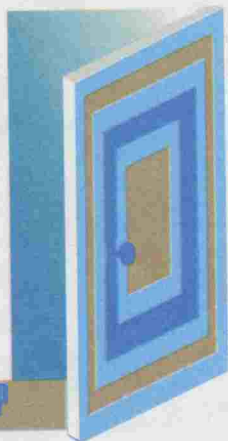

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

ЎЗ
МАФКУРА
БОБИДА
УНАР

Эссе

1

Мен миллий мафкура хусусида бош қотираётган олимпаримиз, маънавият ва маърифат соҳаси ходимларига ер юзида инсоният ва давлатчилик пайдо бўлганидан буён шаклланган жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини теран ўрганиш, кишилиқ тарихининг юксалиш ва таназзул даврларини, тараққиётни ана шу инқирозлардан омон сақлаб қолувчи ижтимоий-маънавий омишларни ҳар томонлама тадқиқ этган ҳолда бирон хулосага келишни тавсия қилган бўлур эдим.

Ислом КАРИМОВ

Мафкура... Нима у? Моддий нарса эмаски, ушлаб, салмоқлаб кўриш мумкин бўлса. Аммо нечун бу сирли сўз гоҳо даҳшатли куч бўлиб туюлади? Гоҳо ҳаётбахш умидлар, уларнинг рўёби ҳам шу бир калима мағзига жо эканига ишонасан киши...

Шундай, бу сўзда жуда кўп ва баъзида бир-бирини инкор этгувчи маънолар мужассам. У минглаб-миллионлаб кишиларни йўлдан оздириб, катта тажовузларга, ижтимоий зилзила-

ларга, бутун-бутун мамлакатларни вайрон қилишга, беҳисоб одамлар қонини тўкишга, ҳаёт тарзларини ўзгартириб юборишга ҳам бошламоғи мумкин. Ва бильякс, инсонлар қалбига орому осойишталик бағишлайди, бошқа эл-элатлар билан аҳилликда яшашга, уларнинг фазилатларини ўзига хос қусурларини-да ҳурмат қилишга ундайди, ранги-туси, ирқи, тилию дини қандайлигидан қатъи назар, руҳан "биродарим!" демоққа чорлайди.

Мафкура... У муайян бир жамият ва унинг ҳар бир фуқаросига дахлдор конституция — қонунлар мажмуаси эмас. У ер юзидаги барча қавмлар, халқлар топинадиган динлардан ҳам фарқ қилади, бинобарин, у — дин эмас. Аммо унинг замирида динларнинг ҳам, барча инсоний қомусларнинг ҳам энг эзгу сифатлари мужассам бўлиши мумкин. Айни чоғда у ўша динлар, ўша қомусларни-да инкор этиб, ўзга бир дин ёхуд ғайритабиий қомус суратида ҳам кўриши ва ҳаммаёқни остин-устун қилиши мумкин...

Мафкура бир танда мавжуд икки қиёфали одамга ўхшайди. Бир қиёфаси — эзгулик суратида. Ажабки, ушбу сурат туширилган полотно йўқ, яъни эзгуликка хизмат қилувчи мафкуранинг ёзилган китоби бўлмайди. Қабихликка, талончиликка, босқинчилик ва тўймас нафсни қондиришга ундайдиган иккинчи қиёфасининг эса шакли-сурати, яъни битилмиш қомуси бор...

Айтиш мумкинки, эзгуликка ундовчи, унинг хизматида бўлувчи мафкуранинг “сурати” ҳам, “китоби” ҳам эзгулик йўлидаги инсонлар қалбида яшаб, вақти келганда жунбуш қилади — ғайриинсоний мафкурага қарши бош кўтаради. Шу-

ниси ажойибки, охирикватда эзгулик мафкураси голиб келади; тўғри, бу ҳол кўп машаққатлар, азоб-укубатлар, адашишу йўқотишлар сўнгида содир бўлади.

Энди табиий савол туғилади: хўш, динлар яратилди — ўз қамровидаги инсонларни ўз йўлига бошлади. Давлатлар бино бўлиб, инсон қомуслари тузилди — улар ўз битилмиш маконларидаги фуқаронинг йўл-йўриқ дастурига айланди.

Бу икки унсур ҳам инсон тараққиётининг тадрижий такомили туфайли пайдо бўлди.

Мафкура-чи?.. У ўзининг ҳар икки қиёфаси ила қачон кашф этилди? Қачондан бошлаб у одамзодга ўз кучини ўтказа бошлади? Қандай эҳтиёжлар туфайли юзага келди у?

2

Албатта, мафкурани бир кун ёки бир йилда яратиш бўлмайди. Чунки мафкура шаклланади, шакллантириб борилади.

Ислом КАРИМОВ

Ҳар қандай холис ниятли кишини ҳам эзгулик мафкураси пайдо бўлган илк онлар қизиқтириши табиий. Камин ҳам шунга қизиқиб, инсониятнинг ибтидоий, тўғрироғи, қабилачилик даврларига нигоҳ ташлаган эдим, беихтиёр Турон тупроғидаги ўз киндик қоним тўкилган макон кўз олдимга келди ва унинг Кофирнихон дарёси бўйларига тикилиб қолдим.

...Ўшанда бу соҳилларда турли қабилалар яшар эди. Бири ўтроқ бўлиб, чорваси ҳам бор, аммо тирикчилиги асосан дехқончиликдан ўтар эди. Ёнларидаги улкан дарё уларнинг ерига обиҳаёт берар, бироқ айрим йиллари дарё тошганида кўп ташвишлар ҳам келтирар эди. Шунда қабила аъзолари бобокалонлари сифиниб келган Сув танграсига турли тухфалар аташарди. Тух-

фаларнинг аълоси — қон чиқариш, дарё бўйида қурбонлик қилиш эди. Халқ тўпланиб Сув тангрисига илтижо қилар, экин-тикинни сув ювиб кетмаслигини сўрар, унга тоабод содиқ қолишга ваъда берар эди. Кейин қўйми, эчкими, қорамолми келтириб, сув ёқасида бўғизлаб, қонини дарёга оқизишар эди. Шундан сўнг ёмғирли булутлар тарқаб ёки тоғдаги селлар сусайиб, ёхуд чўққилардаги қорлар эриб битгани боис дарё суви камаяр, элат ўйин-кулгу қилар эди. Табиийки, улар назарида, қурбонликларини Сув тангриси қабул қилган бўлиб чиқарди.

Бир йили дарё қаттиқ тошди. Қирғоқлардан ошиб чиққан бўтана сув далаларни босиб, лой-ботқоққа айлантира бошлади. Ёмғир тинай демас, сел ҳайқириб-қутуриб келар, камайиш сиёғи йўқ эди. Қабилабоши ҳамда камшаман-қушноч сардорлигида нечалаб моллар сўйилиб, қони сувга оқизилди. Нафи бўлмади. Сув тангриси ғазабдан тушмади, чамаси, тухфалар етарли эмасди...

Шунда қабила бошлиқлари ондасонда қилинадиган қурбонлик ҳақида ўйлаб қолдилар. Бундай пайтда авом ҳам улуғлар келган тўхтамга қўшилар ва қурбонлик чеки қайси хонадонга тушса, ўша оила унга сўзсиз бўйсунар эди.

Чек қишлоқ четида яшайдиган ёлғиз она билан болага тушади. Улуғлар кенгашиб, болани қурбон қилишни маъқул топишади. Сабаби — бола эндигина ўн саккизга кирган, уйланмаган, демак, гуноҳи ҳам нисбатан кам ва бу жиҳат Сув тангрисига маъқул бўлиши керак эди. Зеро, қабила аҳли Сув тангрисининг бу мислсиз ғазоби — дарёни тоштириши қабила аъзоларининг гуноҳлари ошиб кетганидан деб тушунар эди.

Қабила бошлиғи ва оқсоқоллар ўша уйга бориб, қарорларини баён қили-

шади. Начора, она рози бўлади. Бола ҳам рози. Кейин болани дарё бўйига тушириб, бўғизлашади. Қони оқизилгач, жасадини бўтана сувга ташлашади. Ана шунда кутилмаган воқеа рўй беради. Она югуриб бориб: “Эй тангрилар, сизларга қурбонлик керак бўлса, мана, мени ҳам олинглар!” дея ўзини сувга отади. Дарё уни ҳам ютиб юборади. Лекин сув пасаймайди, баттар авж олади.

Табиий, вақти-соати келганда дарё пасайиб, саёзланиб қолади. Аммо онанинг ўша иши туфайли қабила аҳли одамни қурбон қилиш одатига чек қўяди.

Бу нимадан далолат? Ахир, инсонни тангрилар йўлида қурбон қилиш қадимдан қолган одат, ҳатто бурч эдику! Демак, қабила аъзоларининг ушбу қарори тангрилар раъйига қарши бориш эмасмиди? Қолаверса, бечора онанинг жонҳолатда ўзини дарё қаърига отиши, тангрилар шаънига шаккок гап айтиши ҳам ўзига хос исён эмасмиди? Шундай эди.

Алқисса, дарё тошган маҳалларда мол қурбон қилиш, демак, Сув худосига сажда этиш яна давом этаверди; бу одатнинг қолдиқларини яқин йилларда ҳам учратиш мумкин эди. Бироқ гап шундаки, қабила аҳли энди инсонни қурбон бериш одатини тарк этган эди. Нега? Онанинг ишидан таъсирлангани учунми? Тошқин тинмагани боисданми? Бу ёғини аниқ билмаймиз.

Билган-тушунганимиз шуки, бу воқеа асноси қабиланинг ҳаётида, борингки, ахлоқи ва ўзига хос қадриятида сифат ўзгариши юз берган — нафақат қалб, балки соғлом ақлнинг даъвати ўша ақидадан, урфдан устун келган.

Энди ўйлаб кўрайлик: қалб ва онг, адолат ва ҳақиқат талаби ила майдонга чиққан бу инсоний сифат (ўзгариши) мафқуранинг илк ғунчаси, илк белгиларидан эмасмикан?

Ха, бу умумбашарий ғояларнинг ҳам талабларидан бири эди.

Умумбашарий ғоялар, хусусан, миллий мафкура тарихини — унинг илдизларини тадқиқ этмоқ учун мозийнинг яна қайси ғўшаларига сафар қилсак экан?

Бизнинг мақсадимиз миллий мафкурамиз тарихи, унинг тадрижий такомилли ҳақида фикр юритиш, имкон қадар уни теранроқ англаш бўлгани ҳолда гапни мафкуранинг зид қиёфасидан бошладик ва умумий бир тарзда башарий қадрият, яъни инсоний мафкура тўғрисида ҳам сўз очдик. Шу сабаб ер юзининг бошқа бурчагидан — айна қабилачилик ҳукм сурган ҳаёт тарзидан яна бир мисол келтириш жоиз кўринади.

Қадимшунослар Шимолий Амриқонинг қалин чангалзорлари орасида Капан деган ёғоч қалъа-шаҳарни топишди. Зиналар ҳам, уйлар ҳам, ҳар хил муқаддас санамлару бошқа белгилар ҳам — бари-бари ёғочдан экан. Шаҳарча эса — бўм-бўш, маймунларга макон... Бу ерни тарк этган ҳиндулар ҳамда бу манзилларга илк бор қадами етган испан ва португал конкистадорлар ёзиб қолдирган хотиралардан маълум бўлибдики, шаҳарчада бир замонлар нисбатан тараққий этган (қабиләо халқларнинг ақлий-маданий даражаси улар топинган динларнинг қайси поғонада туриши билан белгиланади) қабилә яшаган ва унинг аъзолари руҳларга сиғинган; дарахтларга, ҳайвонлар, қушлар ёки тошларга эмас, уларнинг руҳларига, айна чоғда ота-боболарининг ҳам руҳига топинган ва вақт-вақти билан, хусусан, табиат офатлари чоғида уларга, яъни руҳларга турли-туман ҳадылар бағишлаб турган. Авомнинг энг яхши совғаси — ёғочдан ясалган бирон нарса бўлган.

Аммо йиллар ўтган сайин қабилә аъзолари сеза бошлаганки, атроф ўрмонларда ов ҳайвонлари ва паррандалар камайиб бораётир, борлари ҳам бу маконларни ташлаб кетаётир. Бунинг устига, булоқлар қуриб, жилғалар саёзлашаётир — оқибатда қабиләнинг экин-тиқини қуриб-қовжираб қолаётир, яшаш тобора қийинлашаётир...

Бунга сари қабилә шаманлари ва бошлиқлари руҳларни, хусусан, Олий руҳни (худдики юнонлардаги худолар худоси Зевсни) рози қилиш, унинг ғазабини қайтариш учун янгидан-янги ёғоч саройлар, кошоналар қура бошлаган. Эътироф этиш лозимки, бу борада улар ўзларига хос санъаткор бўлган... Аммо руҳларнинг ҳам, Олий руҳнинг ҳам бу тухфалардан ғўе баттар қаҳри келармиш... Ниҳоят, ёғочдан янги иморатлар қуриш имқони қолмабди — атрофда ўрмонлар кесилиб бўлибди. Ичар сув ҳам тугабди. Ҳайвону парранда йўқ, бинобарин, ғўшт йўқ... Шундан сўнг қабилә аъзолари “Руҳлар бизнинг бу ерда туришимизни маъқул кўришмади”, деб шаҳарни тарк этишган экан.

Воқеанинг давоми қизиқ: ўша қабиләдан омон қолган кишиларнинг эътирофича, ўзга ўрмонлардан қўним топган қабиләдошлари энди ёғочдан иморат солишни бас қилишган, умуман, ёғоч кесишга барҳам беришган, аксинча, ўрмонни асраб-авайлаш одат тусига кирган экан.

Ушбу ҳол кишини ўйлатади ҳамда табассум қилдиради: ахир, ўрмон кесила бошлагач, тупроқ эррозияси тугайли ер ҳам бузилиб, сув ҳам камайиб кетади-ку? Ўз-ўзидан, тирик жониворлар ҳам бошқа маконларга қочади-ку?

Демак, қабилә аҳли руҳларнинг кўнглини топамиз, уларни ўзимизга хайрихоҳ этамиз деб ўз илдизига болта урган, ибтидоий эътиқод тугайли

ўзини ҳалокат ёқасига келтириб қўйган экан.

Улар бошларига тушган фалокатнинг туб сабабларини англаб етганлари учунми, кейин бориб макон тутган ўрмонларига ўтинчи кўзи билан эмас, балки боғбон-миришкор нигоҳи билан караганлар.

Холис қадимшунослар, оқибат, қабилла аъзолари айбни ўзларидан кўрганлари, демак, “кўзлари очилгани”, бу ҳол эса кўп қийинчиликлар орқасида юзага чиққани, бунинг учун ҳатто руҳларга, Олий руҳга ҳам қарши борганларини қайд қиладилар.

Бу хулосага қўшилмасликнинг иложи йўқ. Ҳа, чин инсоний мафкура, кези келганда, урф-одатлардан ҳам устун туради, руҳларга (тангриларга...) ҳам беихтиёр қарши боради. Ва шуниси ажойибки, инсоннинг қалбию онгида содир бўлган бу сифат ўзгариши на қандайдир қонунларга, на-да илоҳларга тегишли бўлади, аксинча, у учинчи бир қудрат ҳисобланмиш мафкурага дахлдор, тўғрироғи, унинг илк гунчаларидан саналади.

Биз мафкуранинг дин билан боғлиқ экани, аммо диний ақидаларга ҳадеб бўйсунавермаслиги, кези келганда уни инкор этиши ҳам мумкинлиги, мафкура инсоннинг энг оддий ва олий талабу эҳтиёжлари натижасида пайдо бўлиши ҳақида сўзлар эканмиз, диннинг мафкура бўла олиши қай даражада маъқулу номақбуллиги хусусида ҳам бир оз мулоҳазά юритишимизга тўғри келади.

Мисолни яна олисдан — Амриқо хиндулари ҳаётидан оламиз.

Перу мамлакатадаги инклар ўзига хос юксак маданият яратган: Мисрдаги каби эҳромлар қурган, бир тарафлама юриладиган кўчаларни илк бор кашф этган (картошка билан жўхори-

ни ҳам ўшалар етиштирган), улуг-улуг шаҳарлар қурган. Аммо овруполик босқинчилар истилосидан кейин уларнинг ҳаёти таназзулга юз тутиб, ўзлари тўзиб кетган. Ўлик шаҳарлари қолган, холос. Ана ўша элатнинг бош маъбуди — Қуёшга қилган ибодатидан биргина парча ўқийлик: “О Қуёш! Сендан ўзга паноҳимиз йўқ. Бизга шундай қулай шароит яратгинки, биз ўзга халқларни батамом босиб олайлик! О Қуёш, ўтиниб сўраймиз, сенинг фарзандларинг, яъни биз — инклар ҳамиша босқинчи бўлиб қолайлик, ахир, сен шунинг учун яратмадингми бизни?!”

Ажабо, шундай маданий, ақлли инклар Қуёш худосидан (ахир, Қуёш ўша кезларда инклардан бошқа кўп-кўп қабилаларнинг ҳам олий илоҳи саналган!) ўзга юртларни босиб олишларида раҳнамолик қилишини сўраяптилар-а? Ҳа, бунга ишоняптилар ҳам... Қуёш худосининг кўнглини овлаш учун эса унга нималарни тўхфа қилмаганлар! Ҳатто “Қуёш қасри”ни ҳам қурганлар!

Хўш, нега энди шундай умидворлик билан яшадилар экан? Босқинчиликни илоҳдан илтижо этдилар экан? Бу илтижоларда жўяли мантиқ борми, деган савол туғилади.

Ҳа, бор. Маълумки, барча ибтидоий динларнинг, тўғрироғи, ўша дин ҳомийлари — илоҳларнинг “ҳаёт тарзлари”дан тортиб ўзларига хос “жамоа”лари ҳам айни қабилаларнинг ҳаёт тарзи ва жамоа қурилишидан нусха кўчириб тасаввур этилган. Илоҳларнинг “ҳаёти” ҳақида ўзгача тасаввурлар инкларнинг (нафақат уларнинг, ҳатто юнонларнинг ҳам) ақлига сиғмаган, бош илоҳ эса қабиллабоши сувратида идрок этилган. Табиий, бош илоҳнинг хотини ҳам, канизаклари ҳам, гуноҳкор бандаларга жазо берадиганлари ҳам (исломда Азроил), ҳатто ўзига хос мункар-накирлари ҳам бўлган. Ибти-

дой қабилалар, инчунун инклар ҳам, илоҳларни ўзлари каби ҳаёт кечиранди, уларда ҳам инсоний орзу-армонлар мавжуд, деб ўйлаганлар. Улар ўзликларининг олий шаклини илоҳларда кўрганлар-да! Шунинг учун Қуёш худосию унинг ақобирлари агар хайрихоҳлик қилса, қабиланинг армонлари ушалишига, демак, босқинчилик сиёсатининг амалга ошишига ишонганлар. Шу боис илоҳларга (аввало, Қуёшга) нафақат илтижо қилганлар, балки тухфалар бағишлаганлар (ўзига хос пора берганлар).

О, улар Қуёшни Ота деб ҳам атаганлар!

Дарвоқе, биз ўқиб баҳраманд бўлганимиз “Ибтидоий маданият” китобининг муаллифи Э. Б. Тейлорнинг гу-

воҳлик беришича, Қуёш худосидан босқинчилик йўриқларида мадад сўраган инкларнинг ҳозирги зурёдлари ўша ибодатлару тухфалар учун хижолат чекармишлар...

Кўринадики, умумбашарий ғоялар динларни инкор этмагани ҳолда улардаги айрим “нуқсонлар”дан сабоқ олиб, такомил топиб келаётган экан. Шунинг учун ҳам аксари маданий мамлакатларда диннинг давлатдан ажратилганига кўп йиллар бўлаётир. Демак, ҳар қандай қудратли дин давлатнинг сиёсат даражасидаги мафқурасига айланса, олам миқёсида талай зиддиятлару англашилмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўларкан. Дарвоқе, шундай бўлаётир ҳам...

3

Миллий мафқурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаш унсурлардан, бошқа эпат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, қўшни давлат ва халқлар, умуман, жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва пазат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор.

Ислом КАРИМОВ

Энди инсоний мафқуранинг кейинги асрларда қўлга киритган ютуқларидан устивори — инсонга ҳамиша инсон деб қараш бобидаги сифат ўзгариши ҳақида мулоҳаза юритсак. Ўйлаймизки, шунда миллий мафқурамиз мавзуга ўтиш осонроқ кечади ва умуминсоний қадриятлар орасида унинг қандай мавқега эгаллиги борасида мушоҳада юритишимиз енгиллашади.

Бугунги кунимиздан икки юз-уч юз йил ортга чекиниб, яна ўша Амриқо қитъасига боқсак, дарёлар бўйида баллиқ овлаётган, ўрмонларда ҳайвонлар кетидан (уларни ўлдиргани илоҳларидан ижозат сўраб) чопаётган қизил тан-

лиларни ва уларнинг тутун ўрлаётган гулханларию чўққисимон қапа-вигваллари, қўлга ўргатилган итлару отларини, иккинчи тарафдан тиш-тирноғига-ча қуролланган, ҳиндуларни аёвсиз қириб, уйларини ёндириб келаётган овруполик босқинчиларни кўрамиз...

Хуллас, Эски дунёдан Янги дунёга оч бўрилардек етиб борган ҳар хил қаланги-қасанги зўравонлар бир неча ўн йилликлар орасида бу ўлкани забт этдилар ва унга “Амриқо” дея ном қўйиб, ўзларини “амриқолик” деб эълон қилдилар. Булар орасида саргузашталаб хаёлпарастлар ҳам, дунёни ўрганишга қизиққан олимлару ўз дин-

ларини ташвиқ этишга борган миссионерлар ҳам бор эди. Ниҳоят, бу олақуроқ оломондан чиққан (Эски дунёнинг ақидаларини ўзлари билан олиб борган) ақл эгалари истисно бир (демократик) давлат тузиб, ўз конституцияларини битдилар ва “Ер юзи инсонлари ирқидан, келиб чиқишию миллатидан қатъи назар, бир-бирларига тенгдирлар!” деб эълон қилдилар.

Қизиқ, ҳиндуларни қираётган вақтда бирон бир зобитнинг хаёлига шу ўй келдимикан? Ёхуд, бу келгиндиларнинг ўзи турли ирқдаги одамлар бўлгани, ўртада жанжал кўпса, бир-бирининг кушандасига айланиши тайин эканини аниқ идрок этгани учун ушбу — “инсон тенглиги” ғоясигина “балогардон” бўлишига ишониб, бу ғояни қонун кучи билан мустаҳкамлаб олдимиз?

Шу нарса аниқки, бу ақида энг буюк эҳтиёж (ё ҳаёт, ё ўлим) туфайли юзага чикди.

Мана, бугунги кунда Америка Қўшма Штатларида инсон озодлиги ва тенглиги энг мўътабар қадрият бўлиб қолганига гувоҳимиз.

Амриқо мафкурасининг ушбу ғояга содиқлигини унинг санъати ҳам исбот этаётир: чунончи, Янги дунёга қадам қўйган овруполликларнинг ерлик халқ билан муносабатига бағишланган кино асарларида босқинчи аждодларнинг авомга етказган жабру жафолари очиқойдин, ҳатто алам-ачиниш билан тасвирланаётир; бу ҳам етмагандек, ўша ҳиндулар айрим инсоний фазилатлари билан “оқ танли”дан баланд тургани ҳам кўрсатилаётирки, бунда чин дилдан тавба қилиш, марҳумлар руҳидан узр сўраш, айбини бўйинга олиш ҳоллари яққол кўзга ташланади.

Бироқ шу тобда каминанинг ёдига бошқа бир нарса тушиб кетди: Иккинчи жаҳон урушида ирқий назария ижроси йўлида мислсиз ёвузликлар содир этилгани учун Германиянинг со-

биқ канцлери Хелмут Коль барча азобланган халқлардан авф сўраган эди.

Шу ўринда фашистлар мафкурасидаги (бу мафкура учта асосга суянарди: пангерманизм, антисемитизм, словянофобия. — **Ф. Ницше**) бир нозик жиҳат ҳақида жиндак мулоҳаза юритайлик. Германия ўттизинчи йилларданок давлат сиёсати даражасига кўтарган “ирқий ғоялари”ни, яъни немис миллатининг олий (орий) ирққа мансублиги, демак, дунёдаги бошқа ирқу миллатлар устидан “ҳукмронлик юритишга ўзини ҳақли” деб билгани учун жаҳон урушини очдими ёки яна бошқа сабаблар ҳам бормиди?

Сабабларнинг сабаби бор эди!

Ажабо, Германиянинг машҳур канцлери Бисмарк урушдан ярим аср муқаддам бундай деган эди: “Буюк давлатлар дунёни бўлиб олдилар. Биз немислар эса четда қолдик. Жуда катта адолатсизлик рўй берди. Шу боис дунёни қайтадан бўлиш керакки, Германия ҳам ўз улушига эга бўлсин!”

Ирқий назария — фашистик мафкура айни шу мақсадни амалга ошириш учун ишлаб чиқилган экан, ушбу назариянинг ўзига хос асосчиси Адольф Гитлер “Майн Кампф” асарини ёзаётганда бу ғоялар инсониятга гайрлик эканини билмаганмиди?

Жуда биларкан-да: йўқса, ўзини ўлдирмас эди. Ва унинг маслақдошлари ҳам бирин-кетин ўзларини ўлимга маҳкум этишмас эди. Ахир, худкушликдан ҳам оғир тавқиляънат борми дунёда!

Халқаро трибунал фашистларни башариятга хиёнаткорликда айблаб, “инсониятга қарши жиноят содир этдилар”, дея ҳукм чиқарди.

Ҳайрон қоласан киши: ҳеч замон бирон бир мамлакат суди уюшган жиний гуруҳ ёки давлат раҳбарларига шундай айб қўйганми?

Бу ҳукм ер юзи инсонларига қиёмат-

да ўликларни тирилтириш учун Исрофил чаладиган сур товушидек таъсир этганига шубҳа йўқ: сўқир кўзлар ҳам очилиб, оламу одам ҳаётига ўзгача нигоҳ билан боқди.

Бу энг устивор қадрият, яъни бани башарнинг тенглиги — умумбашарий ғояларнинг тантанаси эди.

4

У (миллий мафкура — Ш. Х.) Ватанимизнинг шонли ўтмиши ва буюк кепажагини узвий боғлаб туришга, ўзимизни улуг аждодларимиз боқий меросининг муносиб ворислари деб ҳис қилиш, шу билан бирга, жаҳон ва замоннинг умумбашарий ютуқларига эришмоққа йўл очиб берадиган ва шу мақсадларга муттасил даъват этадиган ғоя бўлиши керак.

Ислом КАРИМОВ

Қабила ҳаётида рўй берган ўша воқеа сабабчиларининг феълу атвори, хатти-ҳаракатидан кўринадики, уларнинг табиатида, ички табиий тугёнларида эрк ҳисси устун экан. Ва кейинги минг йилликларда ҳам ҳаётнинг ҳар бир жабҳасидаги кутилмаган воқеа-ҳодисага муносабатда шу хусусият устивор бўлган.

Демак, ўшанда мамлакатнинг четчеккалари — тоғ ёнбағрию дарё ёқасида мазмунан ибтидоий, аммо яшаш учун барча шароити мавжуд одми ҳаёт тарзи ҳукм сурарди. Мамлакат марказида эса шаҳарлар бино бўлиб, ҳунармандчилик, косиблик, темирчилик, заргарлигу меъморчилик ҳам ўзига яраша ривожланишда эди. Бу ерда ҳам Олий тангрига топинишар, ихлос-этиқод четдаги қабилалар даражасидан фарқ қилмас эди. Лекин марказ жойларда кибор доиралардаги урф-одатларнинг бажарилишида тафовут бор эди: улардан айрими тантанавор руҳда ўтказилса, баъзилари

эътибордан четда қоларди. Аслида бу ўша макондаги одамларнинг маданий ва маънавий (ҳиссий ва ақлий) даражасига боғлиқ бўлиб, уларнинг ботиний эҳтиёжи туфайли содир бўларди.

Масалан, Ўт тангрисига сифиниладиган ибодатхоналар дастлаб шаҳарларда қурилган. Шу важдан унинг “обрў”си кўтарилиб, оқибат уни Қуёш билан менгзаш кайфияти пайдо бўлди. Кейинчалик аксар шаҳарликлар (бойдан тортиб камбағалигача) Қуёш тангрисига сажда қила бошлади. Саҳар уйғонишлари ҳамон офтобга боқиб, унга салом беришар ва ўзларини “фарзанд” каби тутиб, кундалик ишларида мадад сўрашар эди. (Тўмариснинг онтини эсланг: “Қуёш номи билан қасамёд қиламанки...”)

Моҳият-эътибори билан бу — оташ-парастликнинг худди ўзи, унинг нишонлари бугун исталган гўшадан топилади: келин-куёвни ўт атрофида айлантириш дейсизми (тозарсинлар учун), “чироқ ўйин” дейсизми (айниқ-

са, Хоразмда яхши ўйнашади қўлла-рида шам тутиб), ис чиқаришу азизлар хилхонасида чироқ ёқиш дейсизми...

Қадимшунос олимлар Ўт, Сув, Ер ва Кўкка ихлос қилишни — “фетишизм” (маълум бир нарсага ихлос қўйиш орқали унга илоҳий тус бериш) деб таърифлайди.

Ана шу “тўрт унсур”га Тангри деб қараш ва улар устидан Олий кўк (Куёш) тангрисини Бош илоҳ деб тан олиш оқибатида Туронзаминда зардўштийлик динининг куртаклари ниш ота бошлайди. Табиийки, у бошқа илоҳларни ҳам ўз ичига сингдириб, уларни алоҳида номлар билан атайди, ўзига яраша ва-зифасини ҳам тайин этади. Ниҳоят, (мелоддан олдинги мингинчи йилларда) диннинг муқаддас китоби “Авесто” дунёга келади. Унинг яратилиши Куръоннинг нозил бўлишига (Куръондан 1500 йиллар бурун) ўхшайди. Олий илоҳнинг айтганларини пайғамбар Зардўшт ташвиқ қилади...

Шу ўринда исломнинг Туронзаминга кириб келиши ва нисбатан кам қаршиликка учраб ёйилишининг сабабини эслаш фойдадан холи бўлмайди. Маълумки, бу замин одамлари Олий тангрини тан олишар, оламдаги барча фалокатлар, маъмурлигу осойишталик унинг марҳаматию қаҳрига боғлиқ деб билишар ва ишонишар эди. Шу боис исломдаги Ёлғиз оллоҳ гоёси уларга Ёлғиз тангри тимсолида кўринганига шубҳа йўқ.

Орадан юз йилликлар ўтиб, ерликлар Олий тангриларини Оллоҳ билан ёндош қўйиб ишлатадиган бўлишди: Тангри таоло.

Туронзаминга зардўштийлик ҳукмрон пайтида (мелоддан олдинги ва кейинги илк асрларда) шимолий кенгликлардан (Хитойнинг тазийқи остида) силжиган, “турк” аталмаса-да, туркий лаҳжада сўзлашувчи қўшон-юиджэлар Туронзамингагина эмас,

Ҳиндистоннинг ҳам тенг ярмигача эниб бориб, бу ўлкаларни забт этди ва Буюк кушонлар империясини тузди. Аммо маданий-диний жиҳатдан қуйи поғонада экани боис ҳамда сиёсий-ижтимоий сабаблар (шуниси тўғрига ўхшайди) тақозосида хиндларнинг Будда динини “салтанат дини” деб эълон қилди. Буддапарастлик ибодатхоналари қурила бошланди. Масалан, биргина Бақтриянинг ҳозирги Сурхондарё тупроғида бешта ибодатхона тикланди. (Уларнинг қолдиқлари ҳамон бор.) Империянинг шимолий чегараси Тошкентда ва Фарғонада ҳам (кушонлар Фарғона орқали жанубга ўтишган, Косоннинг ўша замонларда Кушон деб аталгани ҳам шундан) бундай ибодатхоналар қурилган. Табиий, Буддани тарғиб қилиш учун бошқа тадбирлар ҳам кўрилган.

Бироқ Кушон империяси инқирозга юз тутиши билан Буддадан путур кетди, ибодатхоналар кўмиб ташланди. Унинг ўрнида зардўштийлик дини “тахтга ўтирди”, оташкадалар тикланиб, зардўштона урф-одатлар яна устивор бўлди.

Демак, Будда динини номига қабул қилган эканлар-да? Бироқ уларнинг Буддага қарши очик кураши ҳақида тарих саҳифаларида гап йўқ-ку?!

Хўш, нега қабул қилишмади?

Сабабини тубжой аҳолининг феъл-атворидан излаш лозим. Фаҳмимизча, бу халқ Будданинг “Зулмга қаршилик кўрсатма!” деган энг бирламчи талабини кўтара олмаган. Ахир, мустақилликни ҳар нарсадан устун қўювчи, ўз қадр-қимматини қадрловчи бу халқ зулмга бўйин эгиб туролмас эди-да. Будда (демак, кушонлар ҳам) кириб келишидан анча олдин бу сифатни намойиш қилганин Искандар Мақдуний легионларига қарши ватан озодлиги учун қандоқ курашган эди!

Эсланг: отаси Филиппнинг мағлу-

бияти учун Эрон шоҳидан ўч олиш мақсадида Искандар Эронни эгаллар экан, ўзини шоҳнинг ғойибона ўғли деб аташга-да (мақрга) рози бўлиб, сўнгра шимолга қўшин тортди. Бақтрияни босиб олиб Суғдиёнага киргач, бир кечада 120 минг маҳаллий халқни қурбон қилди. Сўнг ўзи танг аҳволда қолди. Босқинчига қарши бош кўтарган халққа Спитамен¹ йўлбошчилик қилди.

Бу заминга Будда ва ислом кириб келиши жараёнида халқда ажиб бир фазилат пайдо бўлган эди: динларнинг яхши жиҳатларини қабул қилиб, номаъқулига бефарқ қолиш, ўзга этиқодларни ҳақорат қилмаслик ва ўша этиқоддаги инсонларга ғаним деб қарамаслик.

Туронзамин кишиларидаги бу ажиб сифатлар уларнинг ботиний (қалб ва онгдаги) мафқураларига шу қадар мос тушганки, оқибатда энг олий инсоний таълимот — тасаввуфнинг пайдо бўлиши нафақат Турон мамлакатининг маънавий-ижтимоий ҳаётига, балки Фарб оламининг ҳам ақлю ҳиссига таъсир этиб, умумбашарий ғоя тусини олгани ҳаммага аён. Бу, замонавий тил билан айтсак, суперинсоний хислатлар жамулжами эди ва унинг мақсади — Олий Ҳақиқатга етишиш. Бу заҳмат ва такомил жараёни мингдан бир кишига насиб этарди.

Сўфийликнинг “комил инсон бўлиб яшаш” ғояси ҳамда бу даражага кўтарилиш йўлидаги теран дастурлари жамиятнинг деярли ҳар бир қатламига мос тушди. Таълимотнинг мухлислари кўпайиши баробарида комил инсон бўлишга интилиш ҳамда олий сифатларни ўзида барқарор этиш истаги мавжуд маънавий-маърифий ва ижтимоий тамойилларга ўз таъсирини ўтказибгина қолмай, шу тамойиллар замиридаги ўзига хос мафқуранинг пировард мақсадларини ҳам белгилаб берди.

Зеро, комил инсон бўлиш баркамол жамиятнинг барпо бўлишини ҳам тақозо қилар эди...

Гап яна миллий мафқурамиздаги башарий сифат ўзгаришлари ҳақида.

Ислом зардўштийлик унсурларини (хусусан, урф-одат бобида) ўзлаштириб жамиятнинг умумғоявий йўлини белгиловчи куч сифатида ҳаракатланаётган бир паллада диний чекланишлардан холи мафқура ҳам шаклланиб, мавжуд ҳаёт тарзига ўз таъсирини ўтказаяётган эди.

Бу гаплардан мақсад илк ришталаари қабилачилик даврига бориб тақалладиган миллий мафқурамизнинг эркин ҳаракатига ислом дини арбоблари нафақат ғанимлик назари билан қаради, балки ўзидан олдинги даврларни (Шумер, Бобил, Грек даврларини ҳам) “жоҳилият” деб атади. Мафқурамиз эса бу жараёнда янги-янги сифатлар билан бойида.

IX аср. Ибн Сино Бухоридан қочиб (қочишига Ғазнавийнинг урушга тараддуди ва Бухорода диний мазҳабларга муросасизлик сабаб бўлган²), Хоразмда яшаётган Беруний олдида боради. Хоразмшоҳ Маъмун саройидаги академияни бошқараётган Беруний Ибн Синони кучоқ очиб кутиб олади. Уни вазир Суҳайлига таништиради. Икковлон ёш бухоролик олимни Маъмун хузурига олиб кирадилар. Шоҳ Ибн Синонинг энгига сарполар ёпиб, унга энг нодир асарлар тўпланган кутубхонасидан фойдаланишга ижозат беради. Ибн Сино бу даргоҳда кўп нарсалар ўқийди, тинмай изланади. Шунинг учун “Тиб қонунлари” асарини шоҳнинг марҳамати ва олижаноблиги ҳаққи, “Маъмун қонунлари” деб атайди.

Кунларнинг бирида Маъмун барча илм аҳлини даргоҳига чорлаб, бир армонини тахминан шундай баён қиладди: “Бизда илмнинг кўп соҳалари ка-

¹ Спитома — пайғамбар Зардўштнинг наслий номи.

² Ибн Сино эркин карманийлар мазҳабига мойил эди.

мол топмоқда. Лекин яна бир илмга эҳтиёж сезилаётир. Бу — инсон қонунлари илмидир. Ана, Юнонистонда Арасту “Сиёсат” деган асар ёзган, Афлотун эса “Қонунлар”ини қолдириб кетди. Бизга ҳам шундай бир инсоний комус даркор”.

Шоҳ олимларга олти ой муҳлат беради. Беруний бошлиқ алломалар айтилган муддатда қомусий мажмуани Маъмунга топширишади.

Бу асар ўзига хос конституция бўлганми, ахлоқ кодекси ёхуд умумий бир мафкура тизими бўлганми — бизга қоронғи. Маълуми шуки, унинг илк саҳифаларидаёқ инсонлар Оллоҳ наздида қандай тенг мавқеда бўлса, бир-бирининг олдида ҳам шу тахлит баробарлиги қатъий таъкидланган эди. Лекин шоҳ билан гадо қачон баробар бўлибди!..

Искандар Эронни забт этганида унинг шоҳи Бақтрияга қочади. (Ўшанда Бақтрия Эроннинг вассали бўлган.) Жаҳонгир уни тутиб келиш эвазига фалон минг динар мукофот ваъда қилади. Бақтрия ҳокими Бесс қочоқ шоҳни қўлга туширади-да, дарҳол калласини кесиб Искандарга келтиради. Фотиҳ шу заҳоти Бесснинг бошини танасидан жудо қилишга фармон беради ва: “Бу — шоҳни ўлдирди. Шоҳни шоҳгина қатл этиши даркор. Чунки шоҳлар — Улуғ Тангри тарафидан тайинланган зотлардир...”, дейди.

Бу борада Искандар билан ҳаммаслак бўлган Маъмун бундан қаттиқ хафа бўлади (ҳақоратланган сезади ўзини) ва олимларни зиндонга ташлашни буюради.

Қизиқ-да, шоҳнинг марҳамати орқасида иззат-хурматда яшаб келаётган илм аҳли “қадимдан шундай бўлиб келган”, дея шоҳлар — шоҳ, гадолар — гадо эканини айтиб қўяқолса бўлмасмиди?

Бўлмасди. Негаки, ўшанда дунёвий илмлар юксак тараққий этиши баробарида маънавий қадриятлар янги поғонага кўтарилган эди. Демак, ҳалигдай “шаккок” она ҳақиқатларни айтишга ҳам вақт етди, деб ўйланган бўлиши керак-да. Қолаверса, инсонларнинг ўзаро тенглиги ғояси ҳар қандай баркамол жамиятнинг ақлий ва ҳиссий ғалабаси бўлиб, мафкуранинг ҳам ўзагидир.

Х а с р. “Эй Раббим, менинг тоатибодатларим — Сенинг жаннатинг умидворлиги ёхуд дўзахингга тушиш кўркуви ҳам эмас (демак, ўзим учун, яъни Сен учун!)” деб баралла айтган шайх Жалололдин Румий вафот этди. Унинг тобути орқасидан эргашган аҳли уламанинг бири мусулмон имоми, мана бу — бошида пўтаси бор коҳин — арман руҳонийси, қафтдек тақяни бошига бостириб қўйгани — яҳудий раввини, бошқаси Будда, Конфуций динларининг пешволари эди... Қандай ажиб-орзуманд манзара! Инсон зотининг улуғлиги, башарнинг аслан бирлигини намоиш этувчи манзара!

Ажабо! Ўшанда қомусий олим Абу Наср ал-Форобий “Фозил одамлар шаҳри” деган асарида комил инсонлар жамиятининг талай устқурмаларини баён қилган эди. Исломиий мафкура (умуман) ҳукмрон тузумда яшаб шундай истисно бир жамиятнинг асослари ҳақида фикр юритиш улуғ иш эди.

Оврупода бунга ўхшаш ғоялар Руссонинг рисолалари, “Корсика оролидаги ҳаёт” асари ва Вольтернинг тадиқотларида Форобийдан 600 йил кейин пайдо бўлди.

Ушбу мулоҳазаларнинг ўзиёқ Шарқда миллий мафкуранинг тамал тоши Х а с рлардаёқ қўйилгани ҳамда инсон ва жамиятнинг қандоқ бўлуви ҳақида ҳам аниқ тизимлар мавжудлигига далилдир.

Жамиятнинг, жамият аҳлининг мустаҳкам ва равшан мафкураси бўлмаса, ўз олдига қўйган аниқ бир мақсад-муддаоси бўлмаса, у муқаррар равишда инқирозга юз тутади.

Ислом КАРИМОВ

Амир Темур тадбиркор ва ёвқур, мўғул босқинидан озод бўлиш орзусида юрган мағрур амирлар ва сўфийлар таъсирида ақлини таниган, бировига шогирд тушиб, бировини пир деб билган одил инсон эди. У мўғулларни юртдан қувиб, давлатни ўз қўлига олиш ниятида ҳаракат қиларкан, дўстга ҳам, душманга ҳам адолатли бўлишга интиларди. Аслида бу хислатлар унда табиатан мавжуд эди. Шунинг учун унинг иши фақат олға босди, буюк давлат ароби ва зукко сиёсатдон бўлиб етишди.

У умри поёнида битган насихатномаси — “Тузуқлари”да шундай дейди: “Қайсиким юртда адолат оёқости этилса, фуқаронинг ризқи қийилиб, аҳли уламо нописанд бўлса, мамлакат ривождан тўхтаб қолган эса, ўша мамлакатда адолат ва ҳақиқатни ўрнатиш улус амирларнинг бурчидур...”

Бу гаплар бугунги кунда БМТнинг дунё миқёсида қабул қилинган келишувларни бузиб, инсон ҳуқуқларини поймол этган, пироварди, урушқоқлик сиёсатини юргиза бошлаган давлатларга нисбатан қўллайдиган иқтисодий жазоларию ўша мамлакатга қўшин киритиб, адолат ва инсофни тиклаш борасидаги ҳаракатларини эслатмайди-ми?

Эслатганда қандок!

Соҳибқирон “Куч — адолатдадир!” деган шиорни ўртага ташлаган, ундан ҳаргиз чекинмаган эди.

Қизик, оламшумул бу йўриқлар

Қуръони каримда борми? Балки ҳадиси шарифда бордир? Мен илоҳиётшунос эмасман, бироқ шу нарсага аминманки, мазкур ўғит миллий мафкуранинг энг самарали йўриқ ва талабларидандир.

Ёхуд, Амир Темурнинг ўзга миллат вакилига “турк бўлмагани” учун айрича муносабат билдиргани тарихда борми? Аксинча, Шерозга борадими, араб қишлоқларидан ўтадими — ўша ерда азиз саналган кишиларнинг хилхонаси борлигини билса, уни зиёрат қилиш баробарида қабрни таъмирлаш чораларини ҳам кўрган. Бу форс, бу араб деган гап хаёлига ҳам келмаган. Аксинча, турли юртларда истиқомат қилувчи шайх, сўфий, олиму уламолар билан доимо ёзма мулоқот олиб борган. Ажаб, наинки Туронзамин, балки ярим дунёни эгаллаган барлос амирининг туркий тил ёки урф-одатни йўлига бўлса-да жорий қилишни ҳатто ўйламаганига ҳам ҳайрон қоласан. Ҳолбуки, у ўз миллатини буюк бир муҳаббат билан севарди!

Амир Темур киндик қони тўкилган Шаҳрисабзни бетакрор бир қиёфада кўришни орзу қилар, Туронзаминдаги раиятнинг осойишта, фаровон ҳаёт кечириши учун қайғурарди. У Самарқандни “сайқали рўйи замин”га айлантириш учун қаламравидаги ўлкалардан тошйўнару гиштерар, меъмору дурадгор, ҳатто хаттотгача пойтахтга олиб

келди, уларга барча шароитни яратди.

Амир Темур комил мусулмон эди. Айни чоғда у шариат қоидаларига (сўфийлар каби) ҳамма вақт ҳам итоат этавермас эди. Масалан, шариат ишхуш кўрмайдиган мунажжимларни жуда эъзозлар, осмон жисмлари ҳаракати билан инсонлар тақдири орасида во-басталик борлигига ишонар эди.

Жаҳонгирнинг суюкли невараси Улуғбекнинг жаҳоншумул мунажжим бўлиши ва у яратган юлдузлар харитасининг “Зижи Кўрагоний” деб аталишига таажжубланмаса ҳам бўлади.

У “ўлимни — ҳақ” деб билган бир муслим сифатида ворисларига бот-бот такрорлар эди: “Аҳил бўлинглар, адолатли бўлинглар, ўзаро урушларга йўл қўймангларки, мамлакат бўлиниб кетиши мумкин — халқ оғир аҳволда қолиши тайин, оқибат ҳамма нарсадан мо-суво бўлишларинг мумкин”.

Бу гаплар фақатгина насиҳат-ўғит эмас, балки Амир Темур мафкурасининг ажралмас қисми, ўтмишу замондошларидан ўрганган аччиқ сабоқлари, ҳар қандай давлатнинг ҳам барқарор бўлиб қолишидаги дунёвий шартлар ва давлат пойдеворидаги мустаҳкам фиштар каби эди.

Амир Темурдан кейин Туронда яна бир неча подшоликлар ўтди: сўнгги темурий Бобур, шайбонийлар, манғитийлар. Булар даврида ҳам маънавий-ижтимоий соҳаларда силжишлар бўлди, албатта. Соҳибқирон даврида урфга кирган фан соҳаларига эътибор, санъат ва илм аҳлига ҳомийлик, анъаналарнинг давомийлиги ўз ривожини топаверди. Темурдан кейин ҳам бир неча аср давомида мамлакатни бошқаришда у суянган диний-дунёвий мафкуранинг таъсири сезилиб турди. Бироқ буларнинг бари инқироз даврида-

ги хушёр тортишларга, тўғрироғи, ҳалокат чоҳига яқинлашаётган жонзотнинг ўқтин-ўқтин сергак тортишига ўхшаб кетар эди.

Ниҳоят, Амир Темурнинг ҳадиклари рост бўлиб чиқди: Турон талашда қолиб, кўпдан-кўп ерлардан маҳрум бўлди, бутун мамлакат Хоразм, Қўқон ва Бухоро хонликларига бўлинди. Шундоқ ҳам бир-бири ила келиша олмай, жиққамушт бўлиб турган гўзал бир ўлка шимолда юҳо-аждаҳодек бош кўтарган Рус империяси чангалига тушди. Русия бу хонликларни битта-битталаб босиб олди ва Туронзамин қисматиға нуқта қўйилгандек бўлди.

Русиянинг Пётр Биринчи тамал тошини қўйган мустамлакачилик мафкурасидаги бош талаблардан бири — забт этилган ўлкалардаги аҳолини руслаштириш эди. Шу сиёсатни оғишмай амалга ошириш асносида Пётр замонида 70-80 миллиондан ошмаган руслар Лев Николаевич Толстой даврига келганда (ниҳояти икки юз йил орасида) 150 миллионга етди.

Ерлик халқларнинг тилини, табиийки, дини ва урф-одатларини йўқотиш сиёсати ўтмишдаги мустабидлардан биронтасининг ҳам хаёлига келмаган эди. Тўғри, Туркистонда бу сиёсатнинг амалга оширилишида нозикроқ йўлдан борилди. Масалан, рус-тузем мактаблари очилди, бу даргоҳни битирганларга катта имтиёзлар берилди. Аслида бу мактабларда рус халқи улуғланиб, асосан рус маданияти (санъати) тарғиб қилинарди. Мақсад “сарт”ларни ўз маданиятидан (санъатидан) узоқлаштириш, улар ичидан мустамлакачилик сиёсатининг маҳаллий тарғиботчиларини тайёрлаш эди. Аммо тез орада маълум бўлиб қолдики, “ёввойи сартлар”нинг илмга қобилиятли, мустақил фикр юритишга интилувчан бо-

лалари дарҳол оқу қорани таниб, ҳатто ўзларининг, яъни Туркистоннинг узок тарихига қизиқиб, мамлакат аҳволини мушоҳада этишга интилаётирлар...

Йўқ, бу “туземец”ларга бошқачароқ ёндашиш керак. Кўзлари очилмасидан, яъни рус тилини ўрганиб, Овруподаги давлат тузилишларига қизиқмасидан бурун уларнинг аслича — мискин ва итоаткор бўлиб қолишига эришмоқ зарур.

Бу борада қуйидаги факт фикримиз исботи бўлади. Тошкент генерал-губернатори ўз саройига сарт бойваччаларидан талайини меҳмонга чақиради. Бир хушомадгўй руспараст бой зиёфатга ўз фарзандини ҳам олиб келади. Зиёфат қизғин маҳали губернатор болани илиқ сўз билан алқайди, бола ўрнидан ирғиб туриб губернатор жанобларининг қўлини ўпмоқчи бўлади. Губернатор (одатига зид тарзда) қўлини кескин тортиб: “Болакай, сен мусулмонсан. Мен сен учун кофирман. Менга сира интилма. Қандай бўлсанг, шундай бўлиб қолавер”, дейди. Бу гапга даврадагилар аввалига ҳайрон қолишади-ю, кейин чапак чалиб юборишади. Жуда кам одамгина шу ҳаракатнинг ўзида катта бир сиёсат ётганини тушунарди.

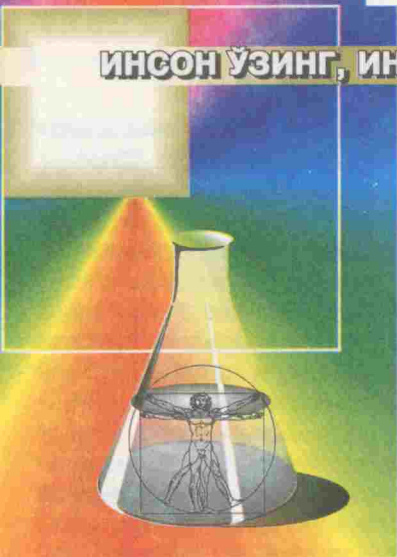
Ҳа, чор Русияси ўзбеклардан чиқадиган зиёлилларнинг руспараст бўлишини жуда-жуда хоҳлар эди. Аммо уларнинг кўзи очилаётгани, ўз миллати тақдири ҳақида қайғураётгани баробарида Овруподан ҳам бир нималарни ўрганишга интилаётганини кўргач, тактикани ўзгартиришга мажбур бўлди. Яъни ерлик халққа нисбатан шафқатсизлик, қўполлик қилиш, ҳар қадамда уларни камситиш ва русларга мажбу-

ран сифинтириш сиёсати таомилга кирди. Шунинг натижаси ўлароқ, Тошкент кўчаларида рус кишисига эгилиб салом бермаган ўзбек дарҳол калтакланиб, хибсга олинди, истироҳат боғлари дарвозасига “Сартам и собакам вход воспрещён!” деган ёзувлар қоқиб қўйилди. Машхур адибнинг ҳикоясидаги лавҳани эсланг: рус полисмени ҳориб-толиб келиб скамейкага ўтирган олачопонли фарғоналикни қандай уриб ҳайдади...

Бу орада Русиядан бутун-бутун киш-лоқлардаги минглаб (кейин юз минглаб) оилалар Туркистонга кўчириб келтирилди. Ўз-ўзидан, уларга энг яхши, ҳосилдор ерлар берилиб, маҳаллий аҳоли сувсиз, қатқалоқ ерларга ҳайдаб юборила бошланди. Худди шу лаҳзадан христианликни тарғибу ташвиқ қилиш ҳаракати авж олди. Масалан, оддий ўзбек ёки қирғиз молини суғориш учун эмас, чанқоғини қондириш учунгина сувга келганида, унга: “Христианликни қабул қилсанг, сув ичасан. Бўлмасам — йўқ!” деган шартлар қўйилди...

Табиий, Русиянинг бу жабр-зулмига қарши чиқишлар, кейинчалик исёнлар бўлди: Пўлатхон исёни, Жиззах қўзғолони, Тошкентдаги тўполонлар. Бу вақтда нафақат исёнкорлар, балки хур фикрли жадид зиёлиллар — миллатнинг гуллари ҳам етиша бошлади (уларнинг бир қисми рус-тузем мактабларини, сўнг Петербург ҳуқуқшунослик дорилфунини битирган, бир қисми эса Қозон ва Истанбулда ўқиган эди). Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Мунаввар Қорию Алавийларнинг туркий дунё маърифатчилари (Исмоил Фаспирали, Заки Валидий) билан муносабатларини ёдга келтиринг.

Охири келгуси сонда

Абдусалом НОРМАТОВ

МУВОЗАНАТ МАНЗАРАЛАРИ

Дунёнинг икки кутби

Ўзингни ўзинг ёмон деб ҳисоблаб юрган одамлар орасида кўриш қувонарли ҳолми, ачинарлими? Қувонарли деганимиз шулки, гўё сен кимлигингни англадинг, хато ва камчиликларингни тушундинг, энди уларни тузатишга киришишинг, ҳатто ҳаётингни бутунлай бошқатдан бошлашинг мумкин. Ачинарлиси эса — қанча умринг зое кетибди, энди унинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайди. Бу ҳол уйкудаги босинқирашга ўхшайди: қўрқинчли махлукдан қочиб қутулмоқчи бўласану, қўл-оёқларинг қимирламайди, бақирмоқчи бўласан — овозинг чиқмайди, уйғонсанг — олам гулистон; бунда-чи, уйғоқсан, ёшинг ўтган сари ожизликнинг мингёқлари вужудингни тобора маҳкамроқ исканжага олади, ўзингдан қочиб қутула олмайсан.

Э, кўрқма, аслида бундай ҳолатлар китоблардагина рўй бериши мумкин, ҳаётда эса бошқачароқ кечади. Кўпинча ақлли одамлар бундай ҳолатдан ўзларини олиб қочадилар, ҳаётдан мамнун ва қилаётган ишларидан рози бўлган кишилар эса бу ҳақда ўйлаб кўришга вақт тополмайдилар. Яна, одам

боласи олдидаги икки нарсдан — қувонч ва қайғудан доимо биринчисини танлайди — бандасига шуниси маъқулроқ. Фам ва ташвишни, дардни қувонч билан қарши олишга инсон ўрганмаган. Аммо, боя тилга олганимиз — инсон ҳаётининг жуда қисқа бир лаҳзасида рўй берувчи ҳолат умрининг муҳим бўлагидир. Хуллас, бир одам кунлардан бир куни ўзининг худбин эканини англаб қолди ва шу чоққача бошқалар учун яшайпман дея ўзини алдаб юрганини тушунди: маълум бўлдики, на ўзи учун яшабди, на бошқалар учун, на ўтмиши бор, на келажаги. Албатта, бундай пайтларда ҳар қандай одам ўша азалий саволларга рўбарў келади: яшашдан мақсад нима? Ким учун, нима учун яшамоқ керак? Бошқалар учун яшашга арзийсанми ўзи? Бошқалар арзийдими уларни деб сен жон фидо қилишингга?

Жавоб бериш мушкул, яна каллангани сархушлик чулғайди, яна ҳаётинг эски ўзанда давом этаверади. Йўқ, шошма, бир зум тўхта, бу ҳақда келишиб олмасак бўлмайди. Ҳамма инсоний ғоялар бошқалар учун яшашга ундайди, ҳамма китоблардаги асл қаҳрамонлар бошқаларни деб яшаган. Сен

хам ана шундай қахрамонлар қаторида туришни истамайсанми, тарих зарва-рақларида номинг қолишини хоҳламайсанми? Демак, худбинсан...

Асли ҳар қандай одамда шон-шуҳратга бурканиш истаги бўлади — буни унинг гап-сўзларидан, хатти-ҳаракатидан англаш қийин эмас. Демак, жасорат билан шон-шуҳрат битта нарса экан-да?..

Йўқ, эзгулик ва худбинлик дунёнинг шундай иккита кутбидирки, улар ҳеч қачон бирга бўла олмайди. Ўзингдан воз кечиб, бошқалар учун яшаш — ҳақиқий жасорат, бошқалар учун яшашни шон-шуҳрат воситаси қилиб олиш эса худбинликдир. Инсоннинг вужуди шундайки, оғир меҳнатдан сўнг албатта дам олмоғи шарт — бусиз роҳат ва завкланиш йўқ, бусиз ижод бўлмайди, бусиз меҳнат азобга айланади. Агар бошқалар учун яшашни балад тоғнинг чўққиси десак, умрни ана шу чўққига олиб чиқувчи сўқмоққа ўхшатиш мумкин, шон-шуҳрат эса сўқмоқ четидаги дарахтларнинг сояларидир. Турган гапки, шон-шуҳрат соясида узокроқ қолиб кетган одам кўзлаган манзилига ета олмайди. Аммо ўзингдан воз кечиш

дарвешлик эмасми?

Бошқалар учун яшайман деб ўзингни буткул унутсанг, таъна-дашномларга қолсанг, сенга телба, савдойи деб

лақаб тақсалар, кишига алам қилмай-дими? Нима кераги бор бундай ҳаётнинг? Йўқ, сен агар ўзинг ёмон деб билган одамлар тўдасида қолиб кетишни истамасанг, ўз сўзинг, ўз фикринг ва дунёқарашинг бўлсин — мана шулар учун яшасанг арзийди; майли, ўзингдан воз кеч, лекин ўз “мен”ингни қўлдан берма. Ўз “мен”и бўлмаган одам инсон эканини исботлашга қодир эмас. “Мен”инг билан баробар юр, ундан бир қадам ҳам ортда қолма — тўдага ем бўласан, ундан ўзиб кетма — шуҳрат-парастга айланасан. Шундагина “мен” деб гап бошласанг ярашади: энди худ-

Будда таълимотида теран фикрлаш тараққиёт ва тириклик йўли ўлароқ талқин этилади. Зеро, тафаккур тўхтаган жойда таназзул бошланади; фикрламайдиган инсон манъан ўликдир. Маънавий ўлим жисмоний ўлимни тезлаштиради, жисм соҳибига беҳад кўп жафолар келтиради.

Адбусалом Норматов — юрист, ички ишлар ходими. Олимликка, файласуфликка даъвоси йўқ. Бу уни мақтшга ёки камситишга асос бўлолмайди, албатта. У ниҳояти фикрлайдиган инсон. Тўғри, баъзи ҳолларда ортиқча сўзамоллик қилган ёхуд фикрини равонроқ ифода этолмаган бўлиши мумкин. Бироқ матнда бўртиб турган фикр кишининг эътиборини тортмай қолмайди. Эҳтимол, кимгадир бу мулоҳазалар янгилик туюлмас. Шу ўринда “янгилик — унутилган эскилик” деган ҳикматни эсламоқ ўринлидир. Лекин муҳими бу эмас, муҳими — муносабат ва фикрлашда. Масалага тўғри ёндашилса, уйғоқ тафаккур ила қаралса, моҳият ойдинлашуви аён.

Муаллифнинг ушбу ҳаётий мушоҳадаларини тафаккурнинг безовта тўлғонишлари деб аташ мумкин. Мана шундай фикрлашга қобил фарзандлари бор миллатнинг келажак йўли ойдин ва равондир. Бу йўл, шубҳасиз, эзгулик ва безаволликка олиб боради.

бин эмассан, энди бошқалар тўғрисида фикр юритишга ҳақинг бор. Мана бу киши “мен” деб гапиряпти лекин унинг “мен”и шу қадар торки, бу доирага биттагина одам базўр сиғади — унинг ёлғиз ўзи; бундай кимсанинг ҳаёт-мамоти фақат дон ва сув бўлган товукдан фарқи йўқ. Энди мана бу жуфтликка қара: уларнинг “мен”ида ўзларидан ташқари фарзандлари ҳам бор, аммо эҳтиёт бўлиш керак, буларда бахт ва бахтсизлик тушунчалари арқондай эшилиб, битта нарсага айланиб кетган бўлиши мумкин. Яна шундай тоифа борки, уларнинг “мен”ида жамоа, қишлоқ аҳли, туман ва ундан-да каттароқ ҳудуд одамлари мужассамланган бўлади, бундай кишилардан ажойиб раҳбар чиқади. Дейлик, одам ўз “мен”ида халқини, боринги, инсониятни сиғдира олса, бундай кишини халқпарвар ёки инсонпарвар деб атамоқ керак. Агар инсон “мен”ида бутун олам ва вақт — чексизликдан чексизликка қадар жамланган бўлса, бу инсонийликнинг энг юксак чўққисидир.

Киши инсон сифатида қанчалик юк-

салиб борса, у шунчалик эркиндир ва шу баробар унинг худбинлиги ҳамда шон-шухратга бўлган қуллиги шу қадар камайиб боради.

Куч-қудрат ҳам, ожизлик ҳам, голиблик ёки мағлубият ҳам, эзгулик ва худбинлик ҳам — ҳамма-ҳаммаси ўзингда: на вақт, на дунё сени кафилликка ола билади, инсон фақат ўзига ўзи ёрдам бера олиши мумкин, бошқаларники эса вақтинчадир...

Гулдор панжара

Кишилик тарихига назар ташласак, тирик мавжудотни ўлдиришга хизмат қилувчи қурооллар ўртасида ғаройиб ўхшашлик мавжуд эканини кузатамиз. Ҳозирги замон қирғин қуроолларининг ибтидоси оддий ва содда механик қурилмалар эди. Ов қилиш ҳамда йиртқич жониворлардан ҳимояланишга мўлжалланган қуроолларнинг пайдо бўлиши инсоний онгнинг ривожининг йиллар илгарилаб кетганини кўрсатади. Аммо ўша қуроолни илк бор ўз жинсдошига, яъни инсонга қарши, айтайлик, ўлжа талашиб ишлатган одам эз-

Баҳодир ЖАЛОЛ. “Жаҳонбинлик”.

гулик ва ҳақиқат тантанасини юз минг йиллар ортга силтаб ташладики, буни ҳозирги кунда инсоният бошига хавф-хатар солиб турган хилма-хил қирғин қуроллари билан ҳам изохлаш мумкин. Лекин биз ўлжа талашиб урушган ўша “биринчи” одамни айблашга ҳақлимизми? Назаримда, бу ерда бошқа нимадир бордай, ўша “нимадир” инсоннинг ўзидан ҳам қадимийроқ бўлган рақобат ва курашнинг моҳиятида кўринади.

Худди шунингдек, пул ҳақидаги илк тасаввурларнинг, тўғрироғи, мол айирбошлаш, буюм билан буюм орасидаги фарқ ва бунинг натижасида бойлик тушунчасининг келиб чиқиши ҳамда пулнинг кашф қилиниши ўша “ўлдириш”нинг, рақобатнинг анчайин маданийлашган шакли, холос. Пулнинг пайдо бўлиши ҳам зарурат эди, зеро то бугунга қадар инсон меҳнатининг ягона қиймат ўлчови пулдир. У илк чоғларда муомала воситаси эди, вазифаси ҳақиқатга хизмат қилиш эди. Бироқ замонлар ўтиши билан пул ҳақидаги тасаввурлар ўзгара борди, пулни ўзига хос усулда ўзлаштириб ола бошладилар. Натижада пул “хизмат мавқеини суиистеъмол қилиб”, чин инсоний гоёлар билан ҳисоблашмайдиган “такаббур”, “кеккайган” бир балога айланди. Аслида қирғин қуролларининг пайдо бўлиши ва кўпайишининг бош сабабчиси ҳам бойлик васвасасидир. Кўриниб турибдики, бу ерда пул қабоҳатнинг ваҳший ва уддабурон югурдаги сифатида намоён бўлмоқда.

Пул ҳақида гап кетар экан, уни камситиш ёки қоралаш ниятимиз йўқ, албатта. Пул — қудратли куч. Ҳар қандай жамиятда унинг ўз ўрни, вазифаси бор. У энг аввало, моддий бойлик яратувчи кучнинг ўлчови, ҳақиқатнинг муҳтасибидир. Аммо ҳаётдаги кўпгина адолатсизликлар ва номутаносибликларнинг ҳам манбаи — пул, тўғрироғи,

одамларнинг пул ҳақидаги тасаввурлари туфайлидир.

Айтишларича, балиқлар тухумдан чиққанидан сўнг ўзлари дунёга келган жойни тарк этиб, узоқ-узоқларга сузиб кетишар экан. Орадан қанча вақт ўтишига қарамай, тухум қўядиган вақт бўлганда, айнан ўша жойга қайтиб келишар экан. Бизнинг сармоя дунёemizга теранроқ назар ташлаган киши, гўё сувда эркин сузиб юрган балиқча ўзи билмаган ҳолда шаршарадан пастга тушиб кетгандек таассурот олади. Балиқ оқимга қарши сузиб, баланд шаршарага дуч келади, ўзанга сиғмай оппоқ кўпиклар сочиб турган ана шу жойга ўзини жонҳолатда уради, чунки тухум қўйиш даври келган, вужудидаги оғриқ бир зум тинч қўймайди, бироқ аллақандай куч уни муттасил орқага силтайди.

Гарчи ўхшатиш бир оз қўполроқ туюлса-да, айтмоқ жоизки, коммунистлар ва уларнинг ҳамфикрлари ўша балиқни юқорига сузиб чиқади, деб ўйладилар. Коммунистларнинг энг катта хатоси ана шунда эди, улар пул инсониятнинг энг буюк кашфиётларидан бири эканини тан олмадилар. Пул — тадрижий такомил натижасида вужудга келган ва тараққиётга хизмат қилувчи қудратли восита, у ёмон хислатларни одам боласидан “юқтириб” олган. Инсониятнинг юз йилдан ортиқ пулсиз дунё сари ташлаган қадамлари тараққиётга тескари ҳаракат бўлиб, биринчи галда иқтисодиёт қонунларини қўпол равишда бузди.

Кишилиқ дунёси шакллана бошлаган кундан меҳнат гўзаллик яратувчиси бўлиб келмоқда. Маълум маънода инсоннинг ўзини ҳам меҳнат яратган. Шу боис уни илоҳий куч деб тан олсак арзийди. Пул эса меҳнатнинг натижаси бўлмоғи керак, чунки аввал меҳнат, сўнгра пул дунёга келган. Меҳнат

пулнинг натижаси бўлган куни меҳнат-каш бамисоли қулга, пул эса худога айланади. Тўғри, пулда ҳам яратувчанлик қобилияти бор, лекин у сохта гўзаллик, у модда сифатида мавжуд бўлган вақт оралигидагина гўзалликни яратади. Маънавий гўзаллик моддий гўзалликдан устун туради, унинг яратувчанлик қобилияти битмас-туганмасдир. Сохта гўзаллик эса ўлчовли гўзаллик бўлиб, яратишга қодир эмас, аксинча, у кўзни қамаштиради ва руҳни ўлдиради.

Пул бандалари шунинг учун ҳам бадбахтдирларки, улар руҳий гўзалликни тасаввур қила олмайдилар, бойлик вас-васаси уларни ўргимчак тўридай ўраб ташлаган. Улар пулни дунёнинг ўзаги, ҳаётнинг асоси деб биладилар. Аслида эса пул — инсон умрини кемирувчи курт, доимий қурбонлик талаб қилувчи санам, ақлнинг, истеъдоднинг кушандаси, дўстни душман, душманни дўст қилиб кўрсатувчи шайтондир. Пул дунёсида олтинлару қоғозларгина мавжуд, бошқа ҳеч нарса йўқ; пул — қўлоёғинг, пул — ота-онанг; ёру дўстинг, фарзандинг — пул; пул — куч-қудратинг. Агар ер юзидаги тоғлар ўрнида олтинлар уюлиб ётган бўлсаю дарахтлар ниҳоятда кам бўлганда эди, баднафс кимсаларга олтиннинг ялтирашидан хазоннинг шитирлаши ёқимлироқ туюлар эди.

Марксчиларнинг яна бир қўпол хатоси — улар инсон руҳини тан олмадилар, жумладан, пулни фақат восита деб ҳисобладилар, пулда инсоннинг тирклиги, дунёқараши, эртанги кун орзуси борлигини, бу дунёда, яъни моддалар дунёсида яшаб қолиш истаги мужассам эканини кўрмадилар. Пул дунёсидаги қулларга эса нариги дунёдаги жаннатнинг ёки аллақандай коммунизмнинг кераги йўқ. Бойлик билан жаннат ёки коммунизм, мате-

матиклар тили билан айтганда, “бир тўпламга тегишли эмас”. Пул тараққиётга хизмат қилиши учун ундаги салбий сифатларни озайтмоқ керак, бу курашда унга қарши энг яхши рақиб эзгулик ва самимиятдир.

Кўчага чиқиб атрофга разм солсангиз, уйларнинг деразаларига пўлат панжаралар ўрнатилганини кўрасиз. Уйларнинггина эмас, одамларнинг қалб деразаларига ҳам ана шундай темир тўсиқлар қўйилган. На ичкаридаги самимият, на ташқаридаги эзгулик бир-бирининг мавжудлигидан беҳабар. Эҳтимол шунинг учун ҳам яхши одамлар аксарият бир-бировларига бегона, якка-ёлғиздирлар. Худди шу туфайли ёмонлар ҳайратланарли даражада тез топишади, уюшиб, кучга айланади ва оқибатда самимият қабоҳатнинг олдида кўпинча ожиз қолади.

Иблис бандалари чўнтакдаги пулни қудрат деб билсалар, қадрият, меҳроқибат ва муҳаббат пул билан ўлчанса, оёғимиз остидаги тупроқ, осмондаги юлдузлар ҳам кўзимизга пул бўлиб кўринса, бу нақд қиёматнинг ўзгинасидир.

Эзгулик ва самимият инсониятни пул — бойлик деган тузоқдан олиб чиқувчи илоҳий куч эканига ишонаман.

Муҳаббат... ва ёлғон

Шеъринг ва қўшиқ асли муҳаббатни тараннум этиш учун яралган бўлса ажаб эмас. Бугун мен муҳаббат мавзусига мурожаат этар эканман, титрадим: бу қадимий ва буюк мавзуга бирор-бир янги фикр қўша олармиканман?

Бир қарашда муҳаббат ёлғонга бутунлай бегона ва улар ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик аломатлари йўқдай. Зеро, муҳаббат — ҳақиқат, ватан, она сингари муқаддас тушунчалар қаторида туради, ёлғон эса — риё, фиск, гийбат, гуноҳ сингари ҳаёт ахлатхона-

сида инсон оёғига илашган нопокликлардир. Бу икки тушунча тангри бандаларининг ҳаёт йўлидаги икки параллел чизиқга ўхшайди. Лекин нозвклид геометрияси коинот миқёсида тўғри ва параллел чизиқларнинг мавжудлигини инкор этади. Шундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, бизга ҳақиқат бўлиб кўринаётган ҳар қандай тўғри чизиқ эгри чизиқдир ёки вақт деб атаувчи кудратли ҳакам биз тасаввуримизда тўғри йўл деб ҳисоблайдиган ҳақиқатнинг ноҳақлик эканини исботлаб беради. Ҳақиқат вақтнинг қисқа бўлакларигагина ҳақиқатдир.

Баъзида муҳаббатни оилавий муносабат деб ҳисоблайдилар. Лекин бизнинг бу ҳукмимиз ҳам тўғри эмас. Негаки, оилангга қанчалик меҳр кўйсанг, ҳақиқий ишқдан шунчалик йироқ бўласан (асл ишқ айрилиқдир), самовий муҳаббатга қай даражада интилсанг, оилангдан шу қадар узоқлашасан. Оилада муҳаббатга ўхшаш муносабатни, агар у бор бўлса, меҳр деб аташ тўғрироқ бўлар эди. Тўғри, бир-бировисиз тура олмайдиган эр-хотинлар бор, лекин муҳаббат жуда ноёб ҳодиса. Виждонли, ҳалол бўлатуриб ҳаммадан бадавлат, бекаму кўст кишилар қанча бўлса, оила ва муҳаббатни битта нарса деб тушунадиганлар ҳам шунчадир. Чўнтаги қуруқ, уйида бир тўғрам нон бўлмаса-да мен бадавлатман дея оладиган кишилар билан мен эримни ёки хотинимни севаман ва менга бошқа ҳеч нарса керак эмас деб айта оладиганлар сони баравардир. Агар сиз оила ва муҳаббатни битта нарса деб тушунадиган бўлсангиз, чиндан ҳам бахтлисиз, шунингдек, жуда бадавлатсиз.

Лекин бу ҳаётга бамисоли дарвешларнинг қарғиши теккан. Илло, турмуш қурганларнинг кўпчилиги ҳаётининг турли даврларида ажралишиб кетади.

Яна бир тоифа одам гарчи умр йўлдошидан унчалик кўнгли тўлмаса ҳам оила, удумлар, фарзанд, ор-номус деб оиласини сақлаб қолади. Яна бир гуруҳ жуфтликларнинг ҳаётида муҳаббат ҳеч қандай аҳамият касб этмайди, улар бир-бирининг хизматини қилиб яшаб ўтишади. Фақат юзтадан уч-тўрт жуфтликкагина ҳақиқий ишқ ва оилани бир жойга жамлаш бахти насиб этади.

Муҳаббат соф ва мукамал бўлиши осон эмас. Табиат қонунларига мувофиқ ўта соф нарсанинг ўзи йўқ. Кимёвий усул билан ўша соф моддани ажратиш олиш мумкин, лекин узоқ сақлаб бўлмайди. Чунки у сақланадиган идиш деворларида молекулалар бир-бирига араллашиб ётади. Шунингдек, муҳаббат ҳам алоҳида бир ҳолатда мавжуд бўлмай, албатта ташқи омиллар таъсири остида бўлади. Келинг, муҳаббат тушунчаси қанчалик буюк ва илоҳий бўлмасин, фикрлашга қодир инсон эканимиздан фойдаланиб, англаган ҳолда ўзимизни муҳаббатдан ҳам бир поғона юқорироқда деб ҳис этайлик-да, муҳаббатни ўрганиш объекти билиб, уни илмда қўлланадиган усул — анализ ва синтез қилиб кўрайлик. Аввало, муҳаббатнинг асоси нима ва у қандай вужудга келади?

Маълумки, инсонда ажойиб ва нодир хусусият бор — қизиқувчанлик. Бу хусусият инсоннинг камолотга эришиш йўлида битмас-туганмас қувват манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шу хусусиятни йўқотган одамни ҳаётдан безган ва ўлимга тайёргарлик кўраётган банда деб билаверинг. Зеро, қизиқувчанлик — муҳаббатнинг дояси. Айтилик, кимдир умрининг бирор палласида ўзга жинс вакилини учратиш, унда ўзига шу пайтгача номаълум бўлган янги бир инсоний хислатнинг қирраларини кашф қилди, тўғрироғи, севиб қолди. Дарвоқе, муҳаббат ўзга

шахсининг ноаён хусусиятларини англаш демакдир ва бу кашфиёт инсонни юксакликка кўтаради. Шунингдек, оилавий ҳаётда киши ўз умр йўлдошига янгидан-янги инсонийлик хислатларини кўрсата бориши уларнинг бир-бирига янада қаттиқроқ кўнгил қўйишига асос бўлади. Агар кишида инсоний хислатларни намоён қилиш қобилияти бўлмаса, у бошқаларнинг кўнглига тезда уради ва муҳаббатдан ном-нишон қолмайди.

Муҳаббат — илоҳий санам кўлидаги май тўла қадаҳдир (балки оғудир); муҳаббат — қалбнинг энг теран жойидан қайнаб чиқувчи, тарихнинг жуда қадим замонлари — ҳали жамиятда оила деган тушунчалар мавжуд бўлмаган даврлар таъмини берувчи булоқ; муҳаббат — кўзларни кўр қилувчи, айни чоқда кўрлар ҳам кўра оладиган қуёш. Коинот тўзонида юлдузлар умри лаҳзадек бўлган “худудсиз бўронда кичик бир зарра мисол ғимирлаб турган инсон”нинг (Ҳёте таъбири) яшашга, мангу яшаб қолишга интилиши — муҳаббатдир.

Ҳа, биз — муҳаббат дардига мубтало бўлганлар фақат шу йўл билан ўзимизни оқлаймиз, муҳаббатни саждагоҳ билиб, мана шундай баландпарвоз гаплар билан гуноҳлардан фориғ бўлишни истаймиз. Аммо даҳога ҳам, худога ҳам сифиниш фақат ожизликдандир. Қулларнинг туйғулари эса ҳеч қачон мукамал бўла олмайди, бинобарин, уларнинг муҳаббати ҳам ёлғон.

Ҳақиқий муҳаббат — аёлдир, кунда минг бора товланувчи Афродитадир¹.

Муסיқа сеҳри

Дунёда муסיқани ёқтирмайдиган, уни севиб тингламайдиган одам топилмаса керак. Алла билан бошланувчи умримиз марсия билан тугайди; қаранг,

ҳатто ўлганимиздан кейин ҳам кулоғимизга муסיқа қуймоқчи бўладилар. Рухиятимизга бу қадар жонбахш яна нима бор ёруғ дунёда? Нега муסיқа дилимизга бунчалар яқин, нега уни тинглашдан чарчамаймиз, нега у ҳеч кўнглимизга урмайди? Баъзан бизни ўзимиз рақс деб атовчи илтанг-билтанг ҳаракатлар қилишга мажбур этувчи куч нима экан?

Ҳар қандай инсонда ҳам озми-кўпми муסיқани ҳис қилиш қобилияти бўлади. Ювиб, ҳовлига осиб қўйилган кийим-кечакдан мана шу хонадонда ким ва қандай одамлар яшашини билиш мумкин бўлганидек, қандай муסיқани тинглашига қараб кишининг ким эканини аниқлаш мумкин. Инсоннинг яхши кўрган муסיқаси унинг дунёқарашини белгилайди. Шу боис кўшиқлар маънавиятимиз хазинасигина эмас, улар бизнинг дунёни англай билиш теранлигимиз ҳамдир.

Муסיқа нима? Мен бир аёлни танийман, у мени танимайди. У шу қадар мукамалки, таърифига бисотимда сўз топилмайди. Унинг сочлари, кўзлари, қошлари, қадди-қомати, унинг либослари, либосининг бичими, қоматга мувофиқлиги, юриш-туриши, гапириши, кулиши!.. У менга жонимдан ҳам яқин, аммо мен ундан минг фарсаҳ узоқдаман, ёшимиздаги тафовут осмон қадар, ҳаётдаги ўрнимиз коинот қадар! Унга кўл тегизиш у ёқда турсин, ҳатто гапиришга ҳам иложим йўқ; у буткул бошқа дунёда яшайди, мен бошқа дунёда. Ва мен бу дунёдан шундай ўтаман... Азизим, ахир бу муסיқа эмасми? Ҳомер, Алишер Навоий, Гарсиа Маркес, Микеланжело, Тагор асарларидаги мусиқадан баҳрамандмисиз? Улардаги боқийликнинг сиринимада? Менимча, бу сирнинг ечимини инсондан ва фақат инсондан изламоқ керак.

Одамзод — оралиқдаги мавжудот.

¹ Қадимги юнонларнинг муҳаббат маъбудаси

У ваҳшийлик ва меҳр, самимият ва гараз, яхшилик ва ёмонлик, азоб ва роҳат, моддият ва маънавият, қуллик ва ҳурлик, онг ва жисм, ҳиссиёт ва ақл, гуноҳ ва савоб, ҳақ ва ноҳақлик (бу саноқни беадад давом эттириш мумкин) оралиғида яшайди. Инсон ёруғликка қанчалик яқин бўлса, қоронғилиқдан шунча узоқ, ўзи нақадар яхши бўлса, ёмонликдан шу қадар йироқ бўлади. Лекин ёруғлик қоронғиликка нисбатан мавжуд, яхши фақат ёмонга нисбатангина яхшидир. Энди туғилган гўдакда фақат она сутига эҳтиёж бор, холос, маънавий эҳтиёж ҳали қуйи даражада. Онгу туйғулари ривожланган сари унинг маънавий эҳтиёжи ортиб боради — зиддиятлар доимо ўзаро мувозанатда бўлади. Умрнинг исталган оний нуқтаси бир бутунни ташкил этади. Бутуннинг қиймати зиддиятлар йиғиндиси, унинг сифати зиддиятлар нисбатидир.

Ҳар қандай кўшиқ бир бутун бўлиб, унда ички зиддият маълум нисбатда бўлади. Инсон томонидан кашф қилинган кўшиқ ана шундай икки дунёни ўзига жамлай олган буюк ҳайратдир. Балки, сиз мусиқани Оллоҳ бандасининг кўнглига солган дерсиз? Диншунослик бўйича мутахассис эмасман-у, мен билган диний ғояларнинг биронтасида мусиқага кенг ўрин берилмаган. Кўшиққа сифиниш деган иборани мен ҳеч қаерда учратмадим. Ахир, диний ғоялар ҳам кўшиқ бўлса, не ажаб? Овга ҳозирланаётган, тупроққа ҳайвоннинг расмини чизиб, унга найзалар санчиб гулхан атрофида рақс тушаётган ҳиндулар билан Оллоҳга сажда қилаётиб ҳаммага умр ва тўзим тилаётган, тўкинчилик бўлишини ният этаётган мўминлар ўртасидаги фарқ унчалик катта эмас. Буларни боғлаб турган нарса мусиқа эмасми?

Кўшиқни айнан биз тушунадиган

тилда куйлашлари шарт эмас. Кўшиқ қалбимизга ҳамоҳанг бўлса, ундаги туйғуларни таржимасиз ҳам ҳис этамиз. Бировнинг ажнабий мусиқани тушунаман ёки тушунмайман дейиши ўшанингловчи ҳис-туйғуларининг кўламига боғлиқ. Чунки миллати, дини, урф-одати нақадар турли-туман бўлмасин, инсониятни турларга, гуруҳларга бўлиш хурофотдир. Шунингдек, мусиқамиз фақат миллий бўлиши керак ёки чет эл мусиқий асбоблари ва шакллари миллий мусиқага киритилиши шарт деган қарашлар тор ва мазмунсиздир. Яратилган кўшиқни вақт баҳолайди, лозим бўлса — қабул қилинади, йўқса, ҳаётнинг “магнит тасмаси”дан осонгина ўчиб кетади — бунинг учун тортишиш бефойда.

Кўшиқ фақат маконни қамраб олувчи қудрат эмас, замонларни ҳам, керак бўлса, вақтни ҳам қамрай билади, яъни кўшиқ деб аташга муносиб асар вақт деган ҳакам билан ҳисоблашмайди. У ривоятлар, афсоналар янглиғ мангу яшайди. Кўшиқ яратилган замонда қандай куйланган бўлса, айнан шундай тарзда минг йиллардан кейин ҳам куйласалар, ўша кўшиқ дунёга келган замон ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Энди асл моҳиятга ўтсак, яъни мусиқанинг сири нима эканига қизиқсак. Инсон доимо меҳрга ташна, эзгуликка зорлиги боис ўзининг бошқалар томонидан эъзозланишини истайди. Лекин бу эъзозга ҳар доим ҳам сазовор бўлавермайди. Бунинг сабабини, юқорида айтилганидек, оралиқ масофалардан, яъни инсоннинг ўзидан изламоқ керак. Меҳрга чанқоқ, раҳм-шафқатга интиқ қалбларда муҳаббат илоҳи яшайди. Лекин бу дунё шу қадар инжиқки, у доим ҳам эзгуликни эзгулик, яхшиликни яхшилик деб қабул қилмайди. Натижада қалбдаги муҳаб-

бат худди тошни ёриб чиққан гул мисоли кўшиқ бўлиб дунёга келади. Кўшиқ дарддан — муҳаббатдан, эзгуликдан, самимият ва гўзалликдан туғилади, кўшиқда ана шу хислатлар қоришиқ. У ҳеч қачон ёлғондан ва ёмонликдан пайдо бўлмайди. Мусиқа комил инсоннинг тимсоли, унинг кўзгудаги акси бўлиб, одамзоднинг қодир инсон эканини исботловчи ғоят гўзал бир воситадир.

Инсон ҳам, мусиқа ҳам гўзаллик яратишга қодир. Гўзаллик ўз навбатида бошқа бир гўзалликни яратади ва бу чексиз давом этади. Биз кўшиқ ва мусиқа тинглаб инсон сифатида юксалиб борамиз ва охир-оқибат эзгуликнинг тантанасига эришамиз.

Кураш мазмуни

Одамзод ўрта ҳисобда етмиш йил умр кўради, бу муддат унча кўп ҳам эмас, кам ҳам эмас. Бу ерда механиканинг “олтин қондаси”ни қўллаш ўринлидир, яъни етмиш йил мобайнида ҳар бир одам нимадир яратади, ниманидир йўқ қилади, нимагадир эришади, ниманидир бой беради. Тўғрироғи, ўша “нимадир”, яхши ёки ёмон бўлишидан қатъи назар, яратилиши учун нимадир йўқ бўлиши керак. Шунингдек, одам ҳам бошқалар учун, бошқалар эвазига яшайди; у яшаши учун кимлардир қурбон бўлиши керак, ўз навбатида унинг ўзи ҳам бошқаларга қурбон бўлади.

Табиатдаги жами жисм ва ҳодисалар мана шу қонуният асосида пайдо бўлади, яшайди ва ўлади. Табиатшунослар бунини яшаш учун кураш деб атайдилар. Аслида ҳаёт турфа қарама-қаршилиқлардан ташкил топган. Янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ҳаёт талашиб-тортишишдан иборат бўлиб, биз бу жараённи умримизнинг мазмунан бойиши ва гўзалроқ бўли-

ши учун кураш деб атаганмиз.

Албатта, ўша “яшаш ва кураш”нинг моҳияти мангуликка бўлган даъводир. Умрнинг қисқа ёки узунлиги анчайин бир гап. Вақт чизигининг маълум бўлакларида ҳукм сурган умримиз давомида биз ўз вазифамизни бажарамиз. Бажарилган вазифанинг сифати ва салмоғи умр ўлчови учун восита бўлиши энг яхши сарҳисобдир. Пайдо бўлиши ва йўқолишини биз тасаввур қила олмайдиган коинот ҳам, шунингдек, лаҳзанинг миллиондан бир улуши ичида содир бўлувчи жараёнлар ҳам фақат ўз вазифаларини бажаради. Коинот миллион йиллар давомида қайнади, кўпирди, тошди, ўзанига қайтди, музлади, тош қотди, ёмғирлар ёғдирди, иситди ва охир-оқибат инсон деган мавжудот дунёга келди. Лекин инсон бир неча ўн минг йиллардан бери яшаётган бўлса-да, ҳали ўзининг асл моҳиятини тўлиқ англаб етгани йўқ. Шу боис ўзидан улуғроқ ва қадимийроқ бўлган коинотнинг моҳиятини тушуниш инсонга ҳамон орзулигича қолмоқда. Зеро, инсон ўз моҳиятини фақат коинотдан топиши мумкин, у коинотни қанчалик чуқур ўрганса, ўзини шунчалик теранроқ англайди. Биз коинот фарзандларимиз ва ҳар биримизда коинотнинг сифатлари мавжуд.

Инсоннинг орзулари унинг модда сифатидаги умрига нисбатан бениҳоя улкан бўлиб, уларни коинот чексизлигига қиёс қилиш мумкин. Инсон ўз тақдирига тан берган лаҳзадагина голибдир, бу голиблик ва мағлубият орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Бошқа пайтда у мунтазам кураш билан банд бўлади. Бу курашнинг энг тубан, кўп вақт сарфланадиган ва ҳеч қачон голиб бўлини олмайдиган кўриниши — одамнинг ўз танасини боқиши, яъни озиқланишидир. Бошқалар ҳақида қайғуриш эса курашнинг энг гўзал намунаси

бўлиб, у инсонни мангулик сари етаклайди. Лекин оламда “мангу” деган сўзнинг ўзигина мавжуд, холос, аслида эса фоний дунёда ҳеч нарса мангу эмас. Ҳеч бир инсон мутлақ ғалабага эриша олмайди, мабодо эришса, ўша кун тириклик дунёси тугайди.

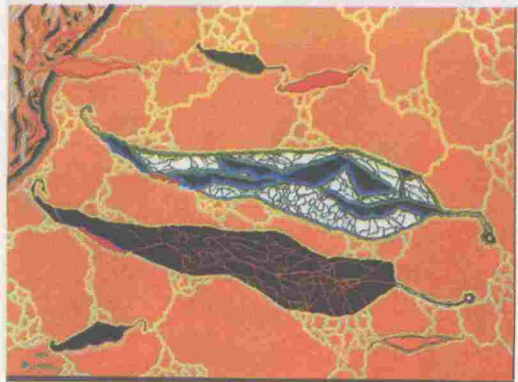
Курашни қанчалик кераксиз деб ҳисобламайлик, биз ундан ҳоли яшай олмаймиз, зеро тириклик дунёси кураш билангина гўзал ва кураш дунёнинг асл моҳиятидир.

Ҳозир олимлар сунъий — кибернетик органлар яратиш йўлида изланишлар олиб бормоқда. Эҳтимол, “фикрловчи” киборглар бизга ўз моҳиятимизни англашга ёрдам берар?.. Баъзан матбуотда инсон фикрловчи сунъий мавжудотларни яратишга беҳуда уринмоқда, пировардида улар ўз яратувчиси — инсониятнинг ҳалокатига сабаб бўлиши мумкин деган фикрлар айтилмоқда. Бу фикрларни тўлиқ асосли деб бўлмайди. Инсон аввал ўзи ижод этиб, сўнгра ўша кашфиёти билан бутун умр курашиб келаётгани борасида тарихдан жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Инсон пулни кашф қилди, гарчи у пулга қул бўлиб қолганга ўхшаса ҳам, пул барибир унинг корига ярамоқда. Атом қувватини кашф этиш натижасида атом бомбаси даҳшати пайдо бўлди. Аммо шу билан бирга атом мислсиз энергия сифатида тараққиётга хизмат қилмоқда. Бинобарин, киборгларнинг пайдо бўлишидан ҳам чўчмаслик керак. Бу тараққиёт — киборгларнинг пайдо бўлиши пешонамизга ёзилган экан, ундан қочиш қутула олмаймиз.

Зиддиятлар доимо мавжуд бўлган ва у оламнинг сўнги кунига қадар давом этади. Одамзод табиий офатлар — зилзила, тошқин, сайёралар тўқнашуви сабабли ўлиб кетиши ҳеч гап эмас, бироқ у ҳар доим қисмат тасодифига

муносиб жавоб топа билади, яъни икки қирғоқнинг бири оқ, бири қора; инсоният бу ҳаёт оқимида абадий оқиб бораркан, қирғоқларга қанчалик яқинлашмасин, ҳеч қачон чиқа олмайди: қирғоқларда ҳаёт йўқ, улардан бирига тасодифан чиқиб қолган куни инсон ўлимга маҳкуmdir. Одам боласи рақиб бўлмиш киборглардан бу дунёни буткул тозалай олмайди, жуда нари борса, киборглардан қутулиш халқаро ташкилоти пайдо бўлади, лекин бу ташкилот ўз вазифасини уддалаёлмайди. Ойни этак билан ёпиб бўлмаганидек, инсон ҳам ҳеч қачон кўзлаган манзилига етиб бора олмайди.

Баъзи инсонлар руҳан ўлган бўлади, уларнинг жисмигина яшайди. Баъзан жисм ўлиб кетади-ю, руҳ бошқаларнинг қалбида мангу яшайди. Танамизнинг узоқроқ яшаши унинг табиат билан олди-бердисига боғлиқ, яъни жисмимиз табиатники, табиат уни қанчалик “суйса”, шунчалик узоқ умр кўрамиз. Табиатга тазйиқ ўтказиш инсоннинг ўз жонига қасд қилиши билан баробар. Жисмимизнинг ерда яшаши учун шароит қолмаган куни коинотдан бошқа манзил излаймиз. Онгли индивиднинг ташқи муҳит билан келиша олмаслигидан руҳнинг мангу яшаши ҳақидаги орзулар вужудга келади. Жис-

Баҳодир ЖАЛОЛ. “Абадият қонуни”.

мимиз ва руҳимиздаги зиддият натижасида пайдо бўлувчи тараққиёт бизни юксакликка етаклайди. Бу зиддиятларни биз табиатдан мерос олганмиз. Руҳимиздаги самимият ва ғараз, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик сингари хислатлар табиатдаги иссиқ ва совуқ, ёруғлик ва қоронғилик, хўл ва куруқ сингари сифатларнинг юксак даражада ривожланган шакллари дидир.

Камолот — инсоннинг олий орзуси, лекин мақсад ҳеч қачон ўлимга бориб тақалмайди. Инсоннинг модда сифатидаги кураши унчалик мураккаб эмас, бунинг асоси одамнинг қорин, устибош, уй-жой сингари майда-чуйда орзуларга интилишида ёки ўсимлик ва ҳайвонларнинг яшаш учун курашида намоён бўлади; бу ҳар қандай жонли организм учун умумий ва ўзаро ўхшаш ҳолдир, бу курашдаги зиддиятни фарқлаш ҳам унчалик қийин эмас. Руҳий камолот учун кураш ҳам айнан мана шу курашга ўхшайди, уларнинг ўзаги бир хил, лекин асосий тафовут ўлчовда. Маълумки, ҳар қандай моддий нарсанинг ўлчови, қиймати, пул бирлигидаги нархини аниқлаш осон, шунинг учун улар сотилади ва сотиб олинади. Лекин руҳият дунёсида ҳозирча ўлчов йўқ, бу эса дунёни англаб етишни чигал-

лаштиради. Натижада маънавий оламидаги курашда мантиқсизлик, адолатсизлик пайдо бўлади. Агар идрокдаги мавҳумотга одамнинг модда сифатидаги кураши ва ўлими қўшилса, дунё гирт жумбоққа айланади. Дунёнинг мазмуни мавҳумлашгач, мақсад ҳам ноаён бўлиб қолади, эртанги кун ҳақидаги тасаввурларда айниш, ишончсизлик, тўғри йўлдан оғиш ҳолатлари юзага келади ва келажак учун ҳар ким ўз доирасида ҳаракат қила бошлайди. Бу ҳолат гоёлар, фикрлар, тахминлар курашининг гўзаллик сифатида намоён бўлишига олиб келади. Инсон ўз дунёқарашига мос келган курашдагина гўзалликни кўради. Бошқаларнинг энг гўзал фикрларини ҳам, энг гўзал гоёларини ҳам ўз қаричи билан ўлчайди. Ҳар қандай гоёга ўта қаттиқ эътиқод қўйишда тараққиёт йўқ, аксинча, у ожизликдир ва шу нуқтада куллик бошланади. Лекин инсон табиатан кул эмас, у ҳеч қачон мағлубиятни тан олмайди. Бошқаларнинг назарида йиқилган инсон ўзи учун доим ғолиб бўлади.

Илмнинг “ваҳимаси”

Ҳали қўрқувни билмайдиган гўдакча чаён билан чивиннинг фарқи йўқ. Чаён қақишидан ҳайиқадиган одамга у хавфли туюлиши мумкин, аммо унинг захрига қарши муолажа усулини билганга хавотирга ўрин йўқ. Бундан билимнинг инсон ҳаётида нақадар муҳим аҳамият касб этишини англаш қийин эмас. Назаримда, оламнинг ибтидоси ва интиҳоси ҳам худди шу нарса — билим, унинг даражаси ва кўламида ифодаланади.

Бинобарин, оламини фақат билим орқалигина англаш ва идрок этиш мумкин. Аммо оламини теран англаш, идрок этиш учун бирёқламаликка йўл қўймаслик, ҳар қандай “изм”лардан

Баҳоидир ЖАЛОЛ. "Одамзод ва коинот уйғунлиги".

холи бўлиш муҳим. Шунга кўра, оламни материалистик ёки идеалистик нуқтаи назардан туриб тушунтиришга уришиш — хомхаёлликдир. Чунки, оламнинг моҳияти, мукаммаллигини Пифагорга ўхшаб рақамларда ифодалаб бўлмагани сингари, коинотни мусиқа орқали ҳис этишни ҳам моддият қонуниятлари билан изоҳлаб бўлмайди. Эҳтимол, шу боисдан инсон бутун умри давомида оламни идрок этиш ва ҳис қилишга интилиб яшайди. Ёки, бошқачароқ қилиб айтганда, у дунёни англаб етиш учун абадий маҳкум этилган мавжудотдир. Агарда инсониятнинг бутун тарихи давомида жамланган билимларга четдан туриб назар солиш имконияти бўлганда — улкан илмлар мажмуи, гулчамбарига дуч келган бўлур эдик. Бу гулчамбарнинг энг кичик заррасини англаш учун ҳам бир инсоннинг умри камлик қилиши мумкин.

Фан соҳаларининг аниқ фанлар ва ижтимоий фанларга бўлиниши мантиқан нотўғри ва келажаксиздай туюлади. Уларни сабабий ва натижавий фанларга бўлиш мақсадга мувофиқдир. Кишилиқ жамиятининг дастлабки даврларида пайдо бўлган фанлар сабабий фанлар, кейинроқ пайдо бўлган фан соҳалари эса натижавий фанлардир.

Сабабий фанларнинг энг улуғи математикадир, зеро, усиз онг мавжуд эмас. Мусиқа, шеърият, тасвирий санъат ҳам математика сингари сабабий фанлар қаторида туради. Жамики сабабий ва натижавий фанларнинг йиғиндиси тарихдир, зеро, у инсониятнинг ибтидоий жамоадан бугунги кунгача бўлган шаклланиш жараёнини, тараққиётини акс эттиради.

Бизнинг коинотга нисбатан тасаввурларимиз қанчалик тор, чекланган бўлса, сайёрамиз ҳақидаги билим ва тушунчаларимиз ҳам шунчалик ибтидоийдир. Дарвоқе, сайёрамизни эколо-

гик ҳалоқат ёқасига олиб келган омиллардан бири айнан шу эмасмикан?

Демак, инсон учун илмнинг ўзи кифоя қилмас экан. У илм олиш билан баробар, моддият ва руҳият оламига тааллуқли қонуниятларнинг моҳиятини, туб илдизларини теран англаши орқалигина янги қонуниятларни кашф қилиши мумкин.

Дунёни билиш, англаб етиш доирасидаги кишилар уч тоифага бўлинади. Биринчи тоифа — олам тўғрисида деярли ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган, ўзидаги мавжуд чекланган билим доирасидан чиқолмаган одамлардир. Бу тоифа кишиларнинг бутун ҳаёти таваккалчиликка асослангани боис уларни осонгина енгиш, қўрқитиш, бўйсундириб олиш мумкин.

Иккинчи тоифа кишилар эса олам ҳақидаги муайян тасаввур ва тушунчалари доирасида уни тушунтиришга, тасвирлашга интилсалар-да, дунёни агностиклар сингари тўлиқ англаб бўлмаслигига ишонадилар. Уларнинг ожизлиги “мен”идан ташқаридаги одамларнинг фикрларига ишониларидагина эмас, балки олам ва у ҳақдаги билимларнинг чексизлигини тан олишлари ва шу боисдан инсон тафаккури уни ҳеч қачон охиригача англай олмаслигини ёқлаб чиқишларида намоён бўлади.

Оллоҳга иймон келтирган, атрофдагиларни ўз эътиқодига ишонтира олган, тафаккурнинг ижодий кучи, салоҳиятига суянган одам — учинчи тоифага мансуб, умри боқий ва комил инсондир.

Агар катта бир айлана чизиб, унинг ичига минглаб ҳар хил айланачаларни жойлаштирсак, кўз олдимизда улкан бир билимлар гулчамбари намоён бўлади. Бу айланалар ақл-заковат элагида элана-элана буюк бир ҳақиқатга олиб келади: оламдаги жамики нар-

санинг ўткинчилигини англаб етган инсоннинг умри боқийдир...

Тасодифий ҳақиқат

Ҳар бир инсон ўз тақдирини ўзи яратади деган ақида онгимизга сингиб кетган. Чиндан ҳам шундаймикан?

Аслида тўғри бўлган гоёни инкор қилувчи ёки ҳар қандай телбанамо фикрни ёқлаб, ҳақиқатга айлантирувчи кимсаларга дуч келмаганмизми? Истаганда, ҳар қандай одилликни қоралаш, ҳар қандай айният ва қонуниятнинг номукамаллигини исботлаш мумкин. Икки карра иккиннинг кўпайтмаси тўртга тенг экани ҳақиқат бўлса, бунинг тескарисини (яъни, тўртга тенг эмаслигини) ҳам нозвклид геометрияси усуллари ёрдамида асослаб бериш қийин эмас.

Бизга тасодифий кўринган ёмғирнинг ёғиши, уруғнинг кўкариб чиқиши, ўсимликларнинг гуллаши ва чангланиши, мева тугиши ва пишиб етилиши, дарахт баргларининг сарғайиши ва ерга тушиб тупроққа қоришиб кетиши, сайёрамизнинг қуёш атрофида айланиши, оламнинг тортилиш ва итарилиш кучларининг мувозанати — бу даврийликнинг узлуксиз такрорланавериши — оламнинг жуда мукамал тизим экани-

дан ҳамда у муайян қонуниятларга бўйсуншидан далолат беради. Хўш, бу қадар мукамал тизим тасодифий бўлиши мумкинми? Асло мумкин эмас. Зеро, туғилиш ва ўлиш, инсониятнинг тараққиёти ва таназулли, оламнинг ибтидоси ва интиҳоси ўзаро мувозанатдадир ва муайян қонуниятлар асосида содир бўлади.

Одамзод она қорнида тўққиз ойлик ривожланиши жараёнида тириклик дунёсининг бутун эволюцион тараққиётини такрорлаши фанда исботланган. Аммо олам юксак мукамаллик даражасига етмагани сингари одамзод ҳам ўз тақомилига эришгани йўқ. Шунга кўра, инсон ҳаётида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар қандайдир тасодифийлик асосида эмас, оламнинг тараққиёти ва тақомиллашувига баробар ҳолда, моддият ва руҳият қонунлари негизда рўй бериши ҳамда ривожланиб бориши бояги фикримизнинг исботидир.

Халқ орасида “беш кунлик дунё” ибораси бежиз тилга олинмайди. Оламнинг бугунга қадар 5 кун 6 соат 56 дақиқа 13 сониялик ривожланиш даври инсоннинг туғилганидан вафот этгунга қадар бўлган даврига мутаносиблиги ана шу иборанинг моҳиятини акс эттирса, ажаб эмас. Дарҳақиқат, оламнинг пайдо бўлганидан то бир кунликка қадар бўлган оралиқ инсоннинг туғилганидан то бир ёшгача бўлган даврига ўхшаш. Инсон бу даврда фақатгина моддий озиққа эҳтиёж сезади; у на яхшилик, на ёмонлик, на иссиқ, на совуқ, на кўрқиш, на қувончни фарқлайди.

Оламнинг бир кунлигидан икки кунлигига қадар бўлган оралиқ инсоннинг бир ёшидан ўн икки ёшига қадар ривожланишига мутаносиб бўлади. Бу даврда у иссиқ-совуқни, катта-кичикни, яъни моддият дунёсини англай бошлайди.

Баходир ЖАЛОЛ. "Даврийлик қонунияти".

Оламнинг икки кунлигидан уч кунлигига қадар бўлган вақт оралиғи — моддийлик дунёсидир. Бу оралиқ инсоннинг ўн икки ёшидан йигирма тўрт ёшига қадар бўлган даврига мос. Инсон бу даврга келиб моддий дунёни тўлиқ англаб етади, унинг ҳиссиётлари ва маънавий дунёси шакллана бошлайди. Энди у нафақат иссиқ-совуқни, балки яхши-ёмонни ҳам фарқлай бошлайди, жисмоний жиҳатдан вояга етади.

Оламнинг учинчи ва тўртинчи кунлари оралиғида ҳиссиёт дунёси пайдо бўлган. Бу инсоннинг йигирма тўрт ёшидан ўттиз олти ёшгача бўлган даврига тўғри келади. Бу даврда инсон жисмоний ҳамда маънавий жиҳатдан камолга етади, оила қуради, бола-чақали бўлади. Бироқ, шу даврдан бошлаб унинг жисмоний ривожланиши секинлашади, ундан кейинги ривожланиши эса ақл-заковати, тафаккури — бир сўз билан айтганда, маънавий-руҳий дунёсининг такомиллашуви билан белгиланади.

Оламнинг тўртинчи ва бешинчи кунлари оралиғидаги давр — маънавият (руҳият) дунёсидир. У инсоннинг ўттиз олти ёшидан олтмиш ёшгача бўлган вақт оралиғига мувофиқ бўлиб, бу унинг маънавий-руҳий жиҳатдан тўлиқ шаклланиб бўлганини англатади.

Демак, юқоридаги мулоҳазаларимизга суяниб айтиш мумкинки, олам ва одамзод ривожланиши ўзаро мос равишда моддий дунёдан ҳиссий дунёга, ҳиссий дунёдан руҳият дунёси томон кенгайиб боровчи улкан ҳаётбахш ҳалқадир. Асримизнинг бошида Альберт Эйнштейн олам, макон ва замон тўғрисидаги тасаввурларимизнинг нисбийлигини аниқ математик формулада ифодалаб бергани сингари, эҳтимол, келажакда олам ва одамзод ривожла-

нишидаги уйғунликни ифодаловчи ана шу ҳалқасимон тараққиётни ҳам математик усуллар ёрдамида асослаб бериш имкони туғилар...

Мабодо, бу мутаносиблик тасодифий бўлса, унда оламда рўй бераётган жамики воқеа-жараёнлар ҳам, инсоннинг ўзи ҳам тасодиф маҳсулидир. Ва аксинча, бизга тасодифий бўлиб кўринган жараёнлар қандайдир қонуниятларга бўйсунар экан, демак, инсоннинг туғилиши ва ўлишини ҳам муайян қонуниятлар белгилайди. Яъни, оламнинг ягоналигини, ёпиқ тизим эканини тан оладиган бўлсак, бундаги тасодифий кўринган жараённинг моҳиятида албатта қонуният ётади ва уни аниқ тенглама ёки формулада ифодалаш мумкин. Инсоннинг пешонасига ёзилган қисмати эса, у туғилмасдан илгарироқ — она қорнидаёқ битилган бўлади ҳамда бутун ҳаёти оламнинг шаклланиши, ривожланиши билан боғлиқ тарзда кечади ва унинг қонуниятларига тўла-тўқис бўйсунди.

Қуёшнинг орқа томони

Ҳеч нарса мангу эмас, ҳамма нарса ўткинчи: вақт тушунчаси бизнинг тасаввуримиздагина мавжуд. Вақт нақадар кучли ҳакам бўлмасин, у фақат ибтидо ва интиҳо оралиғида ҳукмрон.

Кенгайиб боровчи коинот маълум мукаммалликка эришгач, тўсатдан ибтидога айланади: ё ҳаммаси қайтадан бошланади, ё бутунлай бошқа олам пайдо бўлади. Ана шу мукаммаллик куни арафасида дунёдаги жамики зиддиятлар барҳам топади, инсон ҳаётига тааллуқли қонуниятлар ўз мазмунини, таъсир кучини йўқотади; яхшилик, эзгулик, орзулар бўлмайди, мураккаблик ва мўъжизанинг сири қолмайди, қийин ва осон тушунчалари йўқ бўлади. Туғилиш ва кўпайиш тўхтади, ёмонлик,

худбинлик, риё, разиллик, тубанлик йўқолади. Инсон оламдаги жамики қонуниятларни кашф қилиб, уларнинг асл моҳиятини англаб етади. Инсоннинг изланиши ва ўрганишига ҳожат қолмайди, у фақат маънавият ва гўзаллик билан озиқланади. Лекин мукамаллик кунига яқинлашган сари гўзаллик ва маънавиятнинг аҳамияти сусайиб боради, зеро, уларни ривожлантирувчи акс жараёнларнинг ўзи барҳам топган бўлади.

Инсон минг йиллар мобайнида излаган бахтнинг бахтсизлик эканини, аниқроғи, бахт ва бахтсизлик бир нарсанинг икки томони эканини, айти шу дамда у беҳуда яшаганини ва яшаш учун итдек талашиб-тортишгани бефойда ва мантиқсиз эканини англаб етади. Бундан буён тараққиёт инсонга боғлиқ бўлмаган қонуниятлар орқали бошқарилади. Уни ўзгартиришга уриш инсоният бошига фақатгина кулфат келтиради. Ўша сўнгги кунда яшайдиган инсонга жуда-жуда раҳмим келади: у инсонлар орасида бебахтидир, чунки қувончнинг дард туфайли келишини, роҳатнинг азобдан сўнг пайдо бўлишини, илмнинг илмсизлик уммонида мавжудлигини, яхшиликни фақат ёмонликни англай билган кишиларгина тушунишини билмайди.

Замин ва ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги илк афсоналар қадимги юнонлар мифологиясида эрамиздан аввалги VII — IV асрларда битилгани маълум. Афсоналардан аён бўлишича, оламнинг биринчи подшоҳи Уран (само) ва унинг хотини Геядан (ер) титанлар туғилган экан. Титанларнинг энг кучлиси Крон отасини тахтдан ағдариб, подшоҳликни қўлга олган. Сўнгра ўз синглиси ва хотини Рея туққан фарзандларни — Хестия, Хера, Демедра, Аид, Посейдон, Океан, Тетисияни би-

рин-кетин ютиб юборган. Фақат Реянинг ҳаракатлари туфайли Зевс тирик қолган ва отасини тахтдан ағдариб, жаҳонга ҳоким бўлган. Крон, Рея ва уларнинг тарафдорлари ер ости салтанатининг энг куйи қатламига — тартарга (ер қаърига) бадарға этилган. Ўз болаларини ўлимга маҳжун этиш ёки ўз отасини тахтдан ағдариб, онаси билан бирга жаҳаннамга бадарға этиш фикри биринчи бўлиб қайси инсоннинг хаёлига келди экан? Афсоналарда ҳикоя қилинган боқий худолар, фоний бандалар, уларнинг ўзаро муносабатлари, тугилажак фарзандларининг қисмати ҳақида ўйла-сангиз, бунда қандайдир ҳақиқат яширингани ва беихтиёр бу оламнинг ибтидоси ва интиҳосининг акси эканини англаб етгандек бўласиз.

Инсон коинот чексизликларида яқкаю ягона фикрловчи мавжудот бўлгани боис, унда коинотнинг чексизлиги ва таъбир жоиз бўлса, “дарду ҳасрати” ва “бахту қувончи” ифодаланади. Мабодо, бирон бир табиий фалокат оқиба-тида инсоният қирилиб кетадиган бўлса, биргина ҳаётбахш оқсил инсонга ўхшаш онгли мавжудотни яна вужудга келтириши мумкин.

Коинот ва одамзод шу қадар муштарак, мутаносиб экан, аҳтимол, инсонга хос барча муаммо ва зиддиятларнинг ечимини нафақат унинг ўзидан, балки ташқи оламдан, коинотдан изламоқ лозимдир...

Даврийлик гипотезаси

Қонуниятларнинг ўзига хослиги, муқимлиги ва даврийлиги, макон ва замон чексизликларида бирдай қўлланилиши — мукамаллигининг белгисидир. Шу боис ҳар бир қонуниятнинг замирида коинотдаги муайян жараёнларнинг моҳиятини идрок этишимиз мумкин.

Коинотни нафақат тенгламаларда тасвирлашимиз, балки бошқа усуллар ёрдамида (масалан, шеърий усулда) ифодалашимиз ёки мусиқа воситасида ҳис этишимиз мумкин.

Биз ўрта мактабда фойдаланган оддий логарифм линейкада ҳам коинотнинг муайян сифатлари мужассамлашган ва ундаги чизиқлар оламнинг тадрижий такомилга муштаракдир.

Боя таъкидлаганимиздек, кенгайиб бораётган коинот муайян мукамаллик даражасига эришгач, тўсатдан ибтидога айланади. Бу ҳолат айланада аниқ акс этади. Умуман, оламдаги энг мукамал нарса — айланадир, шу боис коинотдаги жамики нарсалар унга интилади. Мукамалликка эришиш айлананинг бошланғич нуқтасига етиб келишдир, ундан сўнгра Ньютоннинг “ҳаракатсизлик ёки ўзгармас текис ҳаракат”и пайдо бўлади. Агар коинот бир бутун ва ёпиқ тизим бўлса, унинг ички томони мангу ҳаракатдан, ташқи томонлари эса “ҳаракатсизлик”дан иборатдир.

Инсоннинг бутун фаолияти ҳам айлана ва айлана ҳаракатида намоён бўлади. У кичик-кичик айланалардан катта айланалар сари интилади. Даставвал унинг фаолияти дақиқа, соат ва суткалик айланалар ичида кечади; сўнгра бу айланачалар ойлик, йиллик доираларни вужудга келтиради; бир неча йиллик доираларнинг йиғиндиси инсон умрини ифодалайди. Лекин у бутун умри давомида мукамалликка эриша олмайди: унинг ҳаракатларини кейинги авлод вакиллари давом эттиради. Бу ҳаракат ернинг ўз ўқи ёки қуёш атрофида, қуёшнинг галактикадаги айланиши билан уйғундир.

Инсон фаолиятининг даврийлиги мусиқада аниқса яққол намоён бўлади. Мусиқа инсоннинг эшитиш органлари ёрдамида унинг миясида ритмик

тебранишларни вужудга келтиради ва шу сабаб, у инсон билан бирга шакланган деб айтиш мумкин. Шеърият ҳам инсон ҳиссиёт оламини ўзига хос тарзда ифодаловчи ритмик тебранма жараён дир.

Бинобарин, гўдак йиғлаганда уни бешиқда тебратиш ёки қўлда аллалашда ҳам биз даврийликни кўрамиз. Фазал ҳам, қўшиқ ҳам, рақс ҳам физиканинг даврий тебранма ҳаракат қонунига мутаносиб ва бунини математик формулада ифодалаш мумкин. Фазал, қўшиқ, рақс қанчалик гўзал бўлса, бу “формула” шунчалик мукамал бўлади.

Боя айтганимиздек, мукамаллик даражасини айлана билан ифодалаш мақсадга мувофиқдир. Шеъриятдаги оҳангдорлик, мусиқадаги нота белгиларини туташтирувчи чизиқлар, логарифм линейкаси — барча-барчасининг моҳияти ана шу айланада мужассам бўлади. Янада аниқроқ айтсак, инсоннинг ҳаёти ҳам, юракнинг даврий ҳаракати ҳам, шеърият ва рақс ҳам — бари айлананинг маҳсулидир. Айлана ҳаракат тўхтаган лаҳзада ҳамма нарса тугайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, моддий олам овалсимон шаклдаги шар бўлиб, бир учи — ибтидо, иккинчиси — интиҳо. Унинг ички томони кичик-кичик айланаларнинг чекланган ҳаракатидан иборат бўлса, ташқи тарафи макон ва замон қонунларига бўйсунмайдиган мангу текис ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир. Шарнинг ташқи томони моддий оламга тааллуқли бўлмагани боис инсон зоти уни англаш қобилиятига эга эмас.

...Мен бирор бир янги гап айтмадим, бу гапларнинг ҳаммаси айтилган ва унутилган гаплардир, мен уларни такрорладим, холос; зеро, фалсафанинг охири йўқ деган гап фалсафанинг сўнги нуқтасидир.

“Кипригим оғирлик қиларди...”

1

Кучли ғалаён, бўрон бошланишидан олдин оламга бир жимлик инади. Шоирларимиз бу қўрқинчли жимликни “сукунат ичра бўрон, тўфон яширин” қабилида ёзадилар. Насрда ҳам бу ҳолат деярли шундай ифода этилади. Фақат гап қурилишида озгина фарқ бор, холос. Агар насрда ҳам, назмда ҳам муайян ҳолат бир хил сўзлар, ўхшаш ифодалар билан тасвирланса, демак, бунда шеърий сатр анча бўш, таъсир куввати кучсиз ҳисобланади.

Ниҳоят, шоир Абдували Қутбиддиннинг “Дилмарг” достонида юқорида тилга олинган ҳолатнинг чинакам шоирона ифодасига кўзим тушди: “Шамол ётиб олиб қўймоқда тухум...”

Шамол — бўрон, ғалаённинг асосий белгиси. Шамол тухум қўйиб ётибди-ми, демак, олам тип-тинч. Лекин шамол тухум қўймоқда: тухум — туғилмак янги авлод тимсоли.

2

Усмон Носир бир шеърида шундай ёзган эди:

*Осмонга кўз ташлай олмасдим,
Кипригим оғирлик қиларди.*

Расомнинг санъати шоирликка нисбатан анча чекланган деб ҳисоблайман. Расом дарахтни тасвирлаш учун албатта дарахтнинг ёки дарахтга ўхшаш нарсанинг расмини чизишга мажбур. Яъни у, адабиёт тили билан айтсак, расмдаги нарса дарахт эканини англатиш учун “дарахт” сўзини тилга олади. Шоир эса ифодаламоқчи бўлган нарсасининг номини мутлақо тилга олмай ҳам ўша нарсани аниқ ва тиниқ тасвирлай олади. Усмон Носирнинг юқоридаги сатрлари бағрида киприкка осилиб турган кўзёш оғирлик қилиб, лирик қаҳрамон осмонга қарай олмаяпти. Бунда киприк ва осмон сўзлари тимсоллардир. Кўзёш — кўнгилдаги маҳзун ҳолатнинг элчиси, осмон — келажак ҳақидаги орзуларни билдиради. Кўнгли ғамгин одам келажак ҳақида гўзал, ширин-ширин орзуларга берила олмайди, яъни шоир таъбири билан айтсак, осмонга қарай олмайди.

3

“Агар бошга тушган кулфат ҳақида битта ҳикоя ёзишнинг иложи бўлса, ҳар қандай азобу уқубатга чидаш мумкин”, дейди хорижлик машҳур адибалардан

бири. Қобил Ҳобилни ўлдириб қўйди. Бу бахтсизликдан ичи куйган Одам Ато дардини шеърга солиб нола чекди. "Илк шеър айтган Одам эрди", деб хабар беради Рабғузий. Демак, шеър ёзиш инсоннинг илк бор улкан фожиага дуч келган онидан бошланган экан. "Шеър одамнинг ичига йиғилиб қолган йирингдир" дейилади қадимги китоблардан бирида. Айтиш мумкинки, шеърят — моховга чалинган туйғулар макони. Бу каби оғир хасталикка чалинган туйғулар шеър санъати ёрдамида гўзалликка айлантирилади. Шеърятни ёмон кўришга мадорсизмиз. Чунки моховлар бадарга этилган оролда ҳар биримизнинг яқин бир қариндошимиз бор. Машҳур Фрейд бу фикримизни илмий тилда куйидагича баён этган: "Истак ва режаларни бемалол ҳаётга татбиқ эта билган зотни бахтли ва омади кулган одам, деймиз. Дейлик, ташқи тўсиқ ёки субъектив нуқсон туйғуларни шахснинг кўнгил майллари, орзу-истаклари ёруғликка чиқолмаса, у ҳолда бундай кимса реал ҳаётдан қочиб, ўзининг хаёлот дунёсига беркиниб олади. Агар ўз ичига беркинган одам бениҳоя сирли ҳодиса — ижодий қобилият соҳиби бўлса, очилмаган ғунча каби орзу-истакларини санъат асарига айлантириб, мана шундай айланма йўл орқали реал ҳаёт билан алоқа ўрнатади-да, неврозга дучор бўлишдан сақланиб қолади".

Ҳайненинг Чўлпон таржима этган ушбу шеърига диққат қилайлик:

*Ҳамма эснаб турди, қулоқ солмади
Қайғумни гапириб берган вақтимда.
Мени алқамаган одам қолмади
Қайғумни назмга терган вақтимда.*

Илон чаққан одам ўлади. Доришуноснинг қўлига тушиб, қайта ишланган илон захари энг шифобахш ва қимматбаҳо дорига айланади. Шеър ёзилишига асос бўлган руҳий азобни оддий сўзлашув тилида гапириб бериш, биринчи-

дан, ноқулай, уят; иккинчидан, нолиш — кучсизлик, заифлик, мағлублик белгиси. Ҳеч ким мағлубнинг тарафини олмайди. Агар ўша руҳий азобингизни шеърга солиб, одамларга ўқиб берсангиз, шубҳасиз, кўпчиликнинг ҳурмат ва муҳаббатига сазовор бўласиз.

Икки хил зулук бор: ҳалол ва ҳаром. Ҳалол зулук инсон танасидаги бузилган қонни сўриб олади. Ҳаром зулук эса тоза қонга ўч. Шоирнинг гўзал шеърга айлантира олган кўнгил дарди — ҳалол зулук. Бундай шеър ўқувчи кўнглини айниган, ачиган туйғулардан тозалайди. Оддий тилда нолиётган одамнинг дарди — ҳаром зулук: у тингловчи қалбидаги умид ва некбинликни ўлдиради.

Тоғу тошда кезиб юрган илмий гуруҳдаги ёлғиз дўхтирнинг кўричаги оғриб қолибди. Боёқиш ўзини ўзи "апараста" қилган экан. Шеър ёзиш ҳам ўзини ўзи "апараста" қилиш каби ноқулай ва зарурий юмушдир.

Амалга ошмаган режа, истак, хоҳиш психикадан бутунлай ўчиб кетмай, реал ондан онг остига тушиб кетади. Фақат энди у одамнинг ичидаги ёвуз душманга айланиб, ҳар доим унинг ҳаётини заҳарлашга уринади. Шоир эса шу каби заҳарга айланган туйғуларни шеърга айлантира олади. Шеърни бериб ўқиган шеърхон кўнглида соғайиш, ички зиддиятдан халос бўлиш ҳодисаси кечади. Худди шу ҳодисани Фрейд санъатдан олинадиган ҳақиқий эстетик завқ, дейди. Шеър ўқиш бир восита, холос, ўқиганимиз муайян шеър сабаб хаёлотимиз уйғонади, миямиз-

да ўз ўтмишимизга доир манзаралар пайдо бўлиб, чинакам эстетик завқни ана шу жараёндан оламиз. Шу боис битта шеър ҳар кимда ҳар хил таассурот қолдиради.

Карл Юнг модерн адабиёти намуналарининг асосий белгиси бўлмиш субъектив ва мавҳум изтироб алангаси ўқувчи кўнглини поклайдиган нажотбахш маъно эканини алоҳида таъкидлаган эди.

Отто Ранк эса, "Санъаткор маданий ҳаётимизга душман бўлган ёвуз инстинктларимизни тинчлантириб, уларни яхшиликка буриб юборади. У бизни ички зулмдан қутқариб, ҳам кўнглимизни хурсанд этади", дейди.

Демакки, жамият шоирларнинг изтироб чекишидан, қайғуришидан чўчмаслиги лозим. Билъакс, мискин шоирларни ардоқлаш зарур.

4

Шоирлик истеъдоди одамнинг болалигида юз берган фавқуллодда ҳодиса билан боғлиқ, деган қизиқ фикр мавжуд. Муддатдан илгари жинсий етилиш ҳам кейинчалик кишини ижод йўлига киришга мажбурлар экан... Ўрис шоири К. Балмонт ёшлигида ўз жонига қасд қилмоқчи бўлиб учинчи қаватдан пастга сакрайди. Лекин бахтли тасодиф туфайли омон қолади. У ўзини ўлдирмоқчи бўлганидан аввал ҳам шеър ёзган, аммо улар бўш, саёз бўлиб, ўқувчилар эътиборини тортмаган. Ўша хунук воқеадан кейин қалбида бир сирли эврилиш юз бериб, бириридан гўзал шеърлар ёза бошлайди, шеърхонлар эътиборига тушади.

Рауф Парфи болалигида содир бўлган қизиқ ҳодисани гапириб берилади. "Мен, — дейди шоир, — дадамнинг эрка ва ёлғиз ўғли эдим. Дадам қаёққа борса, кўпинча мени ҳам ёнида олиб юрарди. Бир гал машинада аллақайларга борганимизни эслайман. Кичкина бола эдим. Машина жуда узоқ юрди. Кўз ўнгимдан "лип-лип" ўтаётган йўл

четидаги ҳар хил нарсаларга ҳайрату қизиқиш билан қарайвериб-қарайвериб кўзларим чарчаб, оғриб, юмилмайдиган бўлиб қолган. Уч кун кўзларимни юмолмай қийналганман... Қандай даволаганлари эсимда йўқ".

Хўш, бу ҳодиса билан шоир шеърлари орасида қандай алоқа бор?

Шоирнинг юқоридаги ҳикояси менга қизиқ бир сирни очгандек туюлди. Рауф Парфи шеърларида оғриётган, унсиз фарёд чекаётган, аллақандай дардни тилсиз шивирлаётган кўз образи кўп учрайди. Кўз — унинг шеърларида энг кўп қўлланилган поэтик образ-ку! Мана, улардан айримлари: "Ҳорфин-адо кўзларимга қарагин", "Кўзларига чанг ютган ҳаво", "Кўзингдаги тошни гичирлатма, бас", "Юлар ойнинг намхуш сочларин фалакка термулиб қолган кўзларим", "У ҳайбатли кўзга айланди", "Маъно ўқи кўзимдан...".

Шоирлар шеърларида қўллаган бетакор ва ёрқин ташбеҳларнинг психогенетик асосини таҳлил этишга уриш мияда қутилмаган хулосалар пайдо этиши шубҳасиз. Рамз — шеър ва тушнинг хос тили. Шеърни кундузи кўрилган туш (сны наяву) деб атайдилар. Инсоннинг онги остида кечадиган мураккаб, зиддиятли ҳаёти ўз мавжудлигини туш ва шеър орқали билдириб туради. Қонмаган истак, хаста туйғу, ўлим ваҳимаси ва бошқа хил кўнгил тубида кечадиган кечинмалар ўз ҳолатини тўла гавдалантира оладиган рамзалар яратади. Дарвоқе, шеър ва туш рамзлари ҳақида гапириш алоҳида, жуда қизиқарли мавзудир. Охирги гап шуки, шеърнинг гўзал поэтик ифодалари, рамзлари ҳалокатга йўлиққан, ёрдамга муҳтож кўнглимизнинг мадад истаб атрофга тарқатаётган "SOS" сигналидир...

5

Маълумки, 30-йиллар бошида атоқли шоиримиз Миртемир унчалик аниқ бўлмаган айблов билан қамоққа оли-

ниб, канал қурилишига жўнатилади. Бахтсизлик бир келса, эгиз келади деганларидек, қамалиш воқеасидан кейин Миртемирнинг оиласида катта мусибат содир бўлади: шоирнинг хотини икки яшар қизчасини ташлаб Москвага кетиб қолади, тез орада онаси ва қизи вафот этади. Бу қайғули ҳодисалар Миртемирнинг ички оламини алғов-далғов қилиб юборгани аниқ. У шоир сифатида бошига тушган мусибатни ўз шеърларида акс эттиришга мажбур эди. Лекин шўро шоири учун бошқа бир мажбурият ҳам бор эдики, шоир шу мажбуриятга бўйсуниб, мен бахтлиман, замонам яхши, совет ҳукуматидан хурсандман, деб шеърлар ёзди.

Ниҳоят, 50-йиллар ижтимоий-сиёсий ҳаётида пайдо бўлган илиқлик нисбий ижодий эркинликни юзага келтирди:

*Бир дард эски яра тубида
Илон каби ғимирлаб қолди.*

Миртемирнинг қамалган кезлари тутган "Эсдалиқлар"ини топиб, унда битилган аламли сўзларни таҳлил этиб матбуотда эълон қилган заҳматкаш олим Наим Каримов ёзади: "Шоирнинг қалбида онанинг ўлими туфайли пайдо бўлган алам ва армон, зардоб ва ғашлик узоқ йиллар мобайнида унинг шеърларига сизиб чиқмади. У кўпроқ социалистик реализм талабларига жавоб берувчи некбин шеърлар, чақириқлар ижод қилди. Аммо орадан қарийб ўттиз йил ўтгач, 1960 йилда кўнглида қонталаш бўлиб ётган туйғулар дафъатан булоқ янглиғ отилиб, мусибат тиканлари ҳануз унинг юрагида санчилиб ётгани маълум бўлди".

Танимиз соғлигини ўйлаб олиб бориладиган илмий тажрибалар учун ҳайвонлар тажриба қилиб кўрилар экан. Ўз касбининг сир-асрорини ўрганиш учун бўлажак жарроҳ тирик ва соғлом қуённинг қорнини ёриб, сўнг яна ўрнига тикиб қўяди. Инсон саломатлиги

йўлида янги кашф этилган дориларни аввал ҳайвонларга бериб, шуларнинг жисмида синаб кўрамиз. Коинотга ҳам биринчи бўлиб итларни учуриб кўрдик. Лекин руҳий, фикрий ҳаётимизга тегишли янгиликларни, муаммоларни дастлаб ҳайвонлар устида синаб кўрса бўладими? Масалан, диктаторлик режими ёки тоталитар сиёсий бошқарув усули инсон руҳиятига нечоғли салбий таъсир ўтказишини олдиндан билиш учун ҳайвонларни шундай режим шароитида яшашга мажбур қилиб, бундан бирор натижа олиш мумкин эмас. Руҳиятга тегишли синовлар, тажрибалар тирик инсоннинг устида ўтказилган.

Чет элларда баъзи кимсалар ўлма-сидан бурун ўз аъзоларини тиббий текширув марказларига сотганини эшитганман. Вафотидан кейин уларнинг аъзолари тиббиёт ўқув юртлари талабалари учун кўрғазмали қурол ёки тажриба унсури сифатида фойдаланилади. Шоирлар ҳам тиббиёт учун ўз мурдаларини сотган одамларга ўхшайди. Шоирлар руҳ илми учун ўз қалбларини инъом этадилар. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди — инсон психикаси ҳақидаги билимларимизни бойитадиган манба. Биз шоирнинг ҳаёти ва ижоди тимсолида ўз руҳиятимизга оид ўта қизиқarli, мураккаб сир-асрорлардан воқиф бўламиз. Таъбир жоиз бўлса, инсон руҳиятига тегишли тажрибалар шоирлар устида ўтказилади. Шоирлар — инсон руҳий камолоти йўлида қурбон бўлгучи қавм.

Агар одамни ҳар беш минутда нафас оласан, деб мажбур қилинса, ҳар қандай зот тезда сулайиб қолади. Лекин совет тузумида шоирлар ана шу каби қийноққа солинди. Агар шоир кўнглидагини очиқ ёзолмаса, гўё нафаси бўғилган каби қийналади.

Шу маънода айтиш мумкинки, Миртемир 30-йилларда олган нафасини 60-йиллар бошига келиб чиқарди. У

деярли ўттиз йил давомида нафас олмай яшади; ижодий эрки бўғилиб, қаттиқ ҳолдан тойган шоир 60-йиллар қирғоғига аранг етиб келиб, "Мажнун-тол остига ўтқазинг мени...", деди.

Алқисса, Миртемирнинг социалистик реализм зўравонлиги остида битган даярли барча шеърлари бугунга келиб эскирди. Лекин ўттиз йил кечи-киб ёзилган, шахсий фожиаси акс этган шеърлари ҳеч қачон эскирмайди. Хулоса қилиш мумкинки, ёшлигида со-дир бўлган бахтсиз ҳодиса Миртемир-нинг шоирлик қисмати ҳал этиб кет-ган экан.

6

Вақтида айтилмай қолган фикр, ичга ютилган хўрлик, реал шароит амалга ошишига йўл бермаган истагу хоҳиш, узоқ вақт рост гапни айтолмай, нои-лож ёлғон гапириб юриш охири бориб одамни руҳий хасталикка дучор этади. Айтадиларки, ростгўй, ҳақиқатпарвар, азалий маънавий қадриятларга мос равишда яшайдиганлар руҳий жиҳат-дан энг соғлом кишилардир. Руҳий хасталик сабабини биринчи бўлиб инсон қалбидан қидирган руҳшунос Зигмунд Фрейддир. У беморларининг хотира-сини уйғотиб, шу орқали уларни да-воламоқчи бўлган. Фрейд айтадики, киши ўзини хасталикка олиб келган воқеа-ҳодиса ёки истак-хоҳишни эси-дан чиқариб юборади. Қачонки, у ақли-га путур еткизган воқеани равшан эс-лаб, ўша воқеа юз берган пайтда кўнглидан кечган кечинмаларни қай-тадан яна бир бор кечирса, тузалиб ке-тади. Фрейднинг "Эркин мулоқотлар" деб номланган даволаш усули бўлган. Бу шундайки, бемор тўшақда чўзилиб ётиб, калласига келган гапларни, гар-чи улар мақсад ва мантиқдан холи бўлса ҳам, бир бошдан гапираверади. Беморнинг бош томонида турган руҳ-шунос эса, унинг пойинтар-сойинтар жаврашларини диққат билан тинглаб,

секин-секин хасталик илдизини топиш-га уринади. Хуллас, бемор "Искандар-нинг шохи бор!" қабилидаги муҳим гап-ни айта олса, дарддан фориг бўлади. Нозик томони шуки, бечора бемор қал-бининг қоронғи ва чуқур ерига берки-ниб, унинг руҳини безовта қилаётган гапни ўз ақли билан топа олмайди.

Ўзбек халқ эртақларидан бирида шундай воқеа баён этилган. Ёшгина жувон ёмон хасталикка йўлиқиб, ўз-ўзидан ҳеч кимни ёқтирмай қолади, ҳаётдан беза бошлайди. Боёқишни анчага довур биронта табиб даволай олмайди. Ниҳоят, бир табиб кампир хаста аёлнинг қўлига катта бир идиш бериб, ичингдаги сир-асрорингни, дар-ду ҳасратингни шу идишнинг ичига гапириб, кейин унинг оғзини маҳкам беркитгин-да, кўздан панароқ жойга яхшилаб кўмиб қўй, дейди. Бу амал-ларни бажарганидан сўнг хаста жувон тузалиб кетади.

Фрейддан аввал яшаб ўтган Людвиг Берне деган олим " Уч кун ичида зўр ёзувчи бўлиш санъати" номли мақола ёзади. Мақолада шундай маслаҳат берилган: "Кўлингизга етарлича қоғоз ва қалам олиб столга ўтиринг-да, уч кун давомида миянгизга келган ўй-хаёл-ларни бир чеккадан қоғозга тушира-веринг. Ўзингизни алдаманг, фақат рост гапни ёзинг". Манбаларнинг ха-бар беришича, шундай усул билан ет-мишга яқин туппа-тузук ҳикоя ёзишга эришганлар бўлган экан.

Ёзувчи бўлишнинг бундай усулини ҳар ким ўзича машқ қилиб кўриши мум-кин. Бунда тахминан шундай жараён ке-чади: онг аста-секин кундалик ташвиш-лар, режалар чангалидан чиқиб, кўнгил тубига йўнала бошлайди. Онг кўнгил-дан нени излайди? Ҳамма гап шунда. Кўпинча ҳайвонлар ўз жароҳатларини ялаб даволайди. Кўнгил қаърига чўккан онг у ердан оғриётган ярани топиб, шунинг атрофида айлана бошлайди. Онгнинг кўнгилдаги яра атрофида ай-

ланиши — Ижоддир! Тўғри, одам бундай содда йўл билан катта ёзувчига айланиб қолмайди. Ёзувчи бўлиш учун туғма истеъдод ва кўп йиллик меҳнат самараси бўлган катта маҳорат зарур. Аммо сўз воситасида дарднинг оқ қоғоз бағрига кўчиши кўнгилда енгиллик пайдо қилади.

Юқорида тилга олганларимиз — Фрейднинг даволаш усули, эртақдаги жувонни даволаган кампирнинг айтганлари ва Людвиг Берненинг ёзувчига кўрсатмаси битта муҳим фикрнинг учта қиррасини баён этган. Яъни, одам кўнгил дардини сўзлар воситасида изҳор этиш орқали ички зиддиятдан, оғир изтироб хуружидан халос бўлади. Машхур фарб ёзувчиларидан бири: "Мен фақат одам ўлдиришдан тийилиш учунгина берилиб ижод қиляпман", деган эди. Бундай ёвуз истакни босиш учун берилиб ижод қилаётган ёзувчининг асарида қотил образи борлигига киши ажабланмаса ҳам бўлади. Айтадиларки, ижод ёрдамида ёзувчининг табиатидаги ёмон майллар, ёвуз истаклар у яратган образларга сингиб кетади.

Хар кимда ҳам ижодий қобилият йўқ. Хўш, оддий одам қандай қилиб кўнгил изтиробини сўзга айлантириб, ичидаги юкдан қутулади? Худди шу ўринда бадиий асарнинг эстетик вазифасини тилга олиш керак. Масалан, висолсиз ишқ изтиробини чекиб юрган бахтсиз ошиқ висолсиз ишқ изтиробини акс этган шеърларни берилиб ўқиса, бу нарса унга ўша шеърларни ўзи ёзгандек фойда беради.

7

Гассет айтмоқчи, шеър ўқиш учун жуда бир алоҳида, фавқулодда руҳий кайфият, кучли эҳтиёж зарур. Бундай пайтларда қўлга шеърини китобни олиш ҳам шарт эмас, қачонлардир ёд олинган мисралар миямизда қайта жонланиб, улардан эстетик завқ оламиз. Биз, дейди Гассет, дуч келган дамда ва

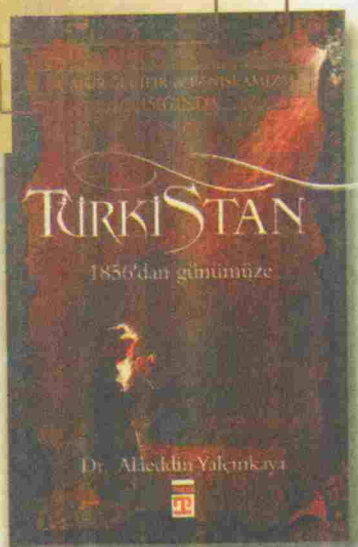
шеър ўқишга номуносиб кайфият билан шеърини китобни варақлашга одатланиб қолганмиз. Бунинг оқибатида эса шеърни тушунишни ҳамда чинакам шеърга нисбатан кўрқув ва севгимизни йўқотиб қўйганмиз. Шоирона гўзалликдан одам чўчийди ҳам. Акутагаванинг аллақайси ҳикоясида ҳикоя қаҳрамонларидан бири Ҳётенинг бир мисра шеърини ҳаддан зиёд чуқур, чинакамига тушуниб етиб, мисра замиридан ўзи англаган маъно таъсирида ўзини отиб қўяди. Фарб эстетикасида "Стендаль воқеаси" деган бир гап бор. Айтишларича, бўлажак ёзувчи — ёш Стендаль тасвирий санъат музейида расмларни томоша қилиб юриб, улардан олган эстетик завқ таъсирида ҳушдан кетиб қолган экан.

Шеърхон бугун ёд олган шеъридаги айрим мисраларни беш ёки ўн йилдан кейин расмона тушуниб етиши мумкин. Айни узоқ йиллардан сўнг мағзи чақилган мисрада шеърнинг юраги яширинган бўлади. Шеърда ифодаланган руҳий ҳолат кўнглимизда пайдо бўлсагина, биз уни тўлиқ ҳис қиламиз. Баъзан шундай бўладик, тўсатдан Навоий, Машраб, Бобур каби шоирларнинг бир байт ғазали миямизда пайдо бўлиб, бу байтнинг мазмунини бошқача тушуниб қоламиз. Мен Рауф Парфининг қуйидаги сатрларини ёд олганимга етти-саккиз йил бўлди. Фавқулодда шу йил ажиб бир ҳолатда улар хаёлимда қайта жонланиб, шу кунгача яшириб келган сирини ошкор этди:

*Эҳтимол, умримнинг ярми ўтгандир,
Эҳтимол, ярмига қолганман ботиб.*

Ўтган кунлар хотираси билан борлиққа нисбатан тирик мурда каби ҳиссиз яшаётган лирик қаҳрамон "мен ўтган умримга ботиб қолганман" деб нола чекаётган экан. Менимча, юқоридаги мисраларни чуқур ҳис этиш учун ўқувчи ўша мисралардаги ҳолатни кўнгилдан кечирган бўлиши лозим.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

ЭРКСЕВАР ХАҚҚИНИҒ ЭРКСИЗАНИ

Шонли ўтмиш соҳиби бўлган Туркистоннинг XIX асрда маданий ва илмий савия жиҳатдан ўзидан қолоқроқ Россияга қарам бўлиб қолгани кўплаб олимларни ўйлантириб келган масаладир. Туркистон босқини билан боғлиқ илмий тадқиқотлар асосан АҚШ, Буюк Британия, Германия, Япония ва Туркия каби юксак тараққиётга эришган мамлакатларда бажарилган. Улар орасидан миллий тарихимизни ёритишда асқатадиганларини ажратиб олиб, таҳлил назаридан ўтказиш Ватанимизнинг янги ва ҳаққоний тарихини яратиш ҳамда маънавий қадриятларимизни камол топтиришда муҳим омил бўлади.

Турк олими доктор Алоиддин Ялчинқоянинг “Туркистон мустамлакачилик ва исломчилик оғушида” (Истанбул, 1997 йил) китобида ўлкамиздаги Россия босқини, яъни мустамлакачилик тарихи билан боғлиқ қуйидаги масалалар таҳлил асоси деб билинган: Туркистоннинг ишғол қилиниши инглиз-рус рақобатининг табиий бир натижасими? Чиннинг (Хитой) Шарқий Туркистонни

ишғол этишида рус ёки инглизларнинг қўли борми? Фикрлари бутун дунёга мавзу берган ва мусулмон дунёсини бирлаштиришга уринган “панисломизм” ёки турк дунёсида “пантуркизм” деб номланган махсус ҳаракат бўлганми? “Панисломизм” ёки “пантуркизм” мазлум ўлкаларни бирлаштирар даражадаги ижтимоий озодликка элтувчи қасдли ёки қасдсиз (тасодифий) ҳаракат эдимми?

Асарда ушбу муаммоларни ойдинлаштириш баробарида 1856 йилдан эътиборан Туркистоннинг сиёсий ва дипломатик тарихини ўрганишга, унинг ўша даврлардаги кучли давлатларга бўлган муносабатини аниқлашга интилиш бор. Истифода қилинган манбалар, ҳужжат ва тамсиллар бизнинг мустамлакачилик тарихи хусусидаги тасаввуримизни тўлдиришга, уларга илмий аниқлик киритишга, бир талай тарихий воқеаларни таҳлил қилишимизга ёрдам беради. Муаллиф ишончли материаллар сифатида Англия, Русия, Туркия ва бошқа мамлакатларнинг Туркистон хонликлари билан ўрнатган дипломатик муносабатлари тарихига доир ҳужжатлар, Туркиядаги Бош боқонлик архивида сақланаётган “Номаи Хумоюн дафтари”, Фарб ориенталистлари қиёфасида юртимизга келган Вольф (1831 йил), Аббат Харос (1840 йил), Конолки ва Саддорт (1843 йил), Армений Вамбери (1863 йил) каби

олим-жосусларнинг эсдалик ва ҳисоботлари, 1858 йилдан 1898 йилга қадар Русиянинг Туркистондаги фаолияти ҳақида тўпланган “Досъелар мажмуаси” (жами 188 ҳужжат), 1858 йилги Игнатъев миссиони, 1864 йилдаги Горчаков декларацияси каби ишгол жараёни билан боғлиқ ёзишмаларни тилга олган.

Алоиддин Ялчинқоя Туркистон босқини тарихини изчил ёритар экан, бошланғич нуқта сифатида 1856 йил воқеаларини олади. Бу даврда Россия Кавказ ва Кавказорти ўлкаларида мустабидлик ҳокимиятини ўрнатган ва Қирим урушида ғалаба қозонгач, Марказий Осиё сари ҳарбий ҳаракат бошлашга азму қарор қилган эди. Муаллиф наздида, 1857 йилги инглиз-афғон шартномаси ҳам Туркистон босқинини тезлатишга сабаб бўлган омиллардан биридир. Бундан ташқари, тадқиқотчи бизнинг олимларимиз кам эътибор берган икки муҳим воқеани ишгол билан бевосита боғлиқ ҳодиса сифатида баҳолаган. Булардан бири — 1858 йилнинг апрель-июнь ойларида Оренбургдан Марказий Осиёга келган, географ, диншунос, этнограф, биолог, шарқшунос, тарихчи ва савдогарлардан иборат 82 кишилик “илмий экспедиция”дир (муайян вазифа билан келгани учун ҳам “миссион”, русча муқобилларида эса “миссия” деб юритилади). Игнатъев миссиони дастлаб Хева хонлигида кўним топиб, бир вақтлар хонга қарши исён қилган ёвмит туркманлари билан алоқа ўрнатади ва уларга кўшимча куч, қурол-яроғ ваъда этиб, хонга қарши янги исёнга илҳомлантиради. Игнатъев айти пайтда Россия элчиси сифатида Бухоро амири билан учрашиб, Амударёда рус флотилияси ва савдогарларнинг эркин ҳаракати учун янги бозор йўли очилишига эришади. Зиммасига жуда катта кўпоровчилик вазифасини олган бу миссион хонлиқлар ўртасидаги ички низоларни кучайтиришга ҳам ҳиссасини кўшади. У Бухоро амирлиги билан ўзаро урушда ҳориб, тушкун ҳолга тушган Кўқон хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлаш мавриди келгани ҳақида оқ подшога хабар

б е р а д и .
Қ а л т и с
сиёсий ва
з и я т д а н
аниқ хулоса
чи қарган
рус ҳар-
бийлари,
аввал режа-
да белги-
лангани
каби, Кас-
пий орқали
Туркмени-
стонга (яъни
Хева хонли-
гига) эмас, балки қозоқ чўллари орқали Кўқон хонлигига ҳужум қилиб, Авлиёота, Туркистон, Чимкент, Тошкент (1864 йил) каби шаҳарларни тез орада ишгол қилади.

Туркистон босқини билан боғлиқ иккинчи муҳим нуқта — Горчаков декларациясидир. Русия ташқи ишлар вазирлиги Горчаков 1864 йилнинг 21 ноябрида Александр Иккинчига шундай баёнот берган: “Россиянинг Ўрта Осиёда юритаётган ҳаракати — ярим ёввойи, кўчманчи аҳолини маҳв этишга чоғланган кўпол ҳарбий юришдир. Ушбу ҳаракатда худди Шимолий Америкада — АҚШ, Миср ва Жазоирда — Франция, Ҳиндистонда Англия юритаётган маданияшлаштириш сиёсатини қўллаш зарур. Ана шундагина ўртаосиёликлар асрлар давомида нафақат худудий ва иқтисодий жиҳатдан, балки маънавий қарамликдан ҳам қутула олмайди”. Айти декларация талабларига биноан Қозонда Илминский раҳбарлигида илмий-диний марказ иш бошлайди ва унинг режасига кўра, Хева ҳамда Бухоро хонлиқлари (1873 йил) босиб олиниб, уларни васал сифатида сақлаш лозим кўрилган. Кўқон хонлиги узил-кесил забт этилгач, Туркменистон ишголи бошланган ва у 1882 йилнинг мартигача давом этган.

Тадқиқотчи бир талай ишончли манбалар асосида рус-инглиз муносабатини таҳлил қилар экан, Шарқни эгаллаш борасида улар орасидаги ўзаро рақобат ва айрим манфаатли ўринларда ке-

лишувчилик ёки вақтинча ён бериш сиёсати қўлланганига эътиборни қаратган. 1882 йилда ёзилган “Русларнинг инглизларни ифғол (ғафлатда қолдириш) этароқ Шарқдаги тақаддумлари (илгарилашлари)” номли хужжат русинглиз рақобатининг натижаси ўлароқ Англиянинг Кашмирни ишғол этиши тезлашганини англатади. Маълум бўлишича, Россиянинг Бухоро хонлиги тасарруфида бўлган Помир доvonлари орқали Кашмирга етиб бориш режасидан хабар топган инглиз ҳарбийлари воҳада тезкорлик билан ўз ҳокимиятини ўрнатишга эришади. Рақобат туфайли бу жараён тезлашган бўлса, уларнинг ўзаро манфаатли ҳамкорлиги натижасида Шарқий Туркистон тақдирини ҳал этиш масаласи ўртага қўйилган. Маълумки, бу ерда Амир Умархоннинг ҳарбий ёрдами билан истиқлол топган Қошғар хонлиги ўрнатилган эди. XIX асрнинг ниҳоясига келиб Афғонистон ва Ҳиндистонда — Англия, Туркистонда — Россия бошқаруви ўрнатилгач, ўзаро рақобатда бўлган мустамлакачилар Шарқий Туркистонни Хитой домига ташлашдан манфаатдорлик туяди. Икки ўртада чорасиз қолган Якуббек ўзининг Усмонли салтанатига тобелигини маълум қилиб, ундан кўмак ўтинганига қарамай, турк султони Қирим урушидан сўнг эришган сулҳнинг бузилишини ўйлаб, Шарқий Туркистонга ёрдам беролмади. Натижада тарихда “буюк ўйин” номи билан из қолдирган (АҚШнинг Петербургдаги элчиси Шулер бу ҳақда “Қошғарияда буюк ўйин” деб номланган китоб ёзган) бу ҳарбий сиёсат Хитойнинг фойдасига ҳал қилинган.

Шу тариқа Россия кўли остида бўлган Марказий Осиё, Кавказ ва Кавказорти ўлкалари, инглиз идорасига бўйсундирилган Афғонистон ва Ҳиндистон, Хитой тасарруфидаги Шарқий Туркистон, Франция тобелигига кирган Миср ва Жазоир халқлари босқинчиликка қарши умумий курашни орзу қилган ва ана шундай иттифоқ орқалигина “Ғарб олбости”ларидан (Фитрат таъбири) озод бўлиш ғоясини кун тартибига қўйган эди.

Агар “панисломизм” истилоҳининг та-

рихига назар солсак, “Ислом иттиҳоди”ни панисломизм сифатида қабул қилиш аввало Франция таъсирига берилган ёш усмонлилар фаолиятида кўзга ташланган. Бунинг илҳом чашмаси сифатида эса Россия ва болқонликларнинг “паниславизм” фаолияти тилга олинади. Бу истилоҳ илк бор 1869 йилда Ғарб матбуотида қўлланган бўлса, 1875 йилдан бошлаб эса илмий муомалага киритилди ва ушбу мавзудаги дастлабки тадқиқотлар 1883 йилдан инглиз тилида чоп қилина бошлади. Исломчилик таҳликасини туғдирган манбалар сифатида Ялчинқоя китобида “Ислом бирлиги” номли имзосиз тарқатилган рисола (1871), Жамолиддин Афғонийнинг “Ислом иттифоқи” сарлавҳали “Урват улусқа” журналида эълон қилинган мақоласи (1884), Афғонийнинг “Панисломизм дастури” номи билан султон Абдулҳамид Иккинчига юборилган мактуби (1892), Трипол бош консули Лажау томонидан ёзилган рапорт (1902), “Иттиҳод ва тараққий” кўмитасининг Кавказия мусулмонлариغا юборган мактуби (1906), Рус яширин охраникасининг “Панисломизм рапортлари” (1911-12), Биринчи жаҳон урушининг бошланиши муносабати билан Туркиядаги иккинчи Машрурият (конституцион) ҳукуматининг “Бутун ислом миллатлариغا хитобномаси” (1914) ва бошқа манбалар келтирилган. Кўринадики, бу манба ва мақолаларнинг ҳеч бири Туркистон билан боғланмаган. Улар кўпинча Миср ва Туркия, Ҳиндистон ва асосан Ғарб ўлкаларида тарқатилгани учун айримлари тўғрисида батафсил маълумот жоиз. Хўш, афсонавий шов-шувларга сабаб бўлган Жамолиддин Афғоний ким ва унинг асарларида қандай ғоялар илгари сурилган?

Жамолиддин Афғоний (1838-97) Афғонистон, Миср, Ҳиндистон, Усмонли ва бир талай Оврупо мамлакатларида “панисломизм мафкурачиси” сифатида шуҳрат қозонган бўлиб, унинг ғоялари асосан, “Урват ул-вусқа” жаридаси орқали тарқатилган. Афғонийнинг “Моддийунчиларга раддия” асари 1881 йилда нашр қилинган. У 1882 йилда Ҳиндистонда бўлганида, ҳинд мусулмонларининг ин-

глизлар зулми остида эзилишини кўриб, Усмонли давлатига мактуб ёзди ва мазлум мусулмон миллатларининг босқинчи ғарбликларга қарши умумий курашида мутасаддилик қилишини сўрайди. Бу даъват остидаги фишқ ва исённи яхши англаган Усмонли ҳукумати сўровни жавобсиз қолдиради. Афғоний вафотидан сўнг унинг содиқ шогирди ва сафдоши Муҳаммад Абдуҳ (1849-1905) Мисрда шайхулислом мансабида ўтирган кезлари устози ғояларини амалга оширишга уринади. XX аср бошларида давр тақозоси билан исломни тозалаш, уни ислоҳ қилиш ғоялари илгари сурилади. Айрим ислохотчилар Афғоний ва Абдуҳ далилларига ишониб, уларнинг ортидан эргашадилар. Қадимчилар эса ислохотчиларни “кофир” деб билдилар. Кўринадики, бу ғоялар халқнинг асоратдаги ҳолати ва бошқа турмуш шароитидан келиб чиққандай кўринса ҳам, асосан фишқ ва фитна манфаатларига хизмат қилган. Худди шу ўринда эслаш жоизки, тадқиқот муаллифи Ялчинқоя Жамолиддин Афғоний ва унинг фаолияти ҳақида рисола (1991 йилда) чоп этирган ва айрим Ғарб олимларининг Афғоний ҳақидаги қарашлари акс этган асарларни турк тилига таржима қилган.

“Туркистонда мустамлакачилик...” китобида муаллиф Туркистонга юборилган маърифатчилар фаолиятини ёқлайди. Ундан Истанбулдаги Ўзбеклар теккаси (даргоҳи) ҳақида ҳам маълумот оламиз. Бундай даргоҳлар ҳажга бораётган туркистонлик руҳонийларга моддий ва маънавий кўмак бериш ниятида Султонаҳмадда, Ускудар — Сулаймонтепада ва Айюбсултонда қурилган эди. Бу даргоҳларда нафақат ҳаж зиёратчилари, балки Туркистондан келган илм толиблари ҳам истиқомат қилган, таҳсилу ибодат билан машғул бўлган. Жумладан, асримиз бошларида Истанбулга таҳсил учун борган Атоҳўжа, Фитрат, Саъдий, Ҳамза каби машҳур адиб ва зиёлилар ҳам шундай “текка”ларда бир оз муддат яшаганлар. Даргоҳлар орасида нисбатан қадимгиси 1847 йилда Истанбулга Бухоро амирининг элчиси сифатида юборилган Шайх Сулаймон афан-

ди (1821-90) Султонаҳмадда бино қилдирган Нақшбанд шайхининг даргоҳидир. Таъкидлаш жоизки, ушбу шайх машҳур “Луғати чигатоий ва туркийи усмоний”нинг муаллифи ҳамдир. Кўринадики, исломчилик ғоялари бевосита диний даъватдан давлат сиёсатига қараб ўзгариб боради. Бу йўлда айрим руҳонийлар Жамолиддин Афғоний “афсона”сига самимий ишониб, ўзини исломий йўлга чоғлаган бўлса, бошқалари эса, бундай ҳаракатлар замиридаги фитна ва исёнларни илғаб турган ҳолда, турк султонини “сўнгги халифа” сифатида қабул қилиб, ўз миллий душманларига қарши ундан кўмак сўраганлар. Шунинг учун “панисломизм” иддаоси аслида мустамлакачилик манбаи сифатида истифода этилгани маълум бўлади. Ушбу тамсиллардан шундай хулоса қилиш мумкинки, “панисломизм” Туркистонда сиёсий муассаса сифатида эмас, балки ташқи мустамлакачи давлатларнинг куткуси билан майдонга чиқарилган фаолият бўлиб, мақсад — унинг баҳонасида Туркистонга нисбатан қарши ҳаракатни кучайтиришдан иборат эди.

Сиёсий “панисломизм” даъвоси аср бошларида Россия ва Англия учун қимматли бир хазина каби асралиб, уни кучайтиришдан манфаат топганлар. Ғарб тадқиқотчилари ислом ўлкаларида ўз ҳақ-хуқуқи ва ҳуррият учун курашган истиқлолчиларни ҳам “панисломизм” вакиллари сифатида кўриб, ишғол этилган ўлкаларга зулмини кучайтириш мақсадида қасдли равишда унинг айрим кўри-нишларига ва мафкурачиларининг тарқалишига ён берганлар. Шу жиҳатдан 1882 йилда нашр қилинган “Халифалик ва панисломизм” мақоласи ушбу фаолиятнинг Туркиядаги кўринишларини ойдинлатишга ёрдам берувчи манба сифатида қаралади.

Россиянинг Туркистон ишғолидан кейинги сиёсати асосан мустамлакачиликни мустаҳкамлаш борасидаги ҳаракатдир. Россия Марказий Осиёга ўзини бир ғарб давлати сифатида кўрсатар экан, мазлум халқларга дунёни фақат ўзи очган дарча орқалигина намоён этишдан манфаатдор бўлган. Уларнинг асосий

мақсади мусулмон халқларнинг миллий ва диний туйғуларига зарба беришдан иборат эди.

Русларнинг исломни сохталаштириш борасидаги дастлабки илмий-оммавий ҳаракатининг маҳсули — 1711 йилда Пётр Биринчи чоп эттирган “Муҳаммад динининг ҳоли (дуруми)” китобидир. 1790 йилда таржима қилинган “Арабий Муҳаммаднинг Ал-Қуръон китоби”нинг сўзбошисида “ислом — араб динидир, унинг туркларга алоқаси йўқ” деган қабилда турк қавмларини исломдан йироқлаштиришга даъват этилган. Рус тарихчиси В. Соловьёвнинг “Муҳаммад: унинг ҳаёти ва диний таълимоти” аса-рида эса, Расулulloҳнинг пайғамбарлиги инкор қилиниб, ислом маданиятсиз, сахройи арабларни жаҳолатдан қутқариш учун ўйлаб топилган эди, деган фикр илгари сурилган. Бу билан, биринчидан, исломни эътироф этган мусулмон ўлкалари ўтмишда маданиятсиз бўлган, деган “таълимот” тарғиб этилса, иккинчи тарафдан, тарихда исломий маданият билан шуҳрат топган халқларни ундан узоқлаштириш сиёсати ҳам қўлланган.

Тадқиқотда Исмоил Фаспиралининг мустамлакачилик остидаги халқларни бирлаштириш ғояси “тилда, ишда ва фикрда бирлик” шиори билан оммалашгани ва уни дастурига айлантирган жа-дидчилик ҳаракатларининг таъқиб қилиниш сабаблари холис таҳлил этилган. Жаидлик ғояси нафақат Россия ҳуку-матида, балки унинг малайлари (вас-сали) бўлган хонликлар манфаатига ҳам зид келгани учун мустамлакачилар дастлаб бу ғояларни маҳаллий ҳукмдор-лар қўли билан бўғмоқни режалашти-ради. Шу жиҳатдан қаралса, Бухорода уюштирилган шиа ва сунний мазаб-лилар ўртасидаги низо ҳамда жаид ва қадимчилар ўртасидаги нифоқларнинг кескинлашувида Россия маъмурлари-нинг қўли бўлган. Чор маъмурлари хон-ликлар воситасида Туркистондаги энг тараққийпарвар кучлар — жаидларни таъқиб қилган бўлса, шўролар, аксин-ча, жаидлардан (хусусан, ёш бухоро-ликлардан) Бухоро амирлигини маҳв

этишда фойдаланади. Ҳар иккала ҳолда ҳам Россия ўлкадаги кучлар орасидаги зиддият ва низоларни ўз мақсади йўли-да ишлатиб Туркистонда ҳокимиятини мустаҳкамлашга эришган.

XX аср бошларида исломчилик ғояла-ри нақадар кўп ёйилган бўлмасин, у ай-рим жабҳаларда туркчилик — турончи-лик, жаидчилик ва ислоҳчилик каби шаклларда кўринар эди. Турончиликнинг ўчоғи саналган Истанбулда таҳсил ол-ган туркистонлик зиёлиларнинг таъқиб остига олиниш сабаби асосан улар турк-чилик — “пантуркизм” элчиси сифати-да гумон қилинганидир. Туркиядаги миллий уйғониш, ёш турклар ҳаракати ва бошқа тараққийпарвар ғояларни Тур-кистонга келтирмаслик асосий мақсад ҳисобланган. Туркчилик Россия учун “Ис-лом иттифоқи”дан ҳам хавфлироқ эди. Чунки Россия зулми остидаги халқлар-нинг учдан икки қисми турк қавмлари бўлиб, уларни бирлаштириш йўлидаги ҳар қандай даъват Россия давлати ил-дизига болта уриш билан баробар эди.

1904-05 йилларда “Иттифоқи мус-лим”нинг раҳнамолари сифатида Ис-моил Фаспирали, Мардонбек Тўпчибо-ши, Абдурашид Иброҳимбек, Юсуф Оқж-ўра кабилар кўзга ташланган бўлса, “Ит-тифоқ ва тараққий” фирқаси кўпроқ туркчилик мафқурасини ёювчи муас-саса сифатида қабул қилинган. Ҳар икки ҳолат ҳам Россиянинг мустамлакачилик мафқурасига зид бўлиб, уларни ташқа-ридан туриб йўқ қилишга, бунинг учун эса, ичдан зиддият ва нифоқни кучай-тириб, уларнинг бирини иккинчисига қаршилантиришга зўр аҳамият берил-ган. Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати ўн йиллардан кўпроқ ана шу икки жабҳа билан боғлиқ ҳолда кечган. Бироқ уларга қарши кураш Октябрь тўнтаришидан сўнг — 20-йилларнинг охирида умумий динсизлик шиори ос-тида ва 1937-38 йилларда давлат кўпо-рувчилари — “ватан хоинлари”ни туга-тиш баҳонасида амалга оширилган.

Алоиддин Ялчинқоянинг китобида Туркистон ишғолидан кейинги Россия сиёсати шўролар замонида ҳам асл мо-хиятини йўқотмагани далиллар асоси-

да исботлаб берилган. Чунончи, “Туркистон халқларининг миллий мужода-ласи” бобида 1917 йилдан сўнг кенг ёйилган ва шўролар “босмачилик” деб таъриф берган қуролли ҳаракатларнинг назарий асослари пухта ўрганилган. Бу борадаги муаллиф кузатишларининг эътиборли жиҳати шундаки, “босмачилик”нинг илдиэлари, барча тарихчилар ёппасига эътироф этганидек, Туркистон Мухториятининг тор-мор этилиши билангина чекланмайди. Унинг маънавий ва тарихий илдиэлари азалдан эрксевар бўлган Туркистон халқларининг миллий кураш тарихи ўлароқ талқин этилади. Китобнинг “Натижа” боби — хулосасида мустамлакачилик тарихининг хорижда ўрганилиш сабаблари, ҳақиқий тарихни тиклашнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Бироқ тадқиқот шу ўринда яқунлангани билан китоб тугамайди, унга “Бугунги Туркистон” сарлавҳаси остида Туркистоннинг шўролар даври сўнгги йилларидаги аҳволи ва “Мустақил турк давлатлари” умумий рукнида ёритилган Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатларнинг сиёсий, иқтисодий, жўғрофий ва бошқа жиҳатлардан берилган тавсифлари илова қилинган. Муаллиф “Мустақил Ўзбекистон” рукни билан тақдим этган алоҳида мақолада юртимизнинг 1991 йил августида мустақилликка юз тутгани ва ўша йилнинг декабрь ойида Ўзбекистон демократик асосда илк президентини сайлагани ҳақида маълумот беради.

Турк олими Алоиддин Ялчинқоянинг “Туркистон мустамлакачилик ва исломчилик оғушида” китоби янги ва рост тарихимизни тиклашда қўл келиши мумкин бўлган бизга номаълум кўплаб манбаларни ойдинлаштириши билан кадрли. Бироқ қимматли манбалар асосида иш кўрган истеъдодли олим кўпроқ хориждаги материаллардан етакчи манба сифатида фойдаланган. Шу ўринда ушбу тадқиқотда етарлича аҳамият берилмаган масалалар ва унинг

айрим камчиликлари ҳақидаги мулоҳазаларимизни ҳам айтиб ўтишни лозим топдик.

Мустамлакачилик тарихи фақат Россия билан Туркистон хонликлари ўртасида юритилган дипломатик, савдо ва бошқа йўналишлардаги муносабатларда қисман акс этган бўлишига қарамай, у моҳиятан Туркистонни қон билан суғорган ваҳшиёна ҳарбий истило эди. Бу мавзудаги илмий ҳақиқат, бир томондан, рус ҳарбийларининг ўзлари тан олиб, ҳатто ғурурланиб ёзган ёднома-ларда акс этган бўлса, иккинчи томондан, бу қонли тарих туркистонлик бир талай ҳақиқатгўй муаллифларнинг асарларида ҳам ифодасини топгандир. Муаллиф тадқиқотида уларнинг барчаси-дан ҳам фойдалана олмаган.

Туркистондаги исломчилик ва туркчиликнинг маънавий илдиэлари фақат Фарбда ўйлаб чиқарилган ва рус босқинига қўл келган “пантуркизм ва панисломизм” каби ғояларга қарши ҳаракат билан эмас, балки халқ қалбида асрлар давомида шаклланган диний ва миллий туйғулар билан ҳам боғланган. Шунинг учун ҳам халқ дин ва миллат номидан ўртага қўйилган ҳар қандай широрларга соддадиллик билан самимий эргашган. Бундан қарши ҳаракат учун баҳонаю сабаб излаб турганлар унумли фойдаланиб қолган.

Тадқиқот асосан “Натижа” қисми билан яқун топган бўлиб, Ватанимиз мустақиллигига доир икки бобни ғурур билан эътироф этганимиз ҳолда, айни боблар фақат шўролар замонининг сўнгги кунлари, истиқлол саналарини қайд этиш билан чекланиб қолганини ҳам таъкидлашимиз зарур.

Истиқлол йилларида Туркистоннинг мустақил мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистон сиёсий, иқтисодий, маънавий ва бошқа соҳаларда оламшумул ютуқларни қўлга киритдики, улар ҳам ушбу китобда акс этса, тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти янада ортган бўлур эди.

БУХОРО АМИРИНИНГ МАХФИЙ МАКТУБИ

Ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярми Осиё тарихига босқинчилик даври бўлиб кирди. Бир томондан, Буюк Британия мустамлакачилари Ҳиндистонни тўла забт этиб, бошқа қўшни мамлакатларни кўз остига олиб турган, иккинчи тарафдан, Россия босқинчилари Кавказни бўйсундириб, Туркистонни аста-секин қўлга киритаётган эди.

1865-85 йиллар орасида Бухорода Музаффариддин (Саййид Амир Музаффар) амирлик қилди. Айрим Фарб ва ўрис тарихшунослари (масалан, Шуйлер, Костенко, Стремухов) бу амирга “ўта баджаҳл”, “ахлоқий бузуқ”, “бойликка ўч” деб таъриф ҳам берганлар. Ўша хатарли йилларда ҳар қандай йўл билан бўлса-да, Музаффариддин Бухоронинг мустақиллигини сақлашга уриниб кўрган. Хатто, 1868 йили тўнғич ўғли, Қарши беги катта тўра Абдулмалик унга қарши бош кўтарганда ўрис генерали Абрамов кўмагида бу ғалаённи бостиришга ҳаракат қилган. 1868-70 йиллари Музаффариддин ўрислардан Самарқандни амирликка қайтариб беришни талаб қилса-да, аслида уларга мутлақо ишонмасди. Ўрисларнинг бир кун келиб бутун Бухорони босиб олишига кўзи етарди.

Музаффариддин душманга нисбатан баджаҳл бўлган бўлса бордир, бироқ тад-

биркорлик бўйича Тангри уни ҳеч ҳам қисмаган эди. Бухоро амирлигининг таҳликали келажагига кўзи етгач, Музаффариддин 1870 йили Ҳиндистонни бошқараётган Буюк Британия ҳокимига махфий равишда мурожаат этиб, махсус элчи орқали пинҳона нома юборади.

Унинг қуйида келтирилаётган хати Буюк Британия томонидан тайинланган Ҳиндистон ҳокими ва давлат котиби ўртасида олиб борилган махфий ёзишмалардан бири. Ҳозирда бу хат Лондондаги Ҳамжамият Алоқалари Идорасининг кутубхонасида сақланади (Commonwealth Relations Office Library, London).

Шу вақтгача мактубнинг фотонусхаси эмас, балки кўчирма нусхаси эълон қилинган.

Маълумотларимизга қараганда, мактуб ҳақида илк бор Покистон Тарих Жамияти журнали саҳифаларида (1964 йил, 12-жилд, 1-қисм, 26-30-бетлар) ахборот берилган. Нома форс-тожик тилида Шарқ руқъа санъатида хос ўта дабдабали услубда битилган.

Ҳозиргача бизнинг ихтиёримизда Амир Темурнинг Англия, Франция, Испания, Византия қиролларига, Трабезунд ҳокимига, Туркия султони ва шунингдек, Шоҳруҳнинг Хитой императорига юборган ҳамда Бобур, Хусайн Бойқаронинг айрим хатлари аслидан олинган нусхалар ҳолида мавжуд. Шу номаларга Музаффариддиннинг хатини қиёсласак, XIX асрнинг иккинчи ярмида ёзилган бу хатда ҳамду санолар XIV — XVI асрларда битилган мактубларга нисбатан кўпроқ жой эгаллаган, асл мақсад эса иккинчи ўринга тушиб қолган.

Биз бу хатнинг таржимасини кўлёзма нусхадан амалга ошириб, асл матнда учрамайдиган айрим сўзларни тўрт бурчакли қавс ичида бердик:

“Хиндистон мамлақати ва Синд саройининг подшоҳи, малики муаззам, Жамшид каби олийҳиммат шоҳ, юлдуз каби кўп сипоҳга, куёш каби тахтга, Фаридун каби бошқарувга, Баҳром каби савлатга, Кайвон каби қадга (бўйга), Баржис каби қоматга, Аторуд каби доноликка, Нохит каби мартабага эга бўлган, кудратли султонликка [давлатга] асос солган, яшнаётган давлат қонунлари кучини мустаҳкамлаётган, Фарангистон [Британия] ва Хиндистон шаҳарлари ҳукмронни, исавийлик [христианлик] шариатини ҳақиқий билувчи, мосиҳ миллати тафаккури сирларининг қошифи, буюк ҳоқонлар ва муаззам шаҳаншоҳлар ҳонадонининг ягона вакили, яъни ҳоқони Аъзам ва буюк қиролнинг димоғи доимо бахт майидан ҳуш ва омад ҳамда бахт қувончи остида бўлсин!

Бу ҳамдларни изҳор этиб ҳамда дуо этувчиларнинг соғва-саломларини юборгач, умид қиламанки, ул ҳазрат ҳамиша ҳукмронлик қилсин. Биҳамду ва ли-л-минна. Барча шодлик ва қувончларнинг манбаи унинг ихтиёрида бўлсин. Омад ва саодат эшиклари кудратли салтанатни бошқараётганлар чехраси олдида очилсин ҳамда виждон ойинаси ҳар қандай кудурат ва қайғудан мусоффо бўлсин. Мамлакат посбонлигини ва халқ осойишталигини ҳокимлар ўз буйинларига олганликлари туфайли ва буни мажбурий бурч ва миллий вазифа деб билганликлари сабабли сафарга чиққанларнинг диллари йўлларда осуда бўлсин.

Қадим замонлардан бери ер[юзи]нинг машҳур ва маълум бир қисми бўлган Мовароуннаҳр ўлкаси ахлоқлари ва шуҳратлари тарих саҳифаларида эслатиб ўтилган менинг ота-боболарим кўли остидаги ернинг бир қисми саналиб келинган.

Мана шу бир қисм ерни бошқариш волиди бузургворим раҳмат этганларидан сўнг меним кўлимга ўтган эди. Оз фурсат ўтгач, бир гуруҳ рус тойфасидаги одамлар бу ерни тасарруф этишга киришдилар ва икки томон ўртасида жанг бошланди. Ислом аҳли уруш маҳоратининг етишмаслиги туфайли бу босқинчиликка қарши чиқа олмади ва натижада айрим қалъаларни руслар босиб олдилар, тақдир тақозоси билан улар рус кўли остига ўтиб қолди. [Муқаддас Қуръони каримнинг ёзувларида] “[Оллоҳга] ишонувчиларга, ислом аҳлига тинчликка, сулҳга интилиш энг улуг ҳаракатдир”, дейилганидек, ислом аҳли сулҳ танладилар. Бу вақтда улар руслардан қутула оладилар ва яхши тадорик кўрадилар ва халқ манфаати йўлида ёрдам сўраб, Сизга мурожаат этадилар. Ҳозир ҳар бир ҳаракат қулай вазиятга боғлиқ. Шунинг учун ҳам мен Аббосхожани Сизнинг буюк остонангизга элчи этиб тайинладим ҳамда у билан дўстлик ва юрак ҳислари тўла нома йўлладим. Сиз бизнинг истакларимизни қабул этиш билан халқимизнинг манфаатларини инобатга олган бўласиз. Самимий дуоларимиз ва яхши ниятларимиз Сизгадир. Элчи саройингизга етганида бизнинг чин дўстлик туйғуларимизнинг қолганини етказди ва бу унинг [элчи] учун шараф ҳисобланади. Сиз унинг бошидан шаҳаншоҳ шодликларини бениҳоя ёғдирасиз ва бу саҳийлик билан амалга ошди, деб умид қилинади.

Сайид АМИР МУЗАФФАР

Жумод ил-аввал
Ҳижрий 1228 йил”

XIX асрнинг 70-йилларидан сўнг Фарбий Овруподаги Осиё ўтмишини тадқиқ этувчилар Бухоронинг янги тарихига, айниқса, Музаффариддин шахсиятига катта эътибор бера бошладилар. Қисқа фурсат ичида Музаффариддиннинг икки сурати тарих китобларига илова этилди.

1873 йили Лондонда инглиз тилида босилиб чиққан “Бухоро тарихи” китобида машхур шарқшунос ва Буюк Британиянинг жосуси (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида “Армений Вамбери: олимми, жосус” сарлавҳали мақолам босилиб чиққанида айрим шўро мутахассислари: “Николай Тихоновдек одам Вамберини мақтаган бир вақтда нега сиз уни жосус дейсиз?” деб мендан хафа бўлишган эди. АҚШга келиб, дарс бера бошлаганимдан сўнг, Вамберига оид, мамлакатимизда йўқ бирламчи ҳужжатларни тўплай бошладим. Улар орасида Вамберининг Буюк Британия Ташқи ишлар маҳкамаси билан ёзишмалари ҳам бор. Бу ҳужжатлар Вамберининг Марказий Осиёга нима мақсадда келганини тўла исботлайди) сифатида Марказий Осиёга сафар қилган А. Вамбери Музаффариддин фаолиятига нисбатан салбий баҳо беради. Муаллиф амирнинг жаҳонгирликка, иккинчи Темур бўлишга даъвогарлик қилганини эслатиб, “Англия бу мамлакатга ёрдам беришни ҳеч вақт ўйламагани аниқ-равшан эди” (Армениус Вамбери. Бухоро тарихи. Қадимги даврдан ҳозирги кунларгача (инглиз тилида). Иккинчи нашр, Лондон, 1873, 406-бет), деб очиқ-ойдин ёзади. Бу масалада А. Вамберининг гапига ишонса бўлади. Бу сайёҳ ва жосус ўша йиллари Буюк Британия Ташқи ишлар маҳкамасининг энг ишончли маслаҳатчиси бўлгани учун ҳам Музаффариддиннинг хати ва унга берилган расмий жавобдан хабардор бўлгани ҳақиқатга яқин келади.

Яна бир тарихчи олим Е. Шуйлер ўша йиллари чоп этган “Туркистон” деган китобида Бухоро билан Россия ўртасида 1868 йил 23 июнь (янги календарь бўйича 5 июль) куни тузилган яширин шартнома тўғрисида ҳам ёзиб, Бухоро бир йил мобайнида Россияга 125 минг тилла

тўлашга мажбур бўлганига урғу берган эди (Е. Шуйлер. Туркистон (инглиз тилида). Иккинчи жилд, Нью Йорк, 1876, 304-бет)

Фарб тарихчилари ичида Музаффариддин фаолиятини мукаммал ўрганганлардан бири Сеймур Беккер бўлади. У “Россиянинг Ўрта Осиёдаги протекторатлари: Бухоро ва Хева, 1865 — 1924” асаарида (Ҳарвард университети нашри, инглиз тилида, Кэмбриж, Массачусетс, 1968, 46—115-бетлар) ўзидан олдин ўтган тадқиқотчиларнинг Музаффариддин ҳаётига оид фикрларига танқидий ёндашади ҳамда Бухоро амирига холис баҳо беришга ҳаракат қилади.

Француз олими, фан доктори Г. Капус “Темур мамлакатига (Марказий Осиё) саёҳат” деган асаарида (*Guillaume Capus, docteur es sciences, A Travers le Royaume de Tamerlan (Asie Centrale), Paris, 1892, p. 315*) эса Музаффариддин амирлиги даври тарихига тўхталиб, амирнинг вафотидан олдин 1885 йили олинган фотосуратини китобига илова қилади.

XIX асрнинг охириги чорагида Бухорода Музаффариддин ҳукронлик қилган даврга доир кўплаб тарихлар ёзилган бўлса-да, амирнинг Буюк Британиядан ёрдам сўрагани бизнинг давримизгача махфийлигича қолиб келди. Мустамлакачиларда ҳамма вақт икки стандарт — икки хил ўлчов бирлиги бўлган: бири — ўзларига, бошқаси ўзга мамлакатларга мўлжалланган. Ҳозирги кунларда ҳам янги мустамлакачилар ана шу икки стандарт ўлчовдан фойдаланиб келаётганини мустақилликка эришган ёш давлатлар ҳеч вақт эътибордан қочирмасликлари зарур.

Музаффариддиннинг элчиси Аббосхожа амир номасини Буюк Британиянинг Ҳиндистондаги вакилига топширганидан сўнг ҳам Бухоро тақдирида ҳеч бир ўзгариш бўлмади.

Чунки... Бухоро амири бир босқинчи золим устидан иккинчи, ундан ҳам айёрроқ босқинчига шикоят қилган эди.

АҚШ, Блумингтон,
Индиана университети

Икки дунёни куйдирган олов

Инсон умрини яшаб ўтар экан, ўздан яхши ёки ёмон от қолдиради. Бироқ бунинг учун катта-катта шаҳарлар қуриш, афсонавий қахрамонликлар қилиш шарт эмас. Ном қолдириш учун заминда камтарона яшаб, бир бурда нонни ҳалол топиб, ватанини, элини жону дилидан севадиган иймонли фарзандларни вояга етказишнинг ўзи кифоя.

Агар киши дорилфанодан дорилбақога сафар қилганидан сўнг уни одамлар эслаб турса, демак, умри бесамар кетмабди. Бельгиялик адиб Метерлинкнинг “Зангори қуш” пьесасида шундай бир ғоя бор: ер юзида тирик одамлар оламдан ўтган биродарларининг номларини яхши сифатлар билан тилга олиб турсалар, улар нариги дунёда хурсанд бўладилар. Бордию ҳеч ким эсламаса, ерга кўмилган кундан бошлаб майит икки оламда ҳам унутилган ҳисобланади. Шу боис ўтганлар руҳини шод қилиб, уларни яхши амаллар билан эслаб туриш тириклар учун ҳам фарз, ҳам қарз.

Яхшилик билан дунёда ном қолдирган инсонларни санаб адоғига етиш қийин. Аммо биз куйида ҳамюртлари бошига оғир кулфатлар солган, шуҳрат ва қабиҳлик қурбони сифатида кишилик тарихида қолган римлик император Нерон ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Хўш, Нерон ким бўлган? У нега Римга ўт қўйди?

Нерон эрамизнинг 37 йили 15 декабрда Римда дунёга келди. У ҳақда фалакшунос Дион куръа ташлаб, “Бу гўдак улғайиб шоҳ бўлади ва ўз отасини ўлдирди” деб башорат қилди. Шунда унинг онаси Агриппина: “Майли, ўғлим мени ўлдирсин, аммо шоҳ бўлсин!” дея ҳайқирди. Отаси Домиций ўзини ўғил билан табриклаган дўстларига: “Мен ва Агриппинадан инсоният бошига даҳшат ва қабоҳат келтирувчи махлуққина туғилади” деб куйинди. Бахтга қарши, отасининг ана шу башорати Нерон фаолиятида тўлиқ ўз ифодасини топди. Туғилганига тўққиз кун тўлганда болага ном қўйиш маросими ўтказилди ва бу ваколат Агриппинанинг укаси Гай

Цезарга берилди. Гай Цезар гўдакка етим қолгач ўзига оталик қилишни бўйнига олган тоғаси Клавдийнинг исмини кўйди. Бироқ ўша даврда саройда Клавдийнинг обрўйи унча баланд бўлмагани учун Агриппина бу номни рад қилиб, ўғлини Нерон деб атади.

Уч ёшида Нерон отасиз қолди. Вассият бўйича у отасидан қолган мероснинг учдан бир қисмига эгалик қилди. Шу орада Клавдий ҳокимият тепасига келиб, Нерон бу мероснинг ягона эгаси бўлибгина қолмай, ўгай отаси Пассеин меросига ҳам соҳиб бўлди.

Ўн ёшида етим жиянини Клавдий ўзига ўғил қилиб олди ва уни ўша даврнинг зукко олими — файласуф Анний Сенекага шогирдликка берди. Дастлабки кунларданок Нерон ўзининг шавқатсиз феълени намойиш эта бошлади: тутинган оғаси Британикни арзимаган гап учун отаси Клавдийнинг кўз ўнгида ҳароми деб атади. Бир судда онасининг манфаатини кўзлаб, холаси Лепадага қарши ёлғон гувоҳлик берди.

Клавдий оламдан кўз юмганида Нерон ўн етти ёшга тўлган эди. Ўша қора кунда туш маҳали Нерон саройга кирди — худди шу пайтда у ўз ишини бошлаши учун қулай фурсат деб билди. У сарой зинапояларидан чиқиб бораётганида уни император сифатида олқишладилар, сўнг тахтиравонга ўтказиб лагерга олиб бордилар. Бу ерда у аскарларга қисқа нутқ сўзлади. Шундан кейин Неронни сенатга элтдилар. Сенатдан у императорга кўрсатиладиган барча тавозе, ҳурмат-эътибор эгаси бўлиб чиқди.

Императорлик тахтига ўтиргач, Нерон ишни дастлаб қариндошлик туйғуларини намойиш қилиш, шу билан ўзига содиқ кишилар сонини кўпайтиришдан бошлади. У император Клавдийни беҳад тантана билан кўмди, унинг шаънига мақтовлар тўла нутқ сўзлади, номини илоҳийлаштирди.

Отасининг хотирасига бағишлаб ҳам кўплаб маросимлар ўтказди. Онасига давлат ҳамда шахсий ишларини ишониб топширди. У сахийлиги, беқиёс ҳимматини намойиш қилиш мақсадида кўп “саовоб” ишларга ҳам қўл урди. Баъзи бир оғир солиқлардан воз кечди, баъзиларини енгиллаштирди. Саройнинг хуфия хабаркашларига бериладиган совғалар миқдорини тўрт баробар камайттирди, қашшоқлашиб кетган баъзи бир мазҳаб вакилларига озмоз маблағ ҳам ажратди.

Нерон цирк пойғалари, саҳна ўйинлари, гладиаторлар жанги каби турли-туман томошалар ўтказишни хуш кўрарди. Бу маросимларга, ҳатто ёшлар ўйинига кекса сенаторлар ва хизматкорларни ҳам қатнашишга мажбур қиларди.

Римда биринчи бўлиб беш йил давом этадиган уч қисмдан (муסיқа, гимнастика, чавандозлик) иборат мусобақани Нерон ташкил қилган эди. Умуман айтганда, у шохлик даврида амалга оширилган кўплаб ишлар танқидга эмас, ҳатто мақтовга сазовордир. Лекин унинг давлатни бошқариш соҳасидаги барча ижобий ишлари ахлоқий жиҳатдан тубанлиги, шафқатсизлиги ва қабихлиги туфайли содир этган жиноятлари олдида жуда ҳам арзимасдир. Одамлар ундаги сурбетлик, ахлоқсизлик ҳали ёшлиги сабабли эмас, балки табиатида, қонида бор хусусият эканини сеза бошлаган эдилар. Фирашира тушиши билан император юзига ниқоб кийиб олиб кўчаларда изғир, қаҳвахоналарда санқир эди. Унинг бу хатти-ҳаракатлари майда безориликни эслатарди: у кечки овқатдан қайтаётганларни тутиб олиб дўппослар, қаршилиқ кўрсатганларни ярадор қилар, оқова ариқларига ташлаб юборарди. Қаҳвахоналарнинг эшигини синдириб кирар, талар, тортиб олинган нарсалар эса аскарлар лагеридида очилган дўконда сотилар, бундан тушган “даромад” маишатга сарфланар эди.

Шундай талотўп кечаларда Нероннинг кўзини ўйиб олишлари ёки нариги дунёга равона қилишлари ҳеч гап эмасди; сенаторлардан бири Нерон унинг хотинига ола қараганда бу “ярамас”ни ўласи қилиб урган ҳам эди. Нерон базм, кайфу сафо қилишни ёқтирарди. У иштирок этган базмлар туш палладан бошланиб ярим кечагача давом этарди. Бундай бесаноқ базмларни у яқинлари ҳисобидан ўтказар, уларнинг бойлигини аямай совураб эди.

Ундаги шахвоний бузуқликнинг чекчегараси йўқ эди. У ҳатто ўз онаси билан ҳам жинсий алоқа қилишгача борди. Император шу қадар фахшга берилган эдики, жисмида бирор бир тоза аъзоси қолмаган эди гўё. Охири у яна бир эрмак ўйлаб топди: йиртқич терисига ёпиниб олиб темир панжарали махсус қафасдан отилиб чиқар ва устунларга боғлаб қўйилган эркагу аёлларга ташланарди.

Нерон назарида дунёда фикри тоза ва кўнгли пок одамнинг ўзи йўқ эди. “Аслида кўпчилик ўз ахлоқсизлиги ва қабиҳлигини устамонлик билан яшириб юради” деб ваъз ўқирди император аъёнларига. Шунинг учун ҳам кимки шахвоний бузуқлигини тан олса, Нерон унинг бошқа гуноҳларини кечириб юборарди.

Унинг учун пул ва бойликни сарфлашнинг ягона йўли — ишрат қилиш эди. Тежамкор одамларни у “расво хасислар” деб сўкарди. Бетайин пул сочадиганларни эса “дид билан яшашни биладиганлар” деб мақтарди. Одамлар кўзига яхши кўриниш учун давлат хазинаси ҳисобидан ўйнашлари, яқинлари ва бошқаларга ҳисобсиз совғалар улашарди. Ҳеч қачон бир маротаба кийган либосини қайта эгнига илмасди. Қимор ўйнаса, хазина ҳисобидан тўрт юз мингдан кам пул қўймасди. Сайру саёҳатга минглаб аравада чиқар, уларга қўшилган хачирларнинг тақалари кумушдан бўлар, аравакашлари ва бошқа хизматкорларини дун-

ёдаги энг қимматбаҳо либослар билан ясантирар эди.

Нерон дам олиши, айш-ишрат қилиши учун Римнинг турли мавзеларида ичи ва ташига зарҳал юритиб безалган саройлар қурдирди. Шу тариқа фахш ва қабоҳат ботқоғига ботган император Рим империяси хазинасини ғорат қилиб, бутун мамлакатни инқироз жари ёқасига олиб келганини билмади.

Нерон империя хазинасининг битмас-туганмаслигига ва кўплаб ерости бойликларига бўлган ишончи туфайли беҳисоб харажатлар қиларди. У телба бир сарбозининг Африка ғорларида қадимдан қолган беҳисоб бойлик бор, уни бемалол топиб, қазиб олиш мумкин, деган сафсатага ишониб, ўша ёққа махсус кишиларини юборди. Хазина топилмагач эса, таги кўриниб қолган давлат хазинасини тўлдириш учун на аскарларга, на фахрийларга нафақа бермай қўйди ва очикчасига талончилик йўлига ўтиб олди. Иш шу даражага етдики, у ҳатто бир вақтлар яхши хизматлари учун ўзи берган мукофотларни қайтариб одамлардан қайтариб беришни талаб қилди. Бир куни бозор майдонида қимматбаҳо либос кийиб юрган бир аёлга кўзи тушган Нерон унинг кийим-бошини тезда ечиб олишни буюрди. Талон-тарожга юбораётган хос кишиларига топшириқ бериб, қўшиб қўяр эди: “Менга нима кераклигини ўзинг биласан... Шундай қилайликки, одамларда ҳеч нарса қолмасин”. Нерон охири шу қадар тубанликка бордики, ибодатхоналардаги художўй кишилар қилган садақаларни ҳам ўзлаштирадиган бўлди. Ўзигача ўтган императорлар худолар шарафига тиклаган олтин ва кумуш ҳайкалларни эритиб олиб, фахш йўлига сарфлади.

Юқорида зикр этилганидек, қабиҳлик унинг қонида бор, бу иллат Неронга отамерос эди. Нерон қотилликни ўзини фарзанд қилиб олган Клавдийдан бошлади. У Клавдийнинг ўлдирилишида бевосита иштирок этмаган

бўлса-да, унга захар тайёрланаётганини яхши биларди. Буни қотиллик содир этилгач, ўзи ҳам яширмади. Оқ кўзиқоринни у “худолар таоми” деб атарди, Клавдийга берилган заққум ана шу кўзиқоринларга сепилган эди. Клавдий қазосидан сўнг бир оз муддат ўтгач, Нерон унга оталик қилган шоҳни нодонлик ва шафқатсизликда айблаб, унинг кўплаб қарор ва кўрсатмаларини бекор қилди.

Тутинган оғаси Британикни хуш овози ва тахтнинг ҳақиқий вориси экани, охир-оқибатда халқ уни тахтга кўтариши мумкинлигини ўйлаб, унга захар беришга қарор қилди. Шу ниятда у Лукуста деган бир аёлдан захар олди. Лекин захар кучсизроқ экан, Британикни андак заифлаштирди, холос. Шундан сўнг Нерон ҳалиги аёлни чақиртириб роса дўппослади ва тез таъсир қиладиган захар тайёрлатди. Уни аввал эчкига бериб кўрдилар, у беш соатда ўлди. Захарни яна бир муддат қайнатиб, чўчкада синадилар — ҳайвон шу заҳоти жойида қотиб қолди. Нерон ана шу “таом”ни Британик ўзи билан овқатланишга ўтирганда келтиришни хизматкорларига буюрди. Табиийки, Британик бу заққумдан омон қолмади. У биринчи қултумданок ўриндиқдан ағнаб тушди. Нерон ёнидаги бошқа меҳмонларга бу ҳолатни Британикнинг одатдаги тутқаноғи, деб тушунтирди ва уни ёмғирли кунда яширинча дафн этди.

Нерон ўзининг нутқ ва бошқа қилмишларини қоралаб юрадиган онасини ёмон кўрарди. Шу боис у уч мартаба онасини захарлашга уриниб кўрди. Бироқ Агриппина захарга қарши дори истеъмол қилиб юришини билгач, уни йўқотишнинг бошқа йўллари излай бошлади. Кунлардан бир кун Нерон ўзини онасининг гуноҳларидан кечган қилиб кўрсатиб, уни аллақандай байрамни бирга нишонлашга таклиф этди. Онасини меҳмон қилиб кузатгач, изидан уни қатл этиш учун махсус кишиларни юборди. Ўз кўзла-

ри билан кўрганларнинг айтишича, Нерон онасининг мурдасини пайпаслаб кўрар экан, уни гоҳ мақтар, гоҳ лаънатлар эмиш. Кейин онасининг изидан холасини ҳам нариги дунёга жўнатди: соғлиқни заифлаштирадиган дорилардан кўпроқ бериб, “мушкулини осон” қилишни табибларга буюрди. Ҳали холасининг жони чиқмасдан туриб Нерон ундан қоладиган меросга эгалик қилиш ташвишига тушди.

Нерон уч марта — Октавия, Паппея ва Сабина исмли аёлларга уйланган. У биринчи хотини Октавияни бўғиб ўлдирмоқчи бўлди, аммо бу ишни утдалай олмагач, у билан ажрашди. Бунга ҳам чидолмасдан, шўрлик аёлга фоҳиша деган тавқилаънат тақаб, шу баҳона осиб ўлдирди. Сўнг уйга нега кеч келганини бир оғиз сўрагани учун ҳомиладор Паппеяни ҳам тепкилаб жонига зомин бўлди.

Дарҳақиқат, у ўз яқинларидан ҳеч кимга шафқат қилмади. Клавдийнинг қизи Антонийни ўзига турмушга чиқишга рози бўлмагани учун давлат тўнтариши қилишга уринганликда айблаб, қатл этди. Ўлдирганлари орасида тахт вориси Авл Плавтий, ўғай ўғли Кристин ҳам бор эди. У кишиларни аввал ҳақорат қилар, хўрлар, шаънига тегар, сўнг қийнаб ўлдирар эди. Устози Сенекани асоссиз шубҳалари билан ўзини ўлдиришга мажбур қилди.

Нероннинг қабиҳлиги фалакда думли юлдуз порлаганда янада авжига чиқди. Айтишларига қараганда, ўшанда юқори поғонадаги давлат кишиларига ўлим келтирувчи думли юлдуз бир неча тун осмонда ёниб турган. Нерон Балльбел деган фалакшуносдан бундай пайтда қадим шоҳлар зодагонлардан бирини қурбонлик қилиш билан қутулганларини билиб олди ва шу заҳоти Римнинг энг оқил ва одил одамларини давлатга хиёнат қилганликда айблаб қатл эта бошлади. Уларнинг болалари Римдан қувилди, қолганлари захардан ёки очликдан ўлди.

Шу воқеадан сўнг у фуқароларга ўзи истаган айбни қўйиб, уларни хуни ноҳақ нобуд қилаверди. Айтишларича, Нерон мисрлик бир одамхўрни чақириб келиб, ўлимга ҳукм этилганларнинг этини тириклайин парчалаб ейишини томоша қилиш ниятини ҳам билдирган экан. Шуниси даҳшатлики, Нерон бу каби разилликларидан заррача изтироб чекмас, аксинча, ғурурланар, мақтанар, Римдаги барча машҳур ва оқил одамларни ҳам эртами-кеч ана шундай жазолар кутаётганини очиқ-ойдин айтар эди.

Нероннинг энг қабиҳ ишларидан бири Римга ўт қўйиши бўлди. Унинг бу телбаларча қилган ишига ҳеч ким қарши туrolмади. Одамлар уйларини ёқиш учун машъала кўтариб келган Нерон аскарларини қайтара олмас, уларга бирон нима дейишдан кўрқишар эди. Рим олти куну етти кеча ёниб ётди. Фуқаро тошдан қурилган биноларда жон сақлади. Сон-саноксиз уйлар, қадим саркардаларнинг ҳовлилари, худолар шаънига қурилган ибодатхоналар, Рим шуҳратини оламга ёйган тарихий ёдгорликлар ёниб борарди. Нерон ёнғинни йироқдаги баланд минорадан туриб кузатар, бу ишидан кўнгли завқ-шавққа тўлиқ эди.

У халқ бошига ўзи солган ана шу кулфатдан ҳам манфаат қидиришни унутмади: ёнган иморатларнинг қолдиқлари ва мурдаларни бир ёқли қилиш билан фақат давлат одамлари шуғулланади деб, шаҳарга ҳеч кимни йўлатмади. Шу йўл билан, ўт қўйилган уйлардаги омон қолган барча бойликларга эгалик қилди. Бу бахтсизликлар изидан табиат ҳам жазосини аямади. Мамлакатда ўлат тарқалди. У бир кечада ўттиз минг римлик фуқаронинг ёстиғини қуритди.

“Итга — ит ўлими” деб халқ бежиз айтмаган экан. Элу юрт бошига солган беадад кулфатлари учун халқ нафратига учраган Нерон сўнгги дамларида ўзига ўлим тилади. Унга қолганда на бир тажрибали қотил, на бир гладиатор чиқди. Сўнгги ниятини амалга оширишига ҳеч ким ёрдам бермади. “Наҳотки, менинг дўстим ҳам, душманим ҳам қолмаган бўлса!”, дея фарёд чекди у.

Нерон умрининг сўнгги дақиқалари яқинлашаётганини ва уни қувиб келётган аскарларнинг қўлига тушса, бутун Рим халқи кўз ўнгида қатл қилиниши муқаррар эканини билиб, маслаҳатчиси Энафродит ёрдамида ўз бўғизга қилич тортиди. Аскарлар етиб келганида унинг охириги нафаси чиқиб бўлган, дунёга тўймаган кўзлари даҳшатли тарзда мангу қотиб қолган эди.

Нерон ўттиз икки ёшида, яъни мелодий 68 йилнинг 7 июнида жонига қасд қилди. Бу ўлим халқ орасида шундай шоду хуррамликка сабаб бўлдики, кишилар озодлик тимсоли сифатида фригий қалпоқларини кийиб олиб шаҳар кўчаларида байрам сайлини бошлаб юбордилар.

Кишилиқ тарихининг бундай алам-ли саҳифаларига назар ташлар эканмиз, фаҳшга мойиллик, ахлоқсизлик, нафсибадлик каби иллатлар юрагига ин қурган одам, ҳарчанд хизмат ва қобилиятларидан қатъи назар, инсониятга Нерондек қабоҳат ва разолатдан бошқа нарса қолдирмайди. Бундан фарқли ўлароқ, мусулмон Шарқда азалдан маънавий-ахлоқий мукаммалликка интилиш барчасидан устун саналган. Зеро, маънавий баркамол одам Оллоҳга яқин бўлади. Комил инсон умрининг мазмунини Нерондек ёмонлик билан эмас, яхшилик билан ном қолдиришда кўради.

*“Ўн икки Рим императорининг ҳаёти” китоби асосида
Бозор ИЛЁС тайёрлади.*

Халқ достонларида ЭПИК ВАҚТ

Аждодларимизнинг бахтли келажак учун олиб борган курашлари, ватан ва эл озодлиги ҳимоясида кўрсатган жасоратлари халқ достонларида ўзига хос йўсинда тасвирланади. Бу илмий тилда эпик макон ва замон атамаси билан юритилади. Фалсафа илмида булар азалдан бир-бири билан боғлиқ категориялар сифатида талқин этилади. Аммо халқ достонларидаги эпик замон, унинг табиати ва амал қилиш йўсинлари ҳақида деярли бирор тугал илмий тадқиқот яратилмаган. Биз мазкур мақолада ўзбек романик достонларидан бири — “Балогардон” мисолида эпик замоннинг баъзи бир хусусиятлари, унинг реал замондан фарқли жиҳатлари ҳақида айрим мулоҳазаларни билдирмоқчимиз.

Сўз санъатининг ўзига хослиги ҳаётий ҳақиқат билан бадиий тўқиманинг уйғунлиги ҳамда бадиий умумлашма ва бадиий шартлиликнинг рўй-рост воқе бўлиши билан белгиланади. Бадиий шартлилик реал воқеликнинг ўзига хос ирреал тарзда бадиий акс этишидир. Сўз санъатидаги шартлилик объектив замон билан бадиий замон ўртасидаги тафовутнинг микёси ва даражасини белгиловчи муҳим мезон вазифасини ўтайди. Албатта, бадиий шартлилик қонуниятни реалистик адабиётда бўлганидек халқ эртақ ва достонларида ҳам амал қилади. Биз фақат халқ достонларида, яъни романтик ижод типидagi асарлардаги бадиий шартлилик хусусида сўз юритишни лозим топдик.

Замон атамаси умуман халқ эпосидаги воқеалар кечган вақтга нисбатан, вақт эса алоҳида бир достондаги воқеаларга нисбатан қўлланилади. Эпик замон дейилганда бир достондаги эпик вақт эмас, балки бадиий ижоднинг умуман шу типи учун умум-

лаштирувчи фалсафий-эстетик категория англашилади. Эпик вақтни аниқ бир достон воқеалари кечган муҳлат ва бу муҳлатнинг асар композицияси, персонажларига тақсимланиш нисбатидаги вақт маъносида қўлладик. Моҳиятан улар айни бир нарса, лекин фольклоршуносликда замонни анчайин кенг фалсафий категория сифатида, конкрет эпик воқеа кечган муҳлатни эса эпик вақт атамаси билан юритиш мақсадга мувофиқдир.

Фалсафий жиҳатдан қаралса, замон материянинг мавжудлиги, яшаш тарзи. Бадиий замон ҳам воқеликни инъикос эттириб, сюжет воқеаларининг кечиш шаклини ташкил қилади. Халқ достонларида ижодкор халқнинг, омманинг эстетик идеалини мужассам этади. Шу боис достонлардаги бадиий замон сюжет замони сифатида алоҳида баҳоланишни талаб қилади.

Реал замон алоҳида шахс ёки нарсанинг вақт жиҳатидан маълум чексизликда яшаб воқе бўлиши бўлса, бадиий замон фақат бадиий асар сюжети қамровидаги шахсларнинг ўзаро муносабатларидаги ҳолатни ифодаловчи шаклдир. Демак, реал замонда бутун башарият, коиноту мавжудот ҳаракатланади. Достондаги бадиий замонда эса чексиз коинотнинг бир нечта эпик нуқталари, инчунин, “Балогардон”да Чамбил, Бало тоғи, Эрам боғи, Зангар юрти каби маконлар ўртасида Гўрўғли, Авазхон, Оға Юнус ва Мисқол пари, Отбоқар Гаждумхон каби персонажлар ҳаракатининг сюжет воқеалари доирасида воқе бўлиш шакли ўз аксини топади. Достондаги бадиий замоннинг давомийлиги реал замондагидек чексиз эмас, атиги етти-саккиз ойдир. Хулоса шуки, бадиий замон ҳамма вақт чексиз объектив замоннинг муайян қисмидан ташкил топади ва бу мuddат ижодкор мақсади,

идеали, нияти орқали тайин этилади.

Реал замон чегараланмаган давомийликка ва бир хил маромдаги илгариланма ҳаракатга эга бўлса, бадиий замон асарда қамраб олинган сюжет тугуни ва ечими билан чегараланади. Шу тахлит, бадиий замон асар воқеаларининг бир хил ёки тигиз кечиш маромига нисбатан бефарқ ҳодиса эмас. “Балогардон” достонидаги эпик вақт табиати буни тўлиқ тасдиқлайди.

Тасвирланишича, Гўрўглининг асранди фарзанди Ҳасанхон Арзирумдан Хон Даллини олиб келгач, Гўрўгли уни дарҳол Ҳасанхонга никоҳлаб бермайди. Бундан шубҳаланган Оға Юнус ва Мисқол пари Гўрўгли Даллини ўзига хотин қилиб кунимизни кундошга қолдирмоқчи, дея Эрам боғига қочиб кетмоқчи бўлишади. Бу пайтда Гўрўгли қирқ йигити ва асранди фарзандлари билан мажлис ўтказарди. Бироқ Фиротни қолдиришса, Гўрўгли уларни қувиб етиб, орқага қайтариши тайин. Шу учун улар Гўрўглининг сайиси Гаждумхонни Эрам боғидаги парига уйлантирамиз, деб алдашади. Бу ҳийлага ишонган Гаждумхон Фиротни миниб, уларга ҳамроҳ бўлади. Парилар каптар қиёфасига кириб, Чамбил қалъасининг деворига қўнишади. Шу пайтда Авазхон маст ҳолда ташқарига чиқади. Каптар қиёфали парилар у билан видолашадилар. Авазхон сархушликда уларнинг гапларини яхши англамайди.

Кун ёришгач, Авазхон париларнинг хайр-хўшини эслайди. Дурбинни олиб дарҳол Бало тоғига қарайди ва Фиротни минган Гаждумхонни кўради. Фирот қўлдан кетгач, Чамбилнинг хароб бўлиши ва Гўрўглининг шухрати барҳам топиши аниқ эди. Авазхон Гўрўғлига бу хабарни етказиб, сўнг қаландар қиёфасида Фирот ҳамда париларни қайтариб келишга жўнайди. Гўрўгли эса Таваккал ғорида бағрини захга бериб, мотам тутиб ётади.

Бу ўринда эпик замоннинг давомийлигини белгиловчи мезонларни аниқлаш керакка ўхшайди. Халқ достонларида бу мезон икита. Биринчиси — тингловчи идрок этадиган реал вақт ўлчови. Достон воқеалари баённинг бошланишида у эпик вақтни дастлаб реал вақт меъёри билан ўлчайди.

Иккинчиси — эпик маконлар ўртасидаги масофани босиш учун сарфланадиган эпик вақт ўлчови. Тингловчи достон ижроси пай-

тида воқеалар ичига, моҳиятига чуқур кириб боргани сайин аста-секин шартли бадиий замонга кўника боради. Шундан келиб чиқса, Чамбил билан Бало тоғи ўртасидаги масофа қирқ кунлик йўл. Бу ораликни босиб ўтишдаги ҳар бир кун, ҳар соатни тасвирлашнинг асар учун қиммати ҳам, зарурати ҳам йўқ. Бундай ҳолларда бахши масофанинг қирқ кунлигини айтиб, босиб ўтилиши зарур бўлган вақтни тулпор Фирот ёрдамида қисқартиради ва воқеалар кечimini тезлаштиради. Фирот — тулпор, у оддий отлар босадиган қирқ кунлик масофани бир соатда ўтади. Эпик вақтнинг қисқариши ҳисобиغا Гаждумхон ва парилар Авазхоннинг таъқибидан қутулиб, Эрам боғига етишади.

Яёв йўлга тушган Авазхон қирқ кеча-кундуз қийналиб, Бало тоғига келади. Мана шу нуқтадан бошлаб Авазнинг ҳатти-ҳаракати асосий тасвир объектига, вақт эса етакчи эпик вақтга айланади. Бало тоғи билан Эрам боғи ўртасидаги масофа эса тўрт юз олтмиш йиллик йўл эди. Буни ўтиш учун бешолти авлод умри керак. Демак, ушбу ораликни ўтишдаги эпик вақтни қисқартириш лозим. Бу вазифани Авазхон фақат Бало ёрдамидагина удалайди. У Балога мен балогардонман деб дўқ уриб, уни ўзига бўйсундиради. Бало тўрт юз олтмиш йиллик масофани “Ихлос” сурасини ўқиб бўлгунча вақтда босиб ўтади.

Халқ достонларида бир вақтнинг ўзида икки эпик маконда кечаётган воқеаларни тасвирлашнинг имкони йўқ. Шу сабабли бадиий замонда хронологик номувофиқлик қонунияти амал қилади. Бунда биринчи воқеа ёки персонаж ҳатти-ҳаракатидаги макон ва замоннинг устунлиги ҳисобига иккинчи воқеага алоқадор макон ва замон ҳаракати тўхтатиб қўйилади. Бу нарса бадиий замоннинг ягона оқимдаги давомий вақт эмаслиги, унинг қисмларга бўлингани ва бири илгариланма вақт, бошқаси эса ретроспектив, яъни ўтмишга йўналтирилган бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Авазхоннинг Бало тоғига, ундан Эрам боғига қилган сафари воқеалари етакчи эпик вақтга айлангач, парилар ва Гаждумхоннинг эпик баёни тўхтади. Достондаги концептуал вақтнинг воқе бўлиши учун у фақат ижодкор ва тингловчи тасавуридагина давом этади, холос.

Энди дostonдаги барча воқеалар кечган умумий вақт — концептуал замон, яъни саккиз ойга яқин муддатнинг Гаждумхон ва Авазхон хатти-ҳаракатида тақсимланиши масаласига қисқача тўхталамиз.

Авазхон Бало ёрдамида Эрам боғидан тўрт тошлик масофага қирқ кунда келиб, хароба ичида оҳ-нола чекиб ётган Гаждумхонни топади. Унинг гапига қараганда, шу ҳолатда бир неча ойдан буён ётган экан. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, ягона эпик концептуал замон Авазхон учун қирқ кун, Гаждумхон учун бир неча ойлик муҳлатга тақсимланган. Ҳар икки персонаж вақти — перцептуал замон, яъни бири учун чўзилиш, иккинчисига қисқариш хусусиятига эга. Бироқ дoston тингловчиси бундай ҳолатни бадиий шартлилик қонунияти асосида одатдагидек қабул қилаверади. Дoston воқеалари (Авазхоннинг отам Гўрўғли вафот этди деб айтган ҳйласи орқали) Фирот, Юнус ва Мисқол париларнинг Чамбилга қайтиб келиши билан яқунланади. Хулоса қилиш мумкинки, бадиий замон муайян қисмларга бўлиниши ва бу бўлақлар ҳам илгарилама, ҳам ўтмишга қайтиши билан реал замондан фарқланади. Реал замоннинг чексиз ва яхлитлиги бадиий замоннинг хусусиятларини ўрганишда меъёр бўла олади. Хуллас, концептуал вақт — асар воқеаларининг ибтидосидан интиҳосигача бўлган муҳлатни қамраб олувчи вақт, эпик вақт — сюжет воқеаларининг турли макон ва турли персо-

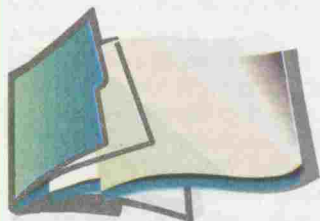
нажлар хатти-ҳаракатида зоҳир бўлишини ифодаловчи вақт, перцептуал замон — асарда иштирок этувчи персонажларнинг руҳий ҳолатлари — хаёли, кечинмалари, туши кабилар билан боғлиқ кечувчи вақт. Бевосита перцептуал вақт воситасида асар сюжетининг эпик тугуни, ривожини, ечимини ва тасвирдаги синхроник ва диахроник нигоҳ таъминланади. Ретроспектив ҳамда ассоциатив тасвир эса эпик тасвирга ҳиссий куч бағишлайди, образлар руҳий дунёсини, қалб кечинмаларини таъсирлироқ ифодалашга имкон беради.

Ёзма ижодда бадиий замон асардаги бош қахрамоннинг ғалабаси билан яқунланиши ёки фожиали қисмати акс эттирувчи воқеалар қамрови билан ҳам ниҳоя топиши мумкин. Бу нарса ижодкорнинг ғоявий-бадиий мақсади, воқеаларнинг мантиқий ривожини билан бақамти юзага келади.

Халқ оғзаки ижоди, хусусан, эртак ва дostonлар ҳамма вақт қахрамоннинг эзгулик йўлидаги кураши ғалабаси билан яқун топади. Шу боис ундаги бадиий замон доимо халқнинг озодлик, дўстлик, яхшилик, соф севги ва садоқат йўлидаги интилишларини акс эттирувчи замон сифатида қолаверади.

Салима МИРЗАЕВА,

*Андижон Давлат университетининг
докторанти*

Шахс ва давр вобасталиги

Истиқлол ўзбек халқи ҳаётида янги тарихий даврни бошлади. Бу — ўз эркини қўлга киритиб, келажак тақдирини ўзи белгилаш ва ўзига мос тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқига эгалик давридир.

Фуқароларнинг даврни идрок этиши ва мустақилликни англаш даражаси турлича. Ҳозирда озодликни қарамликдан, эркини

эрксизликдан тубдан фарқлай олиш муҳим. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек: “Биз яшаётган давр қандай хусусиятларга эга? Сўнги вақтларда жаҳонда юз берган, дунёнинг жўғрофий-сиёсий тузилишини ва харитасини тубдан янгилаган ўзгаришлар ҳозирги замон ва келажак учун қандай тарихий аҳамиятга молик? Булар ҳақида

мулоҳаза юритиш ва уларга тўғри баҳо бериш жуда муҳим”.

Инсониятнинг тарихга муносабати ҳеч вақт бир хил бўлмаган. Шу нуқтаи назардан якка мафкура ҳукмронлигида бир томонлама талқин этилган “давр” ва “шахс” тушунчаларини янгича таҳлил этишга эҳтиёж бор.

Давр тақозо этган вазифалар одамлар томонидан турлича идрок этилади. Шахс даврнинг моҳият ўзгаришига фаол таъсир кўрсатади. Турли тарихий даврларда турфа мамлакат халқлари орасидан етишиб чиққан буюк шахслар, мутафаккиру алломалар ҳам давр олдида турган вазифаларни ўзларича англаб, унга турлича муносабатда бўлганлар. Шу баробарида даврни ўзига хос мазмун ва маъно билан бойитган. Мамлакат тараққиётида шахс туб ислохотларни амалга ошириб, даврнинг ихтилофларини теран илғайди ва уни тезда бартараф этади. Шахснинг жамиятдаги ўрнини халқдан айри тасаввур этиш мумкин эмас. Халқда шахс, муайян шахсда эса шу халқнинг фалсафаси муайян даражада мужассамлашади. Бу мураккаб жараён натижасида шахс ё ўз халқи билан уйғунлашади ёки аксинча, ундан узоқлашиб, бегоналашади.

Хўш, бу қандай содир бўлади? Аввало, бу ҳол шахснинг маънавий, ахлоқий, сиёсий дунёси, тасаввури, ахлоқ нормалари, хатти-ҳаракати ва мақсадлари билан боғлиқ. Иккинчидан, шахснинг дунё тўғрисидаги тасаввур ва қарашларининг моҳиятида ётган тамойил ва меъёрлар уларнинг жамиятдаги мавқеи нима билан тугаши ҳамда баҳоланишини маълум маънода олдиндан белгилаб беради.

Шахс инсоний муносабат ва манфаатлар тизимининг қайси бўғинида ўзини ифода этса ва унга амал қилса, кейинчалик шу омил уни баҳолашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шахс фаолияти жамиятдаги муайян ижтимоий куч ва гуруҳлар билан пайванддир. Булар шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини юзага чиқишига шароит яратади. Кучлар қанчалик соғлом ва холис бўлса, шахснинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи жамият олдида турган мақсад ва манфаатлар тизими билан уйғун тарзда намоён бўлади ёки аксинча.

Маълум бир даврда яшаган шахснинг бутун башарият олдидаги хизматларига баҳо берилганда унга “тарихий шахс” сифатида қаралади. Узоқ йиллар давомида шахсни

кўпроқ яшаган даври нуқтаи назаридан баҳолаш аънанаси мавжуд эди. Бугунги жараён эса бундай ёндашувнинг бирёқламалигини кўрсатмоқда. Аслида “шахс ва давр” ёки “давр ва шахс” муносабати муаммолари ҳам шу чекланганликдан келиб чиққан. Бу муносабат таҳлилида уч ҳолат кўзга ташланади.

Биринчидан, шундай шахслар бор — улар давр билан ҳамнафас, ўзи яшаган замоннинг яловбардори сифатида намоён бўлади.

Иккинчи тоифа шахслар ўз даврининг руҳи, мақсад ва вазифаларини теран англай олмайди. Янада тўғрироғи, замонадан орқада қолади.

Учинчи тоифа инсонлар етакчилар саналиб, улар воқеликдан ўзиб кетади, айни пайтда ўз даврининг руҳини чуқур ҳис этади ва англайди. Бундай шахс ҳаётини қарашлари, ғояси ва фаолият йўналишида келажакни кўра олади.

Шахснинг назарий онг ва тафаккур даражаси уни жамият ҳаётида амалиётчи ва назариётчи сифатида намоён этади, яъни шахс фаолиятида назарий ва амалий жиҳатлар уйғунлашади. Шахснинг маънавий олами юқори бўлса, табиий равишда бу унинг амалий фаолиятида ҳам ўз ифодасини топади, унинг ғоялари жамиятга сингади. Бунда шу ғоялар жамиятдаги муайян гуруҳ ёки кучларнинг манфаат ва қарашларини ифода этиши ва мафкурага хизмат қилиши керак. Иккинчидан, жамиятдаги айнан шу куч ва гуруҳлар ғояни амалиётга татбиқ этишда, маълум даражада, ҳаракат сифатида намоён бўлишига олиб келади. Тарих шохидки, баъзи бир гуруҳ манфаатини кўзлаган айрим шахсларнинг қарашлари “буюк” бир таълимотга айланган пайтлар ҳам бўлди. Аммо умумхалқнинг хоҳиш-иродасини ифода эта олмаганлиги боис шахс ҳам, унинг ғоя ёки таълимоти ҳам абадий яшай олмади.

Уқтирганимиздек, шахсларнинг даврга муносабати турлича бўлган. Нега бир замонда яшаган шахсларнинг қарашлари бир хил эмас? Ёки бир вақтда яшаб ўтган шахсларнинг айримлари ҳамон эл назарида-ю, баъзиларининг фаолиятини қайта баҳолаш зарурати туғилаётми?

Муаммонинг фалсафий таҳлили шуки, шахс — ўз даврининг маҳсули. Аммо у ўз даври ва халқининг дардини ўзида мужассамлаштира олмаслиги ёки ўз даврдан ўзиб кетиши, вақт ва замон ўтиши билан

улуснинг, қолаверса, башариятнинг қалбидан тобора чуқурроқ жой олиши ва абадиятда қолиши мумкин. Баъзан бундай шахслар муайян сабабларга кўра ўз даврида қадр топмаслиги, гоёлари англанмаслиги ҳам мумкин. Улус бундай инсонларни ўз қалбида сақлашга мажбур.

Бизнингча, даврлар ўзгарса-да, шахсни — шахс сифатида яшаб қолишига қуйидаги омиллар асос бўлади: шахс дунёқароши ва фаолиятининг инсон эрки, хохиш-иродаси, қадр-қиммати билан ўзаро мос тушиши; ўз фаолиятида айрим гуруҳ манфаатларидан эмас, аксинча — умумхалқ, жамият манфаатларидан келиб чиққан ҳолда фаолият кўрсатиши ва ўзлигини халқидан, унинг бой тарихий қадриятларидан ажратмаган ҳолда идрок этиши; мустақиллик, эркинлик, демократик, миллий қадриятларга зарурий эҳтиёж тарзида қароши ҳамда унга амал қилиши.

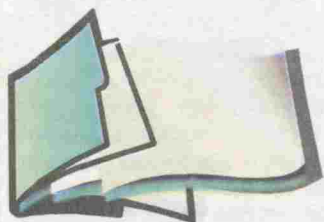
Зикр этилган сифатларни ўз ҳаётида устувор деб билган ва ўзлигини у билан вобаста этган шахсларга нисбатан муносабат ҳеч бир замонда ўзгармайди. Шу боис шахс

ва давр муносабатида давр шахснинг асл моҳиятини белгилайдиган бирдан-бир мезон бўла олмайди. Ҳамма нарсани даврдан излаш шахс фалсафасининг номукамаллигидан далолат. Шахс баҳоланганда нафақат у яшаган замон, балки кўпроқ унинг ана шу воқеликка муносабати, ички дунёси ҳисобга олинса, ҳақиқий ва холисона иш бўлади.

Шахс ва даврнинг ўзаро муштараклиги жуда мураккаб ва нисбийдир. Давр руҳини англаш ва унга муносабат билдиришда шахснинг дунёқароши, ижтимоий қиёфаси, ички дунёси тўла-тўқис ўз аксини топади. Шу боис улар ўртасидаги муносабатда ўзига хос қонуният мавжуд. Ўзининг тақдирини халқининг ҳаёти билан боғлаган, усиз ўзини тасаввур эта олмайдиган шахс мамлакатнинг келажаги, халқининг эрки, хохиш-иродасига мос мустақил давлат қурилишига асос бўла олади. Шунинг учун ҳам шахс ва давр муносабати нисбийдир.

Ибодулла ЭРГАШЕВ,

*фалсафа фанлари доктори,
профессор*

Эл тарихининг кўзгуси

Тил тараққиёти жамият тараққиёти билан баробар кечиши, унинг устқурма ва базис — жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳолати билан боғлиқлиги ҳақидаги назария рационал мағздан холи бўлмаса-да, нуқул соф моддиончиликдан иборат экани тил каби мураккаб ижтимоий, тафаккурий, гнесеологик ва мафкуравий ҳодисанинг тараққиётига оид масалаларни кўп йиллар мобайнида жўн, схематик тарзда изоҳлашга сабаб бўлди. Бинобарин, тил ривожини ижтимоий тузумлар алмашинуви ва тараққиёти асосида изоҳлаш ҳамиша ҳам тўғри бўлавермайди. Масалан, япон жамияти Оврўпога хос бўлган ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтмаган эди ва японлар дунё тарихида инглиз, француз ва испан-

лар каби мавқега эга бўлмадилар. Аммо ас-римизнинг 50-60-йилларидан эътиборан “япон мўъжизаси” юз бера бошлади. Бу мўъжиза жаҳон тилларидан бири сифатида эътироф этилмаган япон тили воситасида вужудга келгани маълум.

Бу назария ўзбек тилининг тарихига оид бир талай долзарб муаммоларни шарҳлашга ҳам ожизлик қилади. Жумладан, нега ўрта асрлардаги (айтайлик, XV асрдаги) феодал тузум шароитидаги тилимиз XX аср бошидаги — капитализм давридаги тилимиздан ҳар тарафлама бой ва баркамол бўлган? Жўялироқ жавобни кутиб ўтирманг, негаки моддиончи (айниқса, советларча моддиончи) таълимот феодал тузумнинг сўнги, таназзул даврини қоралаб, уни айбдор қилиб

кўрсатишдан бошқа нарсага ярамас эди.

Шу ўринда тилнинг ривожланиш тарихини этнослар тараққиётидаги пассионар кўзголиш (пассионарный толчок) назарияси билан алоқадорликда таҳлил этиб кўриш, бизнингча, фойдадан ҳоли бўлмас эди. Маълумки, пассионарлик этник юксалишнинг "портлаш" тарзида юз берувчи тараққиёт усули (шакли) бўлиб, у муайян бир ландшафт, ижтимоий муносабатлар, этноснинг генофонди ва менталитетидаги устивор жиҳатлар, этник бирликларни уюштирувчи ғояларнинг муштараклиги каби омиллар билан кўзга ташланади.

Этник пассионарлик назариясининг асосчиси — атоқли рус элшунос олими Лев Николаевич Гумилёвдир. У мазкур таълимотни қуйидагича тушунтиради: пассионар кўзголиш ривожланувчан генетик хусусият бўлиб, у этноснинг ташқи муҳитдан (ландшафт, янгича ижтимоий ҳолатлар кабилардан) алоҳида турдаги биоэнергияни ўзига сингдириб, уни бунёдкорлик фаолияти тарзида яна қайтаришидир. Пассионар кўзголиш ана шу тарихга ривожлана бориб, муайян бир минтақада янги этник тизимни (халқ, суперэтнос, марказлашган давлат ва шу кабиларни) вужудга келтиради.

Буюк Турк ҳоконлиги даврида, яъни мелоднинг илк асрида туркий халқларда пассионар юксалиш ҳодисаси юз берган эди ва бу этносиёсий жараён эрамининг VIII асрига келиб сусайгани маълум. Чунки ўша пайтда Овруосиё геосиёсат майдонида янги ва кучли суперэтнос — араблар пайдо бўлди. Уларнинг пассионар кўзголиши инкорпоратив (бошқа этносларни ҳам ўзига тортувчи) хусусиятга эга эди. Шу боис халқларнинг катта гуруҳи ҳам мусулмон суперэтносига кўшилди (VIII—XI асрлар). Араб (ислом) суперэтносини заифлаштирган сунний ва шиа мазҳаблари ўртасидаги қарама-қаршилик ва кўпэтносли химера (бир- бирини чиқиштирмайдиган этнослар бирлиги) таъсирида бу этноснинг пассионар кўзголиши сўнди. Мазкур суперэтноснинг таркибий қисми бўлган туркийларда эса энди янги, бойитилган миллий менталитет (ислом фалсафаси ва дунёқараш), янги ижтимоий тузилмалар (Куръон ва шариат асосида ташкил этилган ислом давлатчилиги) ва азалий жанговарлик, сиёсий эпчиллик, турли халқларни бирлаштира олиш хусусияти Еттишувдан Ироққача бўлган ҳудудларда (йирик шаҳарлар, суғорма дехқончилик воҳалари, Шарқ ва Фарб ўртасида асосий алоқа воситаси бўлган Буюк Ипак йўли марказида

жойлашиш) янги пассионар юксалиш бошланди. Бу даврни X-XV асрлар билан чегаралаш мумкин. Унинг биринчи босқичи (X-XIII асрлар) — қорахонийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар тамаддунини ташкил этади. Бу босқичда туркий тил (қадимги ўзбек тили дейиш ҳам мумкин) уч нутқий услубга (оғзаки сўзлашув, бадий ва расмий) эга тил сифатида намоён бўладиги, бундай хусусият ўша асрларда жаҳоннинг атиги олти-етти тилигагина, хусусан, лотин, юнон, араб ва форс тилларига хос эди, холос. Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Аҳмад Яссавий асарлари бу тилнинг ноёб ёдгорликларидир.

Туркий суперэтнос яшайдиган геосиёсий ландшафтларда (XIII аср бошидан XIV аср ўрталаригача) давом этган мўғул босқини ижтимоий-иқтисодий тараққиётни сустлаштирган бўлса-да, этник генофонд ва менталитетнинг бойишида маълум ўрин тутди. Мовароуннаҳрдаги ва Хуросондаги ўғуз ва қорлуқ таркибли туркий элларга қипчоқ унсурли ва ирқий-психологик жиҳатдан яқин мўғул этноси кўшилди. Туркийларда юз берган пассионар кўзголишнинг иккинчи босқичи XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлангани сабабларидан бири, эҳтимол, шундир.

Этник-сиёсий бирликка даъват этувчи, авлодлар аънанасига қатъий амал қилишни ижтимоий андоза деб билувчи ва айнан шу боис ўрта аср (феодал тарқоқлик) шароитида мисли кўрилмаган марказлашган давлат ва кучли ижро ҳокимиятининг равнақи-га хизмат қилган Чингизхон "Ясоғ"ининг туркий халқлар ижтимоий турмушига қисман жорий этилиши ҳам пассионар юксалиш йўлида бир омил бўлгани сир эмас.

Соҳибқирон Амир Темурнинг тузуқлари ҳам ана шундай хусусиятга эга, яъни унда мусулмон аънаналари билан Буюк чўл аънаналари муштараклашиб кетган эди. Мамлакатни бошқаришда этник мансубият эмас, балки ватандошлик (бир давлатга мансублик) ғояси бу ҳар икки асарнинг моҳиятида мужассам бўлган.

Алқисса, Амир Темур салтанати барпо этилиши билан туркий этнос пассионар кўзголишнинг иккинчи босқичи бошланади. Пассионар юксалишнинг муҳим белгиларидан бири — пассионар этнос тилининг устивор мақом касб этишидир. Шубҳасиз, Амир Темур даврида туркий (ўзбек) тили ана шундай мақомга эга бўлган. Армений Вамберининг гувоҳлик беришича, Амир Темур давлатининг "расмий тили ҳар вақт туркча бўлган... Те-

мурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк шевасида ёзар эди... "Тузуқот" фикримизни исбот этади" (Армений Вамбери. "Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи", Т., 1990 йил, 4-бет).

Амир Темур давлати турк-ислом этноси яшаган ўлкаларни қамраб олгани (Мовароуннахр, Хуросон, Дашти Қипчоқ, Шимолий Кавказ каби) ҳамда ушбу кучли марказлашган давлатда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий алоқалар, биринчидан, туркий тилларининг яқинлашувини кучайтирди, иккинчидан, туркий бўлмаган этник гуруҳларнинг туркийлашув жараёни давом эттирди. Бунинг натижаси ўлароқ, Кичик Осиёдан Хитой деворигача бўлган ҳудудда умумий ва (ҳатто ягона) адабий тил — туркий тил вужудга келди. Олмон тадқиқотчиси Янос Экмани бу тил Амир Темур вафотидан сўнг шаклланди (1405-1502 йиллар ичида), деб таъкидлайди (Янос Экмани. "Чигатоё тарихий турк шевалари". Анкара университети нашри. 1988 йил, 211-бет). Аммо ўша даврда Олтин Ўрда қарамоғида бўлган Волгабўйи элатларида (Олтин Ўрданинги ўзи Амир Темур салтанатига вассал бўлгани маълум) туркий маъмурий тил бўлгани араб ва Византия манбалари тасдиқлайди.

Туркий адабий тилга "чигатоё туркчаси" — эски ўзбек тили асос бўлгани маълум. Олтин Ўрданинги тубжой аҳолиси эса қипчоқ лаҳжарида сўзлашган.

Янос Экмани мазкур тилнинг таъсир доираси Ўрта Осиё деб кўрсатади. Аммо озари, тотор, бошқирд, уйғур, ҳатто усмонли турк шоирлари (Фузулий, Муҳаммадёр, Байрамхон, Нажотий...) ҳам бу лафзда ижод қилганини рад этиб бўлмайди.

Амир Темурнинг авлодлари, айниқса, Хусайн Бойқаро замонида туркий ("чигатоё") этноси пассионар юксалишини авж нуқтасига чиққан бир даврда ўзбек (туркий) тили ҳам жаҳоннинг энг ривожланган тиллари қаторига кўшилди. Алишер Навоий ва ул зотга замондош туркигўй шоир ва олимларнинг ижоди бунинг яққол далилидир.

Туркийнинг тараққиёт ва таназзул босқичларини Экмани куйидагича кўрсатади:

1. Илк чигатоёча даври (XIII-XV асрлар).
2. Мумтоз даврнинг ибтидоси (XV асрнинг биринчи ярми).
3. Мумтоз давр ёки Навоий даври.
4. Мумтоз даврнинг давоми ёки Бобур ва шайбонийлар даври.
5. Сўниш (таназзул) даври (XVII-XIX асрлар).

Кўринадики, эски ўзбек адабий тили ёки туркийнинг тараққиёт босқичларидан асосий учаси Темур ва темурийлар даври билан боғлиқ. Шайбонийлар давлати, шу қадар қудратли бўлишига қарамай, янги адабий тил ярата олмади, чунки бу давлат ёлғиз туркий-қипчоқ этник унсурининг пассионарлигига асосланган ва унда қари этносни (тамаддунни) талашдан бошқа гоё йўқ эди. Муҳаммад Шайбонийхоннинг Мовароуннахр ва Хуросондаги юришларида ҳамроҳ бўлиб, у зот хусусида жангнома битган шоир Муҳаммад Солихнинг "Шайбонийнома"сини диққат билан мутолаа этсангиз, бунга ишонч ҳосил қиласиз...

Темурийлар тамаддуни эса бутун мусулмон Шарқи ва турк дунёсининг илғор гоё ва мафқурасига асослангани учун ҳам унинг энг буюк ёдгорлиги — эски ўзбек адабий тили (туркий) темурийлар давлати парчаланганидан кейин, бинобарин, Мовароуннахр ва Хуросондаги туркий этноснинг этник пассионарлиги сўнганидан сўнг ҳам 400 йил яшади. Ҳатто XX аср бошларида ҳам араб ёзувида ва туркийда битилган асарлар, газета ва журналларни хоҳ Истанбулда, хоҳ Тошкентда, хоҳ Бокуда, хоҳ Қозонда бўлсин, тушунар эдилар. Туркийнинг буюк қудратини сезган улғу мутафаккир Исмоилбей Фаспирали бу тилни бутун дунёдаги туркий халқлар учун умумий ўртатурк тили сифатида жорий этиш гоёсини илгари сурган эди. Чоризмнинг, сўнгра большевикларнинг айирмачилик ва шовинистик сиёсати туфайли бу гоё амалга ошмай қолди...

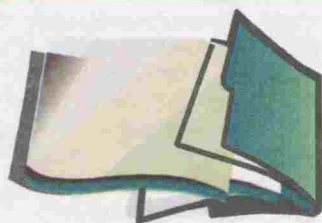
Этник пассионарлик юзага чиқарувчи энг муҳим унсурлардан бири маънавий маданият ва тилдир. Бу икки ҳодиса муайян этноснинг олис ўтмишидан, далил ўлароқ пассионарлик сўнганидан кейин ҳам узоқ яшаши мумкин. Чунончи, Рим империяси кулаганига бир ярим минг йил бўлди, Рим ҳуқуқи эса дунёнинг ҳамма жойида ҳуқуқ ва ҳуқуқшуносликнинг тамал тоши ўлароқ яшаб келмоқда. Франклар давлати таназзулига минг йил бўлаёзди, аммо латин тили ҳануз қўлланади. Қадимги юнон санъати анъаналаричи!..

Эски ўзбек адабий тили — туркий ҳам ана шундай умуминсоний аҳамиятга эга бўлган маънавий қадрият ўлароқ ҳали-да ўз халқи билан ёнма-ён.

Жўлибой ЭЛТАЗАРОВ,

Самарқанд Давлат университетининг докторанти

Муршиди сулуқ

Шарқ адабиётида пайғамбарларнинг ҳаёти, яшаш тарзи, хулқи барча инсонлар учун ўрнак, намуна бўлган. Улар васфиди алоҳида-алоҳида асарлар, манокібу рисолалар битилган.

Алишер Навоий ҳам “Ҳайрат ул-аброр”-да одамларга наф — фойда келтириш бобидаги ғоя билан пайғамбар Айюб сиймосини вобаста этишга ҳаракат қилган.

Шоир наздида, элга фойдаси тегадиган зотларнинг меҳри мисли қуёш, кўнгуллари дуру садафлар кони, қалблари шамъ каби ёритувчи. Шоирлари — инсонларга фойда келтириш.

*Нафъ етурмакка шоир айладинг,
Ўзунгга ул нафъни ёр айладинг.*

Хўш, фойданинг шартлари борми? Бор. Аввало, эҳсон бериш ва бундан орланмаслик. Агар одамнинг мол-мулки оз бўлса-ю, эҳсонга қурби етмаса, унда тили, яъни ширин сўзи, ширин муомаласи бўлсин. Сўз билан ҳам нафъ етказолмаса, кўнглида андешаси бўлсин. Андешасизлар эса “гўркану ғосилу жаллод эрур”. Бу сифатлардан “марғуброк” жиҳат бор — тамаъ қилмаслик. Бу олий хислат пайғамбарлар ва Ҳақ ошиқлари — сўфийларга хос. Чунки улар бажарган ишларини кўз-кўз этиб, олқиш эшитишни тамаъ ёки нафс белгиси деб билишадди. Фикр исботи янглиғ ҳазрат Алишер бутунни чумолига, гулни шамолга, мушк шишасини супургига қарши қўяди, яъни бутун топганини халқ устидан сочгани учун энг баланддан жой олган, чумоли бир умр одамлар эккан донни ташигани боис унинг иши гўрга кириб чиқиш. Гул инсонларга хушбўй ҳид таратиб, завқ бағишлайди. Шу сабаб Оллоҳ гулга янги-янги барг ва ғунча бераверади. Шамол гулнинг япроқларини ҳар ёнга сочгани учун у ҳар доим дарбадар. Мушки анбарни ўзида сақлагани боис шишани одамлар авайлаб тоқчада асрай-

ди, супургининг хизмати йиғиш, тўплаш бўлгани учун унинг ўрни эшик орқасидир.

Агар киши беминнат, ширин гуфтор билан чин дилдан фойдали иш қилса, у “башар хайлининг инсони”, “одамилар одами”дир:

*Они башар хайлининг инсони бил,
Одамилар одамиси они бил.*

Ҳақ йўлидан тойган ғофилни яхшилик сари етаклаган муршид Айюб ҳам шу тоифадан.

Оллоҳ ишқидан маст, жисми шамъга ҳадаст, яъни жисми шамдек куйган, тоатибодат ила тунни тонгга улайдиган Айюби халафнинг уйини “қисабури нақбзан” тешиб, ўғриликка қиради. Пири покдомон бунини сезса ҳам эътибор бермай саждани давом эттиради. Ўғри уйдан нимаики топса, йиғиб, боғлайди. Қайтиб тешикка кирмоқчи эди — сиғмади. Шунда Шайх ўрнидан туриб эшикни очади.

*Кўрди чу Айюбки ожиздур ул,
Кўпти эшик очтию кўргузди ул.*

Бу ҳолдан мутаҳаййиру лол қолган ўғри наъра тортиб — йиғлаб, пирнинг оёғига тиз чўкади.

Мумтоз адабиётимизда сабр-тоқат, қаноат тимсоли бўлган Айюб, Қуръонда ёзилишича, асли Рум мамлакатада бой-бадалат яшаган. Тангри таоло хоҳиши билан бошига бирин-кетин оғир кунлар тушиб, молдунёсидан ажралган — қаноат қилган, болалари кетма-кет нобуд бўлган — сабр қилган, соғлиги ёмонлашиб, тўшаққа михланган — шикоят қилмаган, нолимаган. Аммо айрим нопок кимсалар “бу кўргуликларни Ҳақ таоло унга ёмонлиги, гуноҳқорлиги учун берди” дея маломатлар қилишгач, сабр-қосаси тўлиб Яратганга илтижо этади. Ҳақ таоло унга аҳли оиласию ҳаддан зиёд молдунёсини қайтариб беради.

Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат”ида

хам сабр мақоми ҳазрат Айюб алайҳиссаломдан қолгани алоҳида уқтирилади. Демак, Навоий муқаддас Куръонга суяниб, Айюбнинг набийлик жиҳатлари баробарида пири муршидлигига айрича урғу беради. У фақатгина “халаф” эмас, пир, йўл кўрсатувчи комил раҳнамо, шоир айтганидек, “одамилар одами”дир.

Ҳикоятнинг сўфиёна талқини шундай: қалб кўзи кўр, одамларга наъфи тегмайдиган, тили ҳам, кўнгли ҳам саховатдан бебахра ўғри (мурид) ўғрилиқка киради, яъни тариқат муршидининг этагини тутати. Лекин у ҳали тариқат, маърифату ҳақиқатдан беҳабар. Сўфийлар аъмолича, солиқ тариқатга киришидан олдин тавба қилиши шарт. Шайх Айюбнинг эшик очиб, йўл кўрсатиши ва муриднинг (ўғри) қилган гуноҳини англаб, тиз чўкиши солиқнинг тавбасидир.

*Ончаки бериҳлик ул кўргузуб,
Шайх бу янглиғ анга йўл кўргузуб.*

Йўл — рамз. У сулуққа бошлаш ва Ҳақни танишдир. Мурид бу йўлда пирга эҳтиёж сезади. Унинг жисмида алангаланган ўт — олов ўзлигини куйдириб, нафсидан халос этади, муршид раҳнамолигида тариқатга киргач эса фақирлик хирқасини кийдиради.

*Куйди сулуқ ўтига жони анинг,
Ўйлаки, маҳв ўлди нишони анинг.
Ўзлуки чун куйди нечукким хасе,
Топти ул ўт бирла ёруғлик басе.*

Ўғрининг (мурид) жони сулуқ ичра куйди, ўзлиги (нафси) ҳам хас каби ёниб, бутун вужудига ёруғлик берди. Оқибатда, гуноҳкор, гофил ўғри покдомон солиққа айланди. Ҳикоят охирида Навоий ёзади:

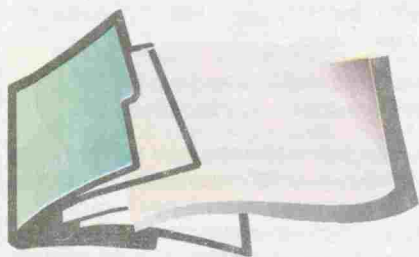
*Бот бўлу бир жом ила еткур футух,
Сабр эса Айюбга йўқ умри Нух,*

яъни умрим Нух пайғамбардан бўлмаса-да, сабрим Айюбчалик бор. Ҳақ таоло густоҳлигимни кечириб васлига восил қилармикан?..

Хуллас, Алишер Навоий элга, улусга нафъи тегадиган сахий, хушмуомала, кўнгли пок, бориға шукр, йўғига сабр қилувчи инсонларни алқайди ва у “Ҳайрат ул-аброр”-да тасвирлаган пайғамбар Айюб алайҳиссаломнинг сўфиёна сиймоси сабр-қаноат тимсоли бўлиб қолаверади.

Нодирбек ҒАФҒОРОВ,

*Ўзбекистон Фанлар академияси
Тил ва адабиёт институтининг илмий
ходими*

ДАВЛАТЧИЛИК ТАЯНЧИ

Совет империяси парокандаликка юз тутгач, мамлакатимизда миллий мафкурага зарурий эҳтиёж туғилди. Зеро, миллий мустақиллигини қўлга киритиб, янги ривожланиш даврига қадам қўйган давлат учун бу табиий бир ҳолдир. Чунки ҳар қандай миллий давлат ўз шаклланиш жараёнида мутараққий ғояларга суянади. Шу боис 1991-96 йиллар республика матбуоти бутун эътиборини миллий мафкура қандай бўлиши керак, деган саволнинг ечимига қаратди. Ижтимоий ҳаёт оқимининг мафкура билан алоқадорлиги улар орасидаги диалектик уй-

ғунлик билан изоҳланса-да, мафкура, асосан, миллат тараққиётининг ғоявий-сиёсий йўналишини белгилайди. Шунинг учун ҳам матбуотимизда миллий мафкуранинг зарурати, унинг мазмун ва моҳияти, шаклу шаймоили, мақсад-вазифаси, йўналиши ва умумий концепцияси ҳақида турли фикр-мулоҳазалар билдирилди.

Мафкура мавзусининг кун тартибига қўйилиши ва ўрганилиши файласуф Ҳайдар Пўлатовнинг “Ўзбек мафкураси” номли мақоласи билан бошланди, десак хато қилмаймиз. Шўро мафкураси таназзулга юз

тутган бир пайтда бу чиқиш ҳам ғоявий, ҳам ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ижобий аҳамиятга эга бўлди. Мақолада қайд қилинганидек, "Миллий ҳаёт табиатан ўта нозик, ботинан ўта мураккаб ҳаётдир". Инқирозга юз тутган шўро мафкураси бу хусусиятларни мутлақо ҳисобга олмаган. Истиқлол даври матбуотида ёритилган мафкуравий фикр алмашувларда масалани моҳиятан шу тарзда ўрганишга эътибор қаратилди. Айниқса, А. Жалолов, А. Саидов, М. Хайруллаев, Ж. Баҳронов, Қ. Хоназаров каби олимларнинг чиқишлари мавзунинг янги-янги қирраларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этди. "Ҳозирги даврга келиб ҳам қайси давлатда умуминсоний қадриятлар устиворликка эга бўлса, шу ерда кўпроқ демократия, ижтимоий-сиёсий барқарорлик таъминланмоқда", деб ёзади М. Қарғизбоев "Истиқлол ва дунёқараш" мақоласида. Муаллиф тасаввуридаги мафкура тушунчаси умуман олганда янгилик эмас. Бироқ эътирофга молик жойи шуки, унда мафкура тамойилларининг демократия қонун-қоидаларига асосланиши тўғри белгиланади.

Миллий мафкура замиридаги моҳият ҳар қандай ижтимоий ўзгаришлардан устун бўлган ҳақиқатдир. Мафкурачилик масаласида ҳақиқатнинг ҳам ўзига хос мезонлари мавжуд: турли қарашлар, оқимлар, манфаатлар бирлиги ва ҳоказо. Илло, омманинг мавжуд жамият ҳақидаги тасаввуллари ҳар қачон ҳам жамиятнинг қиёфасини кўрсатувчи мезон ҳисобланмайди.

Биз юқорида миллий мафкуранинг жамият ҳаётидаги ўрни ва моҳияти, мафкуранинг зарурлиги хусусидаги матбуот материалларидан айримларини тилга олдик. Қизиғи шундаки, миллий мафкуранинг номланиши масаласи кенг миқёсда баҳсга сабаб бўлди. Баъзи олимларнинг фикрича, мафкура вазиятга қараб ё синфий, ёки миллий бўлиши мумкин. Бундай ёндашув, бизнингча, тоталитар тузумнинг мафкуравий меросларига қайтиш ёхуд улар негизда миллий мафкура асосларини ишлаб чиқишга уринишдир. Чунки мафкурага бу каби муносабатда бўлиш собиқ шўролар империяси давридаги синфий ғоявийликни эслатади. Бу эса Президент Ислом Каримовнинг миллий мафкуранинг асоси ва хусусиятлари ҳақидаги кўрсатмаларига тамомла зиддир. Жумладан, "Тафаккур" журнали бош муҳаррирининг саволларига берган

жавобларида юртбошимиз бундай деган эди: "Мен миллий мафкура хусусида бош қотираётган олимларимиз, маънавият ва маърифат соҳаси ходимларига ер юзида инсоният ва давлатчилик пайдо бўлгандан буён шаклланган жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини теран ўрганиш, кишилик тарихининг юксалиш ва таназзул даврларини, тараққиётини ана шу инқирозлардан омон сақлаб қолувчи ижтимоий-маънавий омиллари ҳар томонлама тадқиқ этган ҳолда бирон хулосага келишни тавсия этган бўлур эдим".

Масаланинг яна бир жиҳати, ўша муаллифлар мафкуранинг миллийлигини ва унинг миллий жамиятдаги ўрнини тўғри англамаган кўринади. Мафкура вазиятга қараб ё синфий, ёки миллий бўлиши мумкин дейишнинг ўзиёқ ўртага ташланаётган мавзунини тўла идрок қилмасликдан нишона эмасми?!

Миллий мафкуранинг номланиши масаласи кўпчиликнинг назарида мафкуранинг асосий шарты истиқлол ғояларининг акс этиши деб қабул қилинди. Худди шу мазмунда сиёсатшунос Ф. Шарипов ўз мулоҳазаларида: "Истиқлол мафкураси миллий мафкура сифатида талқин этилса, назарий-методологик жиҳатдан хато бўлади ва бир қатор чалкашликларга олиб келиши мумкин", дейди. Шу ўринда бир нарсани ойдинлаштириб олиш керак: аввало, мафкурага истиқлол сифатини бериш ва унда шу ғояларнинг устиворлигини таъминлаш ўтиш даври учун характерли бўлиб, миллий мафкура учун ўзига хос бир пойдевор ҳисобланади. Уни фақатгина истиқлол ғояларига бўйсундириш ёхуд биринчи шарт сифатида белгилаш миллий мафкура моҳиятини тўла англамаслик билан баробар.

Бугун бизга шу нарса аниқки, истиқлол мафкураси маълум бир ўн йилликлар учун ижобий аҳамият касб этади, ammo жамият тўла баркамолликка эришиш учун ўз навбатида миллий мафкурага зарурат сезади. Ҳақиқий миллий мафкура ҳеч қачон сунъий бўлмайди, аксинча, ўз моҳиятида умуминсоний ғояларни жо қилади. Шунга кўра, миллий мафкуранинг ғоявий-сиёсий баркамоллиги умуминсоний ва миллий қадриятларнинг муштараклигида намоён бўлади.

Олим ТОШБОВЕВ,

Тошкент Давлат университетининг аспиранти

ТАСАВВУФ

ЛУҒАТИ

АЙЁР Эпчил, дадил, кўли чаққон, тадбиркор. Аббосийлар ҳукмронлиги даврида аскарларнинг баъзи тоифаларига ҳам айёр ифодаси қўлланган. Футувват аркони-га риоя қилувчи жўмард, жасур ва олийҳиммат кишиларга нисбатан ҳам шу сўз ишлатилган.

АҲЛИ ҚОЛ Ҳол аҳлининг тескариси, яъни сўзларнинг маъно ва ҳақиқатини билмасдан, ўз ҳаёти, қисмати ва тажрибаси билан боғланмайдиган гапларни такрорлашдан нари ўтолмайдиган кимсалар гуруҳи. Дил эмас — тил, маъно эмас, даъво билан яшаш йўлини тутган гумроҳ, мунофиқлар жамоаси.

ИСТИҚОМАТ Тўғрилиқ, тўғри ҳаракат этиш, рост йўлга етишиш. Қушайрий таъбирига кўра, “Истиқомат кароматдан устун эрур”.

ФАЙЗ Луғавий маъноси — сувнинг тўлиб, қирғоқдан тошиши. Бу сўз бирор нарсанинг кўпайиши, хабар тарқалиши, сир сақлаш, кенглик маъносида ҳам ишлатилган. Тасаввуф истилоҳотида файз Ҳақ тажаллиларига нисбатан қўлланилиб, асосан “файзи ақдас”, “файзи илоҳий” тарзида тилга олинган.

Файз — истеъдод натижасида юзага келгувчи илоҳий ҳадя. Шу боис “файзи истеъдод” ёки “файзи хусн” дейилганда зухур ва тажалли назарда тутилган.

“Файзи жовидон” — ёрқин, давомли файз, “файзи баҳор” — эврилиш, янгиланиш, “файзи сафо” — сафо ва нашъанинг кўпайиши маъносига эга.

ДАҲШАТ Ишқнинг ҳайбат ва қудратидан ошиқнинг ақлдан жудо бўлиши, беҳушлиқ, ҳайронлик ҳолати. Бу ҳолатга етган киши “мадҳуш” дейилган.

ИЛОҲИЙ Сўфий ва мутасаввуф шоирлар томонидан яратилган диний-илоҳий мазмундаги шеър. Унда, асосан, Оллоҳнинг бирлиги, ишқи ва қудрати мадҳ этилади. Бундай шеърлар мавлавийларда — “ойин”, бектошийларда — “нафас” деб юритилган.

ЗОТ

Ўз, жавҳар, бирор нарсанинг асли. Сўфийлар аъмолича, коинотда мавжуд ҳар қандай борлиқ Тангри сифатларининг зуҳури, сифатлар эса — ул зотнинг тажаллисидан иборат.

ҲАҚИ ЖАҲОН

Дунё ва охират. Тасаввуф адабиётида “дунё ва уқбо” шаклида ҳам ишлатилган. Ҳақ ошиқлари дийдор ва висол учун шу икки жаҳонни ҳам тарк этишган.

ТАКВИН

Бор этмоқ, ижод қилмоқ, бирор бир нарсани йўқликдан борлиққа чиқармоқ. Оллоҳнинг хос сифатларидан бири. Оллоҳ ана шу сифати ила ҳар қандай нарсани йўқдан бор, бордан йўқ этади.

МУКАВВИН

Таквин сифатига соҳиб бўлган зот. Борлиқ, оламнинг мукаввини — Оллоҳнинг ўзи.

АҚИДА

Бирор бир нарсага ишонмоқ, ниманидир тасдиқ этмоқ ва уни қабул айлаб, унга содиқ қолмоқ. Ишонч-эътиқод тамали.

РИЗО

Розилик, хушнудлик, мамнунлик. Тасаввуфда Оллоҳ ҳукми ва иродасига тўла таслим бўлиш. Зуннун Мисрийга кўра, “Ризо — қайғу ва қадарнинг аччиқлигини қалб севинчи ила қаршиламоқ”. Рувайм бин Аҳмад ал-Бағдодий эса ризони инсонга қисмат этилмиш балолардан лаззатланиш истеъдоди, дея таърифлайди. Мавлоно Фузулий:

*Ё Раб, балойи ишқ ила қил ошно мани,
Бир дам балойи ишқдан этма жудо мани,*

деганида, бу — ўткинчи дунё ҳирсу ҳавасларидан кўнгилни бутунлай поклашни назарда тутган эди. Зеро, Жунайд Бағдодий қайд этганидек: “Ризо — қалбларда восил бўлган илмнинг мустаҳкам ва саҳиҳ бўлишидир. Қалб илмнинг ҳақиқатига юзлангач, илм уни ризога йўналтирар”.

Ризо масаласида сўфийлар хилма-хил фикр ва мулоҳазалар билдирганлар. Абдулкарим Қушайрий шундай деган: “Ироқлик сўфийлар билан хуросонлик маломатийлар ризо ҳолми ёки мақомми деган масалада мунозарага киришдилар. Хуросонликлар дедиларки, ризо — мақомлар жумласидандир, таваккулнинг ниҳояти эрур. Бунинг маъноси, ризо — қулнинг ҳаракати ва интилиши билан эришиладиган нарсалар тоифасидан демак. Ироқликлар эса бундай дейдилар: “Ризо — ҳолларга мансуб. Қул бунга меҳнат, машаққат билан етиша олмас. Аслида, ризо дастлаб қулнинг интилиши ила қўлга киритилар. Ушбу ҳолатга кўра, у мақомлардан бири ҳисобланар, натижа эътибори ила эса ризо ҳоллар тоифасига кирар, шунинг учун у қозониладиган бир нарса эмасдир”.

ХУРРИЯТ

Эркинлик, озод бўлмоқ. Тасаввуфда энг юксак даражада Оллоҳга қул бўлиш ҳоли. Кушайрий ёзади: “Билки, ҳақиқий хуррият қулликда камол ҳолидир. Оллоҳ Таолога нисбатан убудиятга содиқ бўлсанг, ўзгаларга қул бўлмоқ бўйинтуруғидан қутулиб, хурриятга эришурсан”. Хуррият — нафсоний ҳаёт чоҳларидан халос бўлиб, руҳоний ҳаёт кенгликларига етишиш.

Фақат мана шу ҳолатда инсон чин маънодаги хурлик — ақл ва идрок, қалб ва тафаккур эркинлигига эришади. Мана шу сабабга кўра ҳам, хуррият орифликнинг охириги мақоми деб белгиланган. Иброҳим Адҳамнинг “Хуррият ва қарам соҳибидан бошқаси ила суҳбатлашма”, деган сўзлари Ҳаққа қул бўлиб, хурликка эришган зотларнинг қадри нақадар баланд тугилганини таъкидлашга хизмат қилади.

ЯҚАЗО

Ҳурлик, маънавий-руҳий бедорлик. Шундай бедорликка эришилмагунча Ҳақ ва ҳақиқат йўлида ҳеч бир мурод ҳосил бўлмайди.

ФИРОР

Қочиш. Ҳақдан узоқлаштирувчи ҳар қандай нарсадан қочмоқ.

Фирор уч қисмдир: авомнинг фирори, яъни бунда жаҳлдан илмга, жоҳиллардан олимларга, танбалликдан ғайратга фирор этилади; хавос фирори — сирдан шухудга, русумдан усулга, нафсоний лаззатлардан илоҳий нажот маъвосига қочиш англанса, ахоснинг фирори эса мосуводан Оллоҳга интилиш демак. Алишер Навоийнинг

*“Парим бўлса, учуб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор”*

байти билан бошланадиган ғазалида ахосларга хос фирор ҳоли тасвирланган.

АҲЛИ МУҲАББАТ

Ошиқлар тоифаси. Булар қуйидаги тўрт гуруҳга ажратилган: аъом (авомнинг авоми), авом, хос, ахос.

Аъом — йўл бошидаги толиблар бўлиб, улар туйғу аъзолари билан Оллоҳга томон сайр этувчилардир. Авом — туйғу кучи ила ғайб оламига кириб, солиқ номини оладиган ва илоҳий гўзаллик мушоҳадасига муряссар бўлган толиблар. Хослар эса муқарраблар ва эранлар. Булар малакут оламига юксалиб, ҳақиқатга эришган кишилар. Ахос — сиддиқлар, яъни ишқнинг сўнгги мартабасига кўтарилиб, фанолик завқини туядиганлар.

ҲАЙРАТ

Таажжубланиш, ҳайрон қолиш. Тасаввуфда қулнинг фанофиллоҳ ҳолига етишуви учун эгалланиши зарур бўлган мақом. Ҳайрат Оллоҳнинг қудрат ва ҳикматидан туғиладиган шундай бир туйғуки, сўфийлар наздида у тил билан баён этилмайди.

Шиблийдан ҳайратга тушган мурид тўғрисида сўрашганда шундай деган экан: “Ҳайрат икки турлидир: бири гуноҳ қилиш қўрқувининг шиддатидан майдонга чиқадиған ҳайрат, иккинчиси эса кўнгилда юз очған таъзимдан туғилған ҳайрат”. Абу Наср Саррожнинг таърифлашича: “Ҳайрат — тааммул, тафаккур ва хузурланиш асносида орифларнинг қалбида юзага келган, уларни тааммул ва муҳокамадан жудо этган “бадиҳат”, яъни нурланиш, ойдинлашишдир”.

ОЙИН

Одат, усул, қонун ва диний маросим дегани. Тариқат арбобларининг хонақоҳ ва таккаларда ижро этадиган маросим усули. Шодлик ва завқнинг зуҳури маъносида ҳам қўлланган. Мавлавийлар ойинни — “самоъ”, қодирийлар — “даврон”, рифоийлар — “зикри қиём”, нақшбандийлар — “хатми хожагон” деб юритганлар.

ЭҲСОН

Хайр, ҳадя. Муршиднинг муридига, Оллоҳнинг қулига маънавий лутфу карами.

*Яратилди Мустафо, юзи нур, кўнгли сафо,
Ул қилди Ҳаққа вафо, андандир эҳсон манго.*

(Юнус Эмро)

ВУЖУД

Борлиқ, мавжудлик. Соликнинг мавҳум (ўткинчи) борлиқдан фориғ бўлиб, ҳақиқий борлиққа (Оллоҳга) бирлашиши.

ҲАЁТ

Тириклик, соғлик, жон, яшаш, умр. Тасаввуфда қудрат илми билан сифатланувчи бир сифат. Ҳаётнинг уч даражаси бор. Ҳаёти илм — қалбнинг жоҳиллик, нодонлик ўлимидан халос бўлиб, илм билан тирикчилик қилиши. Ҳаёти жамъ бу — қалбнинг тафриқа ҳалокатидан қутулиб, ўзида ҳимматни мужассамлаштируви. Ҳаёти Ҳақ бу — вужуд ҳаёти бўлиб, қалбнинг фанофиллоҳ ва бақобиллоҳ мақомларига юксалиши.

РАМЗ

Маъноси яширин, сир тутилган бирор сўз, ибора ёки тушунча; белги, ишорат. Саррожнинг таърифлашича, “рамз — сўз зоҳирининг замирида яширинган ва аҳли дилдан ўзга киши англай олмайдиган яширин маъно”. Луғавий маъноси — бирор бир нарсага тўла-тўқис ишонмоқ ва чин кўнгилдан унга боғланмоқ. Кенг маънода эса — бирор аъмол, ҳақиқат ёки ахлоқий-диний таълимотга алоқадорлик ва комил эътиқод билан уларга вобаста бўлиш.

ИЙМОН

Иймон — қалб ва вужудни бирлаштирувчи, эзгу амалларга бошловчи илоҳий ҳол. Иймон учун қалбнинг тасдиғи асл нарса ҳисобланади. Исломи дини нуқтаи назарича, Оллоҳнинг мавжудлиги, бирлиги, Муҳаммад пайғамбарнинг Оллоҳ элчиси экани, Қуръонга, ундан олдин нозил этилган диний китобларга шубҳасиз ишон-

ган, намозини канда қилмаган, рўза тутган, ҳажга борган, закот берган киши мўъмин, яъни иймонли киши дейилади. Иймоннинг туб моҳияти ва бош асоси Куръони каримда белгилаб берилган. Масалан, “Нисо” сурасида бундай дейилади: “Эй мўъминлар, Оллоҳга, унинг пайғамбарига, нозил қилган Китобига ҳамда илгари нозил бўлган Китобларига иймонингиз комил бўлсин. Кимки Оллоҳга, фаришталарга, Китобларга, пайғамбарларга ва охират кунига ишонмаса, демак, у жуда қаттиқ адашибди” (136-бет).

Диний ва тасаввуфий адабиётларда иймон икки қисмга ажратилган: тақлидий иймон ва таҳқиқий иймон.

Тақлидий иймон — ота-боболари, дин вакиллари ва мухит таъсирида юзага келган иймон бўлиб, бунда тақлид қилиш, эргашиш жиҳатлари устуворлик қиладди. Таҳқиқий иймон — иймонга оид барча масалаларни далил ва тафсилот, талаб ва қонуниятлари билан билмоқ, сўзсиз унга амал қилмоқдир. Бу иймон инсонни ҳар қандай шубҳа, кўркув, гуноҳ, фалокат ва ожизликдан муҳофаза этгувчи илоҳий қудрат манбаи ҳисобланади. Ҳазрати Алининг эътирофига кўра, қалбда “Иймон энг аввало оқиш бир нуқта тарзида пайдо бўлур. Қул, яъни Оллоҳ қули солиҳ амалларни адо этаркан, у нуқта мустаҳкамланиб, кенгаяр ва қалбни ишғол айлар. Натижада эса қалб бутунлай оқликка чулғанур”. Шунинг учун ҳам иймонли юракда ҳасад, адоват, жаҳолат қаронғуликлари бўлмайди.

ТАВҲИД

Луғавий маъноси — бирор бир нарсани воҳид айлаш. Илмий истилоҳда эса Оллоҳнинг бирлигига ишонмоқдир. Сўфийлар эътиқодида тавҳид Оллоҳнинг азал ва абадда собит ваҳдониятига ишончдир. Олимлар тушунчасида тавҳид — эътиқодга тааллуқли бўлса, сўфийлар учун у мақсад, мушоҳада ва маърифат ҳисобланади. Биринчиси — билиш ва тасдиқ этишга асосланса, иккинчиси — завқий идрокка суянади. Имом Ғаззолий таърифига кўра, “тавҳид шундай шарафли мақомдурки, таваккул, ризо, Оллоҳга таслимият ҳоллари ҳам айна шу мартабанинг меваларидир”. Абдулло Ансорий ҳазратларининг айтишича, “тавҳид — бирликда сўзламоқ, бирликда кўрмоқ ва якто бўлмоқдир”. Диний адабиётда тавҳид — тавҳиди иймоний, тавҳиди илмий, тавҳиди ҳолий (яшаш тавҳиди), тавҳиди илоҳий каби турларга ажратилади.

Тавҳиднинг даражалари: тавҳиди афъол — ҳар қандай сифатни Оллоҳдан деб билиш ва уларни ҳол назари билан кўриб, камолга етказиш; тавҳиди сифот — ҳар қандай сифатни Худодан деб англаш ва уни мукаммаллаштириш; тавҳиди зот — борлиқдаги ҳамма нарсани фақат Оллоҳ вужудининг натижаси деб билиш.

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

RESUME

Independent Uzbekistan, having its own voice in the world civilization, under the guidance of president Islam Karimov, is on the track of building a legal democratic state. One of creteria for reaching this aim is justice. So to what attention must be drawn for solving social and spiritual-ethical problems of people in the republic? A detailed answer to similar questions is in an interview of president Karimov to the chairman of the Teleradiocompany of Uzbekistan.

Regenerating the spiritual and cultural trasures almost lost, with this, we pay tribute by esteem to our grate encestors' legasy. Writer Xayritdin Sultanov in his article "Mu'jizaning tugilishi" (A Birth of Miracle) shares his thoughts about a splendid architectural ensamble built in honour of the great muhaddis imam al-Buhoriy.

Iuring past seven years peoples' attitude towards their past history has changed radically. An end has been put to cases of eulogy, rather of distracted reflection of reality, throwing light on history according to directives and demands from high places, and the main thing belitling of representatives of local peoples widespread during the Soviet power. Their place was occupied by a criterion of objectivity showing the real place of nation and spirituality in the historic process. In a conversation with historian, professor Mirsodik Ishokov, the point is an objective attitude towards history, our people's ancient traditions of statehood and such uncomparable monuments at outset of our writing culture as "Avesto".

Goga Hidoyatov's article "Umuminsoniy kadriyatlar va milliy ravnaq" (Human Values and National Development) tells about the significance of trends of individualization and globalization in the world general historic process in the life of our society.

It is difficult to conceive science and religion one without other. Together with relation between them there are also contradictions. So in what is there a close relation between science and religion and what are the contradictions? Talking about the place which science and religion occupie in society the author comes to conclusion that "if science is a factor securing social and economic power of a state, than religion feeds ethical and spiritual forces of a society".

Together with propaganda of our national culture in Indiana University, Hayrulla Ismatulla also engages in search of our ancient wriing documents unknown yet to the Uzbek reader and shares them with us. A lot of his finds has been published already in the previous issues of the magazine. In this issue we present Amir Muzafariddin's secret message to the Governor of Great Britain in India in which he wished to free his motherland - Sacred Buhara - from colonial yoke.

Abdusalom Normatov's article "Muvozanat manzalari" (Pictures of Ballance) calls man to stop for a bit and to look at life a bit differently. Maybe his thoughts may seem inappropriate and superfluous to someone. However, their value is in the fact that they express the author's own deep attitude to the realia of life.

МАЪНО ГУЛШАНИДА ОЧИЛГАН ГУЛЛАР

Мамлакатимизда фаолият юри-
таётган маънавият ва маърифат му-
ассасаларининг ҳар бири ўзига хос
маъно гулшанидир. Улар орасида
янги бир гулшан — "Маънавият"
нашриёти ҳам юз кўрсата
бошлаганига кўп бўлгани йўқ. Аммо
шу қисқа муддат ичида кўпчиликни
мафтун этди. Зотан, азалдан ҳар дилда
янги бўстондан гул узмоқ хаваси жўш
уради.

"Маънавият" тушунчасининг
камрови нақадар кенг бўлса,
"Маънавият" нашриётининг фаолият
миқёси ҳам шу қадар сертормоқдир.
У бугунги кунда илмий-публицистик,
тарихий-фалсафий рисоалардан
тортиб, миллий меросимизнинг
кадимий ва замонавий
намуналаригача, хотира ва ёдно-
малардан то турли жанрдаги бодий
асарларгача, маънавият ва мафкура
мавзусидаги хилма-хил китоблардан
то турли-туман рангли плакатларгача
— барча-барчасини юксак сифат
билан нашр этмоқда. Хуллас, маъно
гулига шайдо кўнгиллар учун "бу
бўстон сахнида гул кўп, чаман кўп".

1
1999

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАФАККУР

ТАФАККУР

